

134922

T.C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
(TÜRK DİLİ BİLİM DALI)

(TÜRKMENCE - TÜRKÇE SÖZLÜK'E GÖRE)
TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KELİME YAPIMI

134922

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN

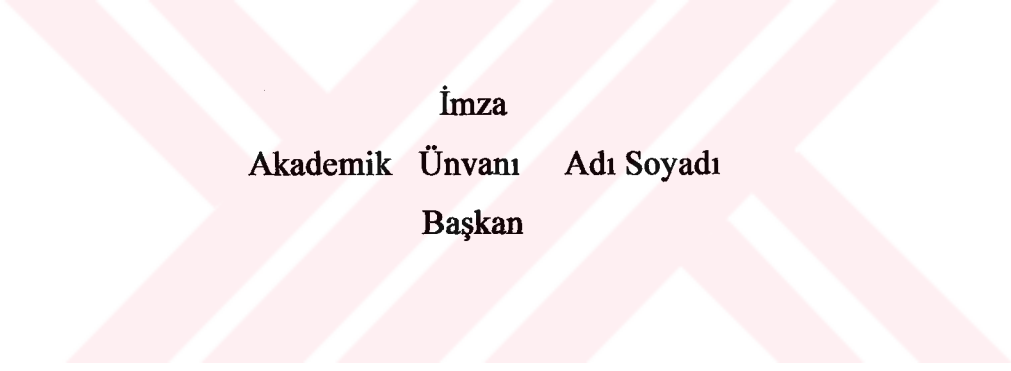
Hazırlayan
Esin ALTINEL

NİĞDE -2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Esin ALTINEL'e ait "Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı" adlı çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza
Akademik Ünvanı Adı Soyadı
Başkan

İmza
Akademik Ünvanı Adı Soyadı

İmza
Akademik Ünvanı Adı Soyadı

ÖZET

“(Türkmençe-Türkçe Sözlük’e Göre) Türkmen Türkçesinde Kelime Yapımı” adlı yüksek lisans tez çalışmamızda 192 adet yapım eki ve kelime türetme tarzı olarak kelime birleştirme yolları ele alınmıştır. Yapım eklerini biçimbilimsel sesbilim ve işlev özellikleri ; kelime birleştirme yoluyla kelime türetme konusunu da sentaks açısından incelemeye çalıştık.

Bu çalışmada Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker tarafından hazırlanan “Türkmençe-Türkçe Sözlük” (Simurg Yayınları, Ankara, 1995)’teki türemiş ve birleşik kelimeler fişlenmiştir.

Araştırmamız Giriş ve İnceleme bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Türkmen Türkçesinin ses ve şekil özellikleri ile Türkmen Türkçesinin Oğuz Türkçesi içindeki yeri hakkında genel bilgi verilmiştir. İnceleme bölümü yapım ekleri ve birleştirme yoluyla kelime türetme bahsi olarak iki kısımdan oluşmaktadır.

Yapım ekleri bahsinde fişlenen kelimelerdeki ekler; isimden isim, fiilden isim, isimden fiil ve fiilden fiil olarak dört ana başlıkta sınıflandırılmıştır. İsimden isim yapım ekleri bahsinde 76 adet, fiilden isim yapım ekleri bahsinde 55 adet, isimden fiil yapım ekleri bahsinde 30 adet, fiilden fiil yapım ekleri bahsinde de 31 adet ek ele alınmıştır. Ekler bu ana başlıklar altında alfabetik sıraya göre incelenmiştir. Her ekin öncelikle Türkmen Türkçesindeki şekilleri (allomorfları) verilmiş, ünlü ve ünsüz uyumlarına uyup uymadığı incelenerek işlevleri maddeler halinde sıralanmıştır. Daha sonra ekin etimolojisi hakkındaki görüşler ile Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesindeki gelişimi belirtilmiştir. Son olarak ekin, Türk Dilinin Batı Oğuz kolunun temsilcileri Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde kullanılan şekilleri ve bu lehçelerden örnekler verilmiştir.

Eklerin işlevleri kısmında, ilgili ekin hangi tür kelimelere getirildiği ve hangi tür kelimeler türettiği maddeler halinde sıralanmıştır. Bu maddelerde ekin geçtiği kelimelere, kelimelerin anlamına ve gerekirse ekin etimolojik tahliline yer verilmiştir.

Birleştirme yoluyla kelime türetme bahsinde ise fişlenen birleşik kelimeler oluşumları bakımından sınıflandırılmıştır.

Bu çalışmayla Türk Dilinin Doğu Oğuz kolunun temsilcisi Türkmen Türkçesindeki yapım ekleri ve birleşik kelimelerin yapıları tasvirici bir tarzda ele alınarak Türk Dili araştırmalarına ufak da olsa bir katkı sağlamak amaçlanmıştır.

ABSTRACT

In our master's thesis titled 'Word Formation In Türkmen Turkic (According to the Türkmen-Türkish Dictionary) ' we have examined 192 derivational suffixes and ways of joining words as word derivation procedures. We also attempted to investigate the derivational suffixes with their morphophonological and functional aspects.

In this study, we have listed all derived and compound word entries in 'Türkmen-Turkish Dictionary (compiled by Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez and Süer Eker and published by Simurg Yayınlar, Ankara, 1995).

Our research is comprised of both an introductory and an investigative part. In the former, general information has been given about the phonological and morphological features of Türkmen Turkic and its place within Oğuz Turkic. The latter is composed of two parts namely derivational suffixes and word derivation via word joining.

The suffixes that occur in our list of words in ' Derivational Suffixes' part have been classified under four main headings; i.e. those forming nouns from nouns, those forming nouns from verbs, those forming verbs from nouns and those forming verbs from verbs.

In the part forming nouns from nouns 76; in the part forming nouns from verbs 55, in the part forming verbs from nouns 30 and in the part forming verbs from verbs 31 suffixes (a total of 192) have been identified under main headings and studied alphabetically. After examining these suffixes about whether they conform to vowel and consonant harmony, we have primarily provided the allomorphs of each suffix in Türkmen Turkic further specifying their functions.

Next, views concerning the etymology of that suffix as well as its development within Old Turkic and Old Anatolian Turkic have been

described. The allomorphs and samples from dialects i.e. the Turkic spoken in Turkey , the Azerbaijani Turkic and the Gagavuz Turkic, which represent western Oğuz branch of Turkic languages, have also been supplied.

In the part ‘the suffixes and their functions’, we have specified what sorts of words this suffix is added to and what sorts of words are derived by the suffix involved. Also, under each heading, we have dealt with the words containing the suffix, their meanings as well as etymologic analyses if necessary.

In the part relating to word formation by joining words, the compound words listed have been studied in terms of their syntactical structures.

Treating descriptively the derivational suffixes in Turkmen Turkic that represents eastern Oğuz branch of Turkic language, this study aims at, however in a limited way, contributing to the Turkic language studies.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	XIII
ÖNSÖZ.....	XVII
GİRİŞ	
Türkmen Türkçesi.....	1
Türkmen Türkçesinin Oğuz Türkçesi İçindeki Yeri.....	6
İNCELEME	
YAPIM EKLERİ.....	7
İsimden İsim Yapım Ekleri.....	7
+aç	7
+AG.....	7
+AN ²	9
+Ay	10
+az	11
+CA	11
+cagaz	14
+CAk.....	16
+cAñ.....	17
+çI ⁴	18
+CI ⁴ k	21
+çII	23
+çI ⁴ IIk	24
+çI ⁴ mAk.....	26
+ç.....	27
+dAN ²	27
+dAş.....	28
+dI.....	30
+dIN ²	31
+em	31

+gA	32
+GAn.....	32
+gay.....	33
+gI	34
+ine, +sine	34
+(I)k	34
+(I)n	35
+kI ⁴	36
+l.....	38
+la, +lag (<+la-g)	38
+IAk.....	39
+lAyIn	40
+lI ⁴	42
+lI ⁴ +lI ⁴	44
+lI ⁴ k.....	45
+maç	48
+M ³ An	48
+mlk	50
+msı	51
+mtlk	51
+mtll	52
+ncl	53
+rAk	54
+sA	55
+sAk	56
+salt	56
+sl	57
+sl ⁴ l	58

+sl ⁴ z	58
+sOv	60
+t	61
+tırık	61
+z	62
Türkmen Türkçesinde Kullanılan Yabancı Kaynaklı Ekler	63
+AndA	63
+baz	63
bet+	64
bi+	64
nâ+	64
+dan	65
+dar	65
+gâh	65
+gâr, +kâr	66
+hana	66
+hor	67
+l ⁴ stan	67
+keş	67
+nama	68
+paraz (<+perest)	68
+zade, +zat	69
+zar	69
+ist, +izm, +ik, +siya, +or, +ant	69
Fiilden İsim Yapım Ekleri	70
-A	70
-Aç	71
AgAn	72
-Ak	73

-alak	74
-(A)lgA	75
-am	76
-(A)ñ	76
-AnAk	77
-AndA	78
-ant	78
-ArmAn	78
-Av	79
-(a)vaç	79
-(a)vul	80
-az	80
-bañ	81
-cA	81
-CAk	82
-cam	83
-cAñ	83
-ç	84
-ecin	85
-gA	86
-gAk	87
-gAn	87
-GI	89
-gI⁴ç	91
-gil	92
-gI⁴n	92
-gI⁴r	94
-gI⁴t	96
-I	96

-I ⁴ cl.....	98
-(I ⁴)G	101
-(I ⁴)m	104
-(I ⁴) n	106
-(I ⁴)ndl.....	107
-y-(I ⁴)ş.....	108
-l	111
-mA.....	111
-M ² aç(ek).....	114
-maça.....	116
-mAk	117
-mAn.....	119
-mI ⁴ k	120
-mI ⁴ r.....	121
-mit.....	122
-nA.....	122
-sag.....	123
-sı,-se,-sük.....	124
-t.....	125
-tay.....	127
-(U)v.....	127
-vI ⁴ k.....	128
TmT'de Yapım Eki Hüviyetine Bütürmüş	
Sıfat-Fiil Ekleri	129
İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	132
+A-	132
+(A)l-.....	134
+(A)r-	137
+cAr-	139

+cIrA-	140
+dA-	140
+GAr-	142
+GI ⁴ r-	144
+(I ⁴)k-	145
+(I ⁴)rgA-	146
+lA-	148
+lAn-	151
+lAş-	153
+lAt-	154
+rA-	155
+sA-	155
+sI ⁴ rA-	157
TmT'de İşlek Olmayan Diğer İsimden Fiil Yapım Ekleri	158
+arla-/+erle-	158
+aş-/+eş-	158
+dırga-/+dirge-	158
+durıl-/+düril-	158
+ga-/+ge-	158
+ın- /+in- /+un- /+ün- /+n-	158
+na-/+ne-	158
+pa-/+pe-	158
+sın-/+sin-	158
+sıt-/+sit-	158
+şa-/+şe-	158
+ürt-	158
+za-/+ze-	159

Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	160
Çatı Ekleri:.....	160
-Ar-.....	160
-dAr-.....	160
-dI ⁴ r-.....	161
-(I ⁴)I-	163
-(I ⁴)n-	165
-(I ⁴)r-	168
-(I ⁴)ş-.....	169
-(I ⁴)z-.....	171
-kez-.....	172
-t-.....	172
Hareketin Sıkça Tekrarlandığı İfade Eden Sıklık ve Yineleme	
Bildiren Ekler:.....	174
-AkIA-.....	174
-(A)IA-.....	174
-cAkIA-.....	175
-cA(LA)-.....	176
-gI ⁴ IA-.....	176
-(I ⁴)şdIr-.....	177
-kAIA-.....	178
-mAIA-.....	178
-pe-.....	179
Fiildeki Hareketin İlerlemesinin (sürecinin) veya Gerçekleşmesinin	
Her zamankinden (daha) Zayıfladığını, Azaldığını ifade Eden	
Ekler:.....	179
-cIrA-	179
-dAkIA-.....	180
-(I)ncIrA-.....	180

-İ ⁴ msİrA-	180
-mArlA-	181
-(U)mcİrA-	182
Fiilin Bildirdiği Hareketin Bitmeye Yaklaştığını Bildiren ve Fiili	
Pekiştiren Ekler	183
-AñkİrlA-	183
Diğer Fiilden Fiil Yapım Ekleri	183
-A-	183
-Ay -	184
-k-	185
-nA-	185
-sA-	185
-zA-	185
Olumsuzluk Eki	186
KELİME BİRLEŞTİRME YOLUYLA KELİME TÜRETME	188
BİBLİYOGRAFYA	192
SONUÇ	198

Kelime KISALTMALARI

ANSK	: Ansiklopedisi
AT	: Azerbaycan Türkçesi
bkz.	: bakınız
BT	: Batı Türkçesi
c.	: cilt
çev.	: çeviren
Dnşm.	: Danışman
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
Edb.	: Edebiyat
EO	: Eski Osmanlıca
esk.	: eskiden
ET	: Eski Türkçe
EUT	: Eski Uygur Türkçesi
Fak.	: Fakültesi
Far.	: Farsça
Gr	: Gramer
GT	: Gagavuz Türkçesi
hak	: hakkında
mah.	: mahalli söz
mat.	: Matematik
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
mec.	: mecazi
OT	: Orta Türkçe
ör.	: örnek
Rus.	: Rusça
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
tıp.	: tıpta
TmT	: Türkmen Türkçesi
TT	: Türkiye Türkçesi
Univ.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yay.	: yayınları

Eser Kısaltmaları

ADG : Azerbaycan Dilinin Grammatikası

HZTD : Hazirki Zaman Türkmen Dili

Phtf. : Philologiae Turcicae Fundamenta

YTS : Yeni Tarama Sözlüğü

TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten .Ankara

TDG : Türkmen Dilinin Grammatikası

TS : Türkçe Sözlük

TDF : Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller

KULLANILAN İŞARETLER

A : düz, geniş ünlüler (a, e) için kullanılmıştır.

C :c ,ç ünsüzleri için kullanılmıştır.

D : d,t ünsüzleri için kullanılmıştır.

G : g, k ünsüzleri için kullanılmıştır.

I : düz, dar ünlüler (ı, i) için kullanılmıştır.

M² : m, p ünsüzleri için kullanılmıştır.

M³ : m, b, v ünsüzleri için kullanılmıştır.

N² : n, ñ ünsüzleri için kullanılmıştır.

U : dar, yuvarlak ünlüler (u, ü) için kullanılmıştır.

I⁴: dar ünlüler (ı, i, u, ü) için kullanılmıştır.

+ isme gelen ek

- fiile gelen ek

< ... dan gelir

[] köşeli parantez *allomorph*ları göstermek için kullanılmıştır.

* ispat edilmemiş, kesinleşmemiş şekil.

Ø ses düşmesini göstermek için kullanılmıştır.

(-) ünlülerin üzerinde uzatma işareti.

Transkripsiyon işaretleri

á :GT'de açık a

ä : açık e.

é : AT'de kapalı e

e :AT'de açık e , TT, GT ve TmT'de normal e

ğ : arka damak g' sı

ķ : artka damak ka' sı

x : AT'de hırıltılı ha

ñ : arka damak n' sı

ā: TmT'de uzun a

ē: TmT'de uzun e

ā̄:TmT'de uzun açık

ī: TmT'de uzun i

ō: TmT'de uzun o

Not: GT'de yan yana yazılan iki ünlü o sesin uzun okunduğunu gösterir:

aa: GT'de uzun a

ää: GT'de uzun açık e....gibi

ÖNSÖZ

Türkmen Türkçesi daha 18. yüzyılda yazı dili olmuştur. Ancak Türkmen Türkçesinin yazı dili olarak gelişmesi Sovyet Devriminden sonraki döneme rastlamaktadır.

Türkmen Türkçesi bugün başlıca Türkmenistan Cumhuriyeti'nde konuşulur. Türkmenistan dışında Özbekistan, Karakalpakistan, Kazakistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu'nun Stavropol bölgesinde de Türkmen Türkçesi konuşan topluluklar vardır. Eski SSCB' deki Türkmenlerin toplam sayısı 1989 sayımına göre 2,718,297 olarak verilmiştir. Bu sayıya İran, Afganistan, Irak, Suriye ve Türkiye'de yaşayan Türkmenler de katıldığında Türkmen Türkçesi konuşanların toplam sayısı yaklaşık dört milyonu bulmaktadır.

Çalışmamızda Türkmen Türkçesi'nde kelime yapımı konusunu incelemeye çalıştık. Öncelikle fişlediğimiz türemiş kelimelerde geçen yapım eklerini şekil özelliklerini, fonksiyonlarını, tarihi devreleri ve Batı Oğuz lehçelerini de göz önünde bulundurmak suretiyle -bazen bunlarla karşılaştırarak- belirlemeye çalıştık. Sonra kelime birleştirme yoluyla kelime türetme bahsinde, oluşumları bakımından birleşik kelimeleri sınıflandırdık.

Çalışmanın bütününde dipnot kullanılmamıştır, her ekin sonunda, kullanılan kaynaklar gösterilmek suretiyle yazarlarının soyadı, kaynağın yayın tarihi ve sayfa numarası verilmiştir.

Türemiş kelimeler ve birleşik kelimelerden sonra parantez içinde, bunların sözlükteki sayfa numarası verilmiştir.

Türkmen Türkçesi Türk dilinin Doğu Oğuz kolunu temsil eder. Horasan Türkçesi de aynı kolda yer almaktadır. Ancak elimizde yeterli kaynak bulunmadığından çalışmamızda Horasan Türkçesinde eklerin şekillerine değinemedik.

Bu çalışmanın oluşmasında her türlü desteğini ve sıcak ilgisini esirgemeyen Hocam Yrd. Dç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Niğde, Kasım 2003

GİRİŞ

TÜRKMEN TÜRKÇESİ

Türkmen Türkçesi Oğuz grubu Türk lehçelerinin Doğu kolunu oluşturur. Batı kolunda ise Azeri, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi vardır.

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubunun en mühim şivelerinden biridir ve bugün başlıca Türkmenistan Cumhuriyetinde konuşulur. Türkmenistan dışında Özbekistan, Karakalpakistan, Kazakistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu'nun Stavropol bölgesinde de Türkmen Türkçesi konuşan topluluklar vardır. Eski SSCB'deki Türkmenlerin toplam sayısı 1989 sayımına göre 2.718.297 olarak verilmiştir. Bu sayıya İran (590.000), Afganistan (330.000), Irak, Suriye (243.000) ve Türkiye'de (92.000) yaşayan Türkmenler de katıldığında Türkmen Türkçesi konuşanların toplam sayısı yaklaşık olarak 4 milyonu bulur.

Türkmenistan kuzeyde Kazakistan, doğuda Karakalpakistan, Tacikistan ve Özbekistan, güneyde Afganistan ve İran, batıda Hazar denizi ile çevrilmiştir. İdarî bakımdan beş eyâlete ayrılır : Aşgabat, Kızılsu (=Krasnovodsk), Merv (=Marı), Çarcuy, Taşavuz.

Türkmen kelimesi kavim adı olarak Oğuz kelimesi ile aynı etnik grup için de kullanılmıştır. Bu anlamda Türkmenler (=Oğuzlar) bilhassa Selçuklular devrinde siyâsi alanda çok mühim rol oynamışlardır.

Türkmenler başlıca 7 kabileye ayrılırlar : Bunlar arasında bâzı ağız özellikleri görülür. Bu kabileler şunlardır:

Yomud : Hazar denizi kıyılarında ve Hîve bölgesinde otururlar. Bugünkü Türkmen yazı diline esas olan ağız, Yomud Türkmenlerinin ağzıdır. **Çavdur** : Karakalpakistan'ın güney batı sınırında otururlar. **Teke** : Türkmenistan'ın orta kısmında Aşgabat ve Merv yörelerinde otururlar. **Ersarı** : Amu-Derya kıyılarında, Çarcuy'un aşağısına kadar olan bölgede

oturlar. **Salır (=Salar, Salur)** : Afganistan'ın kuzey batısında yaşarlar. **Gökleñ** : Kızılrvat ve Aşgabat'ın güneyinde, fakat daha çok İran'ın kuzey sınırı boyunca uzanan topraklarında yaşarlar.

Türkmenler eskiden beri çok kuvvetli bir edebiyata sâhip oldukları halde bu daha ziyâde sözlü edebiyat olarak nesilden nesile aktarılmış, ancak pek çok değerli bilgiler bu arada yazıya geçirilmediği için kaybolup gitmiştir. Türkmen Türkçesi daha 18. yüzyılda yazı dili olmuştur. Bu yüzyılda yetişen ünlü Türkmen şairi Mahdumkulı şiirlerini, bilindiği gibi kendi Türkmen Türkçesi ile söylemiş ve yazmıştı. Ancak Türkmen Türkçesi'nin yazı dili olarak gelişmesi Sovyet Devriminden sonra olmuştur. Türkmen Türkçesi 1928'e kadar Arap alfabesiyle, 1928-1939 yılları arasında da Latin alfabesiyle yazılmıştır. 1939'dan beri kullanılan Kiril asıllı alfabe 1993 yılında yerini Latin alfabesine bırakmıştır.

Dil özellikleri bakımından Türkmen Türkçesi çok önemlidir. Son zamanlarda bu konuda tatminkâr derecede ciddi araştırmalar yapılmaktadır. Türkmen Türkçesi'nin dil özelliklerinden en çok dikkati çekenler şunlardır:

Ses Özellikleri : (1) Türk dilinin lehçe ve şiveleri içinde bugün uzun vokalleri en çok yaşatan Türkmen Türkçesi ve Yakutça'dır. Son zamanlarda bu konuda yapılan araştırmalar Halaçça ve Horasan Türkçesi'nin birçok kelimedeki uzun vokalleri koruduğunu göstermiştir. Ancak bunlar Türkmen Türkçesi ve Yakutça'daki kadar fazla değildir. Türkmen Türkçesi'nde bulunan uzun vokalli kelimeler aynı zamanda kısa vokalli olan kelime ile anlam bakımından farklıdır.

ot, 'ot (nebat)', fakat *ōd* 'ateş' ; *daş* 'dış', fakat *dāş* 'taş', *baş* 'baş, kafa', fakat *bāş* 'yara'.

(2) Türkmen Türkçesi'nde kapalı é'ler çok zaman uzun *i* (*ī*) ile söylenir: *gīce* 'gece' .

(3) Bâzı uzun vokaller diftonglaştırılarak söylenir :*süyt* (<süd) ‘süt’ ; *düyş* ‘düş, rüya’.

(4) Kelime içinde v’den önce gelen a,e yuvarlaklaşır : *dovam*<devam; *öyñ eyesi* ‘evin sahibi’; *zovk* < zevk; *söy-* < sev- .

(5) Yardımcı vokal olarak yer yer *-a/-e-*’ye de rastlanır : *okap* ‘okuyup’; *garaşan* ‘karişan’ .

(6) Vokal uyumunda düzlük genişlik uyumu tam, ama darlık yuvarlaklık uyumu tam değildir : *öldirmek, ötiri, doğru, için, boldık, düştik* ‘düşük’ .

(7) Yaklaşma hali (dativ) ekinde hece kaynaşmasından dolayı uzunluk vardır : *Keminē* ‘Kemine’ye’ ; *arkā* ‘arkaya’; *kişē* ‘kişiye’ .

(8)s,z konsonantları Başkurtça’da olduğu gibi Türkmen Türkçesi’nde de dişler arasından peltek olarak telaffuz edilir. *söz* ; *biz* , *sen*, *giz*. Fakat bu telaffuz şekli yazıda gösterilmemektedir.

(9) Yine Başkurtça’da olduğu gibi Türkmen Türkçesi’nin bâzı ağızlarında s>h değişimine de rastlanır : *ahıl* < asıl ; *bahım* < basım .

(10) Kelime başındaki *t-/d-* ve *k-, k-/ğ-, g-* meselesinde Oğuz grubu hususiyeti olarak Türkmen Türkçesi *d-* ve *ğ- / g-* tarafındadır : *dēl* ‘değil’, *doğuz*, *döredicilik* (<türet-) ‘icat’ ; *geç-* < keç-, *giñ* <kēñ ‘geniş’ ; *gerek*<kerek .

(11) *bol-*, *bar-*, *ber-*, gibi birkaç b-’li kelimedede Çağatayca’nın tesiri görülür.

(12) *b-* / *m-* meselesinde *m-* daha fazladır : *men*, *maña*, *miñ*, *bu*, fakat *muni* ‘bunun’ .

(13) Bilhassa yabancı asıllı kelimelerde *f > p* olur : *pennî* < fennî, *pikir*< fikir, *sıpat*<sıfat , *sarp*<sarf , *tarap*<taraf , *pelsepe*<felsefe .

Şekil Özellikleri : Türkmen Türkçesi’nde yapım eklerinin hemen hepsi, çekim eklerinin büyük çoğunluğu diğer Oğuz şivelerindeki gibidir.Türkiye Türkçesi’nden en mühim farklılıklar şunlardır :

(14) Doğu Türkçesi etkisiyle akkuzatif eki vokalle biten kelimelerde +ni/+nı olur : *dāvāni* ‘dāvâyı’, *ōbāni* ‘obayı’.

(15) Bâzı zaman eklerinde vokal kaybolur : Meselâ gelecek zaman eki *-cağ/-cek* olur : *gelcek* ‘gelecek’, *çıkmacağ* ‘çıkmayacak’ ; şimdiki zaman eki *-yār / -yēr* olur : *diñleyēr* ‘dinliyor’, *çalışyār* ‘çalışıyor’ .

(16) Geniş zamanın menfisi çok defa *-mar/-mer* şeklinde görülür : *yazmarsıñ* ‘yazmazsın’, *almarsıñ* ‘almazsın’, *almarıs* ‘almayız’. Olumsuzluk ifâdesi *dēl* ‘değil’ ve *yōk* ‘yok’ ile de yapılır : *bilmelidēldir* ‘bilmemeli’ , *çalışanyōklar* ‘çalıştıkları yok, çalışmıyorlar’ .

(17) İktidari fiil şeklinin olumsuzluğu için de yine *bil-* fiili kullanılır: *ala bilmersıñ* ‘alamazsın’, *görip bilmediñ* ‘göremedin’ .

(18) *-dur/-dir* bildirme eki birçok fiil şekline gelerek fiil şekil ve zamanlarına zenginlik kazandırır : *gelmelidirin*, *gelecekdirsın*, *bilipdirin* ‘bilmişimdir’ .

(19) Gerundiumlardan bâzıları (*-nca*, *-ken*) şahıs eklerini alırlar : *gelyēñçēm* ‘ben gelince’, *gelīñçēñ* ‘sen gelince’, *gelyēkēm* ‘ben gelirken’, *gelyēnkēn* ‘sen gelirken’ , *alyākam* ‘ben alırken’, *gelyērkeniz* ‘siz gelirken’.

(20) *-p* ve *-an/-en* çekimli fiil gibi *-miş* anlamında kullanılır : *alıpdım* ‘almıştım’, *gezendi* ‘gezmiştir’.

(21) Türkmen Türkçesi kelime hazinesi bakımından gayet zengindir. Bir yandan Oğuz grubunun arkaik kelimeleri, diğer yandan Doğu Türkçesinden geçmiş olan kelimeler Türkmen Türkçesi’nin ifâde gücünü ve kelime çeşitlerini daha da artırmıştır.

(22) Türkmen Türkçesi’nin çeşitli ağızlarının kendine has bâzı özellikleri vardır. Ancak bunlar esas olarak iki ana gruba ayrılırlar :

a. Asıl Türkmen Türkçesi : Yomud, Teke, Gökleñ, Ersarı, Salır, Sarık ağızları. Yazı dili Yomud ağızını esas alır. Özellikleri yukarıda anlatıldı.

b. Noxur, Anaul, Xasarlı, Mangışlak v.b.

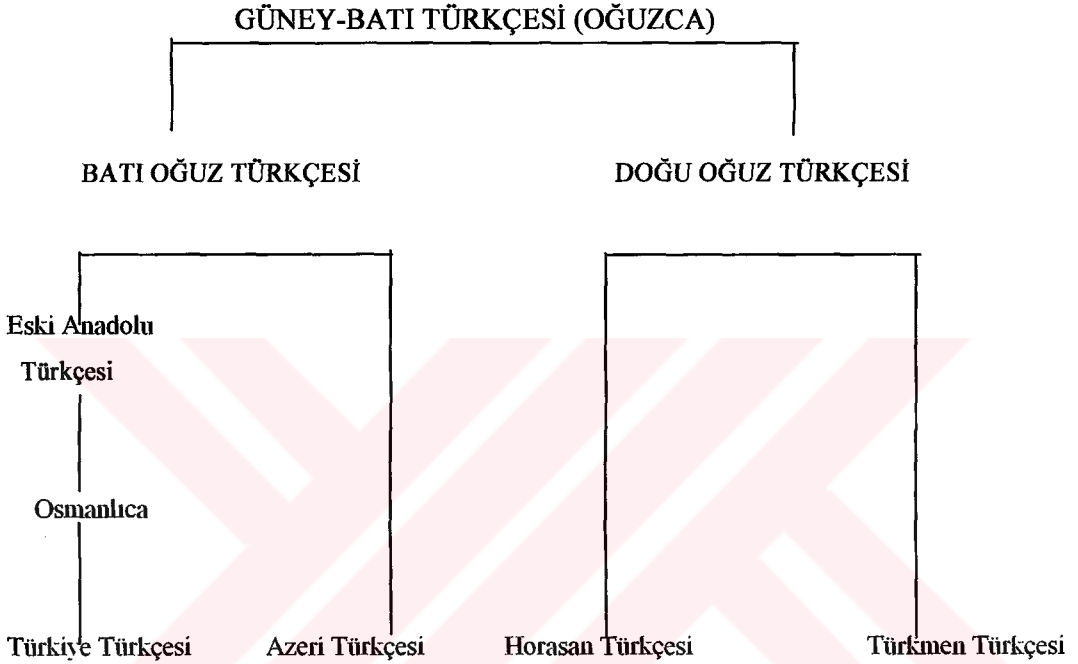
Bunlar Özbekçe'nin tesirinde kalmış olan ağızlar olup, s ve z'ler aynen kalır, yâni peltekleşmez. Vokal uyumu tam değildir.

(23) Truhmence denen bir başka ağız daha vardır. Bu ağız konuşan Truhmenler, Mangışlak yarımadasından Hazar denizinin batı kıyılarına gelip kuzey Kafkasya'da Stavropol'dan Astraxan yörelerine kadar yerleşmişlerdir. Bunlar Türkmenlerin Çavdur, Sonç-xaci, İkdir oymaklarıdır. Truhmence'de uzun vokaller yoktur. s ve z' ler peltekleşmez. İki vokal arasındaki sedasız konsonantlar sedalılaştır. Buna karşılık geniş zamanın menfisi –mas/-mes şeklindedir.

[TEKİN 1999:146 , YÜCE :İSLAM ANSK. , MEB Yay.12 - II. cilt s. 515-516]

Türkmen Türkçesi'nin Oğuz Türkçesi İçindeki Yeri

Güney-Batı Türkçesi (Oğuzca) XIII. asırda başlar ve bugün en büyük temsilcisi Türkiye Türkçesi olmak üzere Azerî ve Türkmen Türkçesi ile devam eder. Güney-Batı Türkçesi başlangıçtan günümüze kadar şu devre ve kollara ayrılır:

Yukarıdaki şemada gösterdiğimiz devrelerin zaman sınırı ve şivelerden başlangıç tarihleri umumiyetle şöyle kabul edilmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi : XIII.-XV. Asırlar.

Osmanlıca : XVI.-XX .asırlar

Türkiye Türkçesi : XX . asırdan başlar ve devam eder.

Azeri Türkçesi : XVII. asırdan başlar ve devam eder.

Türkmen Türkçesi : XVII. asırdan başlar ve devam eder.

Horasan Türkçesi : Başlangıç tarihi hakkında kesin bir tarih söylenemez. Son yıllarda farkedilmiş bir şivedir.

[YÜCE :İSLAM ANSK. , MEB Yay.,12 - II. cilt s. 495]

İNCELEME

YAPIM EKLERİ

İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

+aç

TmT'de bir kelimedede rastladığımız ek, kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır : *yalañ* 'çılak'tan *yalañ+aç* 'aynı anlam' (672) .

ET'de beg-eç (büyük bey) örneğinde büyüklük ifadesi katan ek, EAT'de boz-aç kelimesinde benzerlik, yakınlık fonksiyonundadır. TT'de benzetme ve ilgi, GT'de kuvvetlendirme fonksiyonundadır.

TT : topaç, bozaç, kıraç

GT : topaç

[BİRAY 1999:66, ERGİN 1993:167, GÜLSEVİN 1997:115, ÖZKAN 1996:101]

+AG [+ak, +ek, +ag, +eg]

Ek, TmT'de dört şekilde kullanılmaktadır : +ak, +ek, +ag, +eg .

+AG eki TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *ekiz* 'ikiz'den *ekizek* 'ikizlerden biri' (195), *gol* 'el, kol'dan *golak* 'elsiz, çolak, kolsuz' (276) .

İŞLEVLERİ

1. Ek, aşağıdaki örneklerde küçültme görevindedir:

uzın 'uzun'dan *uzınak* 'uzunca' (653), *oğul*'dan *ovlak* <*ogul+ak* 'oğlak' (496).

2. Ek, bazı kelimelerde kuvvetlendirme fonksiyonundadır.

goç 'koç, damızlık koç'tan *goçak* 'yiğit, cesur, koçyiğit' (276), *erk*'ten *erk+ek* (203) şeklinde son kelimeyi tahlil eden M. Erdal, *erk* kelimesinin 'güç, kuvvet' anlamına geldiğini belirtir. M. Ergin bu kelimeyi *er+kek* şeklinde tahlil etmektedir.

3. Bazı kelimelerden benzerlik, ilgi işleviyle organ, nesne, bitki isimleri yapar :

yañak < *yañ* + *ak* ‘yanak’ (676), *menek* < *men* + *ek* ‘benek, leke’ (454), *köv* ‘yar, dere’ den *kövek* < *köv* + *ek* ‘oyuk, çukur, boşluk’ (425), *tikenek* < *tiken* + *ek* ‘diken’ (629), *yal* ‘köpek için hazırlanan yiyecek, yal’ dan *yalak* ‘köpeğe yal veya su verilen kap’ (672).

4. Bazı kelimelere gelerek sıfatlar türetir :

güyz ‘sonbahar, güz’ den *güzbek* ‘sonbahar, güze ilişkin, güzlük’ (325), *yaltan-* ‘tembellik etmek’ ten *yaltanmazak* < *yaltan-maz* + *ak* ‘tembel olmayan, çalışkan’ (674).

a. +*LX* ekinin fonksiyonunu üstlenerek ‘mevcut olma, sahip olma’ anlamı veren sıfat türetmiştir: *gum* ‘toprak, kum’ dan *gumak* ‘kumlu’ (307).

b. +*sXz* ekinin fonksiyonunu üstlenerek ‘menfilik, yokluk’ ifade eden sıfat türetmiştir : *gol* ‘el, kol’ dan *golak* ‘elsiz, çolak, kolsuz’ (276) .

5. +*AG* eki, bir örnekte sıfattan isim yapmıştır:

ekiz ‘ikiz’ den *ekizek* ‘ikizlerden biri’ (195) .

6. +*AG* eki, bazı kelimelere geldiğinde kelimenin anlamında değişiklik yapmaz : *garasöymez* ‘ürkek, çekingen’ den *garasöymezek* ‘aynı anlam’ (230), *doñ* ‘don, buz’ dan *doñak* ‘aynı anlam’ (170), *yol*’ dan *yol+ag+çı* ‘yolcu, seyyah’ kelimesinde “yolag” da “yol” anlamındadır. (705) .

T. Banguoğlu ekin ET’de “-gek” küçültme ekinden geldiğini belirtir.

ET’de *tam+gak* ‘damak’, Eski Uygur Türkçesi’ nde *gak* < *oğul* + *ak*, *tam+ak* ve *tam+gak* ‘damak’ kelimelerinde görülen ek +*ak*, +*gak* olarak iki şekilde kullanılır. EAT’de +*ak* şeklinde kullanılmıştır. TT, GT’de +*ak* / +*ek*, AT’de +*ag* / +*ek* şekillerinde kullanılır.

TT : başak, benek, yanak

AT : başağ, benek, yanağ

GT : başak, benek, yanak

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:173, BİRAY 1999:66, CAFEROĞLU 1993:93,145,146, ERDAL 1991:41, EREN 1999:304, ERGİN 1993:167, ÖZKAN 1996:101, GABAİN 1995:296]

+AN² [+an, +en, +añ]

Daha ET döneminde işlekliliğini kaybetmiş bir ektir.

TmT'de *+an*, *+en* olarak kullanılan ek, “*gart-añ*” örneğinde *+añ* şeklindedir.

+AN² eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir.

İŞLEVLERİ

M.Ergin, *+AN²* ekinin çok belirli bir fonksiyonunun olmadığını, köklerin umumi olan manalarını belirginleştirerek daha belirli gövdeler yaptığını belirtir.

Tahsin Banguoğlu ise ekin küçültme işlevi olduğunu ifade ederek eki, eski bir küçültme ekinin mahsulü olarak sayar.

1. *+AN²* eki, Hasan Eren ve M.Ergin'e göre aşağıdaki kelimedeki küçültme fonksiyonundadır :

oglan < *ogul+an* ‘1.erkek çocuk 2. çocuk 3. delikanlı, genç erkek’ (482) .

2. *+AN²* eki, kalıcı (somut) isimler türetmiştir.

öz ‘öz’den *özen* ‘1.çekirdek, iç, öz 2. iskelet, çatı 3. tıp, iltihap, irin (514), *kök* ‘teyel ipliği’nden *köken* ‘sağım sırasında hayvanları bağlamak için kullanılan ip’ (419) .

3. Ek, bazı kelimelere eklendiğinde kelimenin manasını değiştirmez yani fazlalık durumundadır :

toz ‘toz’dan *tozan* ‘aynı anlam’ (634) .

+añ eki : ET’de çok seyrek olarak kullanılan ve fonksiyonu tam olarak tespit edilemeyen (CLAUSON 1972:XIV) ek, TmT’de sadece

“*gartañ*” kelimesinde görülür : *gart* ‘yaşlı, yetişkin’den *gart+añ* ‘aynı anlam’ (236) .

TmT’de ‘*gart*’ diye bir kök bulamadık. Türkçe’de Orta Türkçe’den itibaren görülen ve TT’de mevcut olan ‘*kart*’ kelimesinden geldiği görüşündeyiz.

Necmettin Hacıeminoğlu, ekin isimden fiil yapan *+a-/+e-* ile fiilden isim yapan *-n* ekinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olabileceğini belirtir.

Clauson *+An* ekinin daha ET’de işlekliliğini kaybeden bir çokluk eki olduğunu ifade eder. EAT eseri Kitab-ı Gunya’da ekin çokluk anlamının zamanla kaybolarak küçültme anlamının ön plana çıktığı belirtilir.

ET, EAT, TT’de *+an*, *+en* şekillerinde kullanılmıştır. AT ve GT’de de aynı şekildedir.

TT : oğlan, eren, kızan

AT : eren, oğlan

GT : köken, oğlan

[AKKUŞ 1995:193, BANGUOĞLU 2000:174, BİRAY 1999:62, A.BORJAKOW vd. 1999:32, CLAUSON 1972:Xlii-XIV, GABAİN 1995:44, ERGİN 1993:165, HACIEMİNOĞLU 1996:14, ÖZKAN 1996:103]

+Ay [+ay , +ey]

TmT’de *+ay*, *+ey* şekillerinde kullanılan ve kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ek, çalışmamızda iki kelimedede karşımıza çıkmaktadır.

İŞLEVİ

+Ay eki, yön isimleri veya o yönde bulunan yer isimleri yapar:

guz ‘gölgede kalan (yer)’dan *guzay* ‘(dağın, binanın) gölgeli tarafı’ (315), *gün* ‘güneş’ten *güney* ‘güneşli, güneş gören, güney’ (320) .

(Ayrıca TmT’de “*günorta*” kelimesi de “güney” anlamına gelir ve yön adı olarak kullanılır.)

Hasan EREN kelimenin ET’de “kuz” şeklinde geçtiğini, Orta Türkçe’ de ise “kuz” ‘güneş görmeyen yer, gölgede kalan yer’ olarak kullanıldığını belirtir.

TT’de ‘kuzey, güney’ kelimeleri yön adları olarak kullanılır. AT’de “guzéy, günéy” kelimeleri yön adı olarak kullanılır, ayrıca bir yerin güneş görmeyen yerlerini belirtmek için de kullanılır.

H.Biray AT’de salaxay ‘daha çok sol elini kullanan, solak’ kelimesinde geçen -ay ekinin yukarıdaki +Ay eki ile aynı kaynaktan gelip gelmediği konusunda tereddütlüdür.

[BİRAY 1999:76, EREN 1999:272 , ERGİN 1993:168]

+az

Çalışmamızda ‘ayaz’ (39) kelimesinde bulunan ek, benzerlik, ilgi ifade etmektedir.

Eski Uygur Türkçesinde ayas/z olarak geçen ek, Orta Türkçede ayas şeklindedir.

EAT’de genez ve gögez ‘laciverde yakın mavi renk’ kelimelerinde ek bulunmaktadır.

TT, AT ve GT’de +az/+ez şeklinde kullanılmaktadır ;

TT : ayaz, geñez, gögez

AT : ayaz

GT : ayaz

[BİRAY 1999:74, ERGİN 1993:168, GÜLSEVİN 1997:115]

+CA [+ca, +ce, +ça, + çe]

Ek TmT’de dört şekilde kullanılır :+ca, +ce, +ça, + çe .

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *çuval*’dan *çuvalça* ‘küçük çuval’ (127), *depter* ‘defter’den *depterçe* ‘not defteri’ (148) .

Ekin c’li şekilleri sadece ünlüyle biten kelimelere eklendiğinden, ünsüz uyumunu konusunda fikir belirtemiyoruz. ç’li şekiller ise, hem tonlu hem de tonsuz ünsüzlerden sonra gelebildiğinden ünsüz uyuma tâbi değildir: *temen* ‘büyük iğne’den *temençe* ‘toplu iğne’ (624), *gazan* ‘kazan’ dan *gazança* ‘küçük kazan’, *Rusça* ‘Rusça, Rus dili’ (549) .

İŞLEVLERİ

1. TDG’de +CA hakkında ‘belirgin manalı kelimelere gelerek küçültme ve sevgi ifade eden ek’ ifadesi yer almaktadır.

köl ‘göl’den *kölçe* ‘su birikintisi’ (420), *halı*’dan *halıça* ‘küçük halı’ (329), *pil* ‘kürek’ten *pilçe* ‘küçük kürek’ (530), *düşek* ‘yatak, döşek’ten *düşekçe* ‘şilte, minder’ (183), *kitap*’tan *kitapça* ‘küçük kitap, broşür’ (412).

2.Ek, Batı Oğuz lehçelerinin tamamında olduğu üzere TmT’de de dil ve lehçe isimleri yapar :

İñlis ‘İngiliz’den *İñlisçe* ‘İngilizce’ (381), *Rus*’tan *Rusça* ‘Rusça, Rus dili’(549).

3. Çokluk eki almış ve almamış kelimelere gelerek zarflar türetir : *erkek*’ten *erkekler+çe* ‘erkekçe’ (204), *gahrıman* ‘kahraman, yiğit’ten *gahrımanlar+ça* ‘kahramanca’(218), *vagşı* ‘vahşi’den *vagşılar+ca* ‘vahşice’(661), *adat* ‘adet, alışkanlık’tan *adatça* ‘adet olduğu üzere’(22), *köynek* ‘gömlek’ten *köynekçe* ‘bir gömlekli olmak’ (426) .

4.Sıfat köklerinden ‘şekil, tarz, küçültme’ anlamı veren zarflar yapar: *gısga* ‘kısaca’den *gısgaça* ‘kısaca’ (264), *köne* ‘eski, yıpranmış’tan *köneçe* ‘eskiye göre, eskice’ (421), *täze* ‘yeni’den *täzeçe* ‘yeni biçimde, yeni tarzda, yeni usülde’ (622), *ogrın* ‘gizli’den *ogrınça* ‘gizlice’ (483) .

5. Sıfatların ve zarfların derecesini arttırır veya azaltır:

enayı ‘hoş, sevimli, güzel’den *enayıca* ‘güzelce, güzele yakın’ (201), *şol* ‘bu, şu’dan *şonça* ‘şunca, bunca, bu kadar’ (465) .

6. İsimlere gelerek yeni anlamlı isimler yapar :

ene ‘ana, anne’den *enece* ‘çocuk bakıcısı, dadı’ (201), *sapan* ‘sapan’ dan *sapança* ‘tabanca’ (561), *pılan* ‘filan, falan’ dan *pılança* ‘filanca’ (528).

7. *-ma* fiilden isim yapım ekiyle ‘*ma+ça*’ şeklinde ‘tahsis isimleri’ yapar :

tap- ‘bulmak’tan *tapmaça* ‘bulmaca’ (617), *yaz-* ‘yazmak’tan *yazmaça* ‘el yazısı’ (685). Bu isimler artık kalıcı isim olmuştur.

8. İsim köklerine gelerek sıfat türünde kelimeler türetir:

tahya ‘takke’den *tahyaça* ‘başına yalnız takke giyen’(613), *orta* ‘orta, merkez’den *ortaça* ‘orta derecede, orta durum, orta hal’ (491), *egrem* ‘birşeyin eğrilen yeri, kıvrım’dan *egremçe* ‘yılankavi’ (194) .

9. Ek, aşağıda sıfata gelerek nesne ismi yapmıştır :

ala ‘karışık renkli’den *alaca* ‘beyaz ve siyah tirelerle eğrilmiş iplik’ (27) .

10. Ek, bazı kelimelere eklendiğinde, kelimenin anlamında değişiklik yapmaz :

kätmen ‘aynı anlam’dan *kätmençe* ‘çapa, kazma’ (598), *sähel* ‘aynı anlam’dan *sähelçe* ‘az, kısa süre’ (567), *yañı* ‘aynı anlam’dan *yañıca* ‘biraz önce, demin’ (676) .

J. Deny’nin *+ca/ +ce*, *+cak/ +cek* ve *+cık/ +cik* küçültme eklerinin kökence “miktar, zaman miktarı, devir” anlamına gelen “çağ” kelimesiyle ilgili can köküne bağlar.

Kotwicz , *+ça* eki ile çağ ‘birlik, vakit’ kelimesi arasında ilgi görmekte berarer , *+ça*’yı kelime sonundaki *-a* ünlüsünü kaybetmiş olan çağ ‘dan daha eski çağa (kök / köke) kelimesi ile birleştiriyor.

Poppe tarafından da benimsenen Ramstedt’ in Moğolca’da *-ınca*, *-dikça* anlamında şimdiki zaman zarf-fiili yapan *-mağ-ça* > *-mağça* şeklindeki *-ça*’ yı Türkçe, Moğolca ve Mançuca hal eki telakki etmektedir

ve Türkçedeki *-ince -dikça* gibi birkaç zarf-fiil teşkilinde görülen *-ça* arasında uygunluk görmektedir.

Z. Korkmaz ise bu görüşlere karşılık, *+ça* ekinin kökeni sorununa ilişkin izahlarının bugünkü durumunu tatmin edici bulmamaktadır ; Korkmaz hal eki olan *+ça* ile kalıplaşmış şekiller ve teşkiller yapan *+ça* eki arasında bir uygunluk görmektedir.

E. Frankle *+CA* eki hakkında ‘Hem yeni hem de tarihi Türk lehçeleri bu eki küçültme ve eşitlik şekillerini ifade etmek için kullanır.’ açıklamasını yapar.

ET’de yalnız sedasız (ç’li) şekilleriyle *+ça, +çe* olarak kullanılmıştır. EAT’de c’ li ve ç’ li şekiller bir arada kullanılmıştır. TT’de ise kalınlık-inceciklik ve ünsüz uyumuna bağlı olarak *+ca, +ce, +ça, +çe* şekillerinde kullanılır.

AT’de *+ca, +ce, +ça, +çe* olarak ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak dört şekildedir.

GT’ de dil isimleri yapar, *+ca, +ce, +ça, +çe* şekillerinde kullanılır.

TT : karaca, alaca, Türkçe, Almanca, Türkmen Türkçesi, Rusça

AT :alaca, Azerice, Çuvaşça, Türkmen Türkçesi, Meydanca ‘küçük meydan’, milce ‘küçük mil’

GT : Romınça, Gagauzça, Türkçe

[BANGUOĞLU 2000:158, BİRAY 1999:43, A.BORJAKOW vd. 1999:27, BURAN-ALKAYA 2001:92, ÇENELİ 1997:6-8, ERGİN 1993:158, FRANKLE 1948:12, GABAİN 1995:12-13-14, GÜLSEVİN 1997:115, KARA 2001: 25 , KORKMAZ 2000:c.1:12-14/41 , TEKTİĞÜL KASIM -2002:939]

+cagaz

Ekin TmT’de tek şekli vardır : *+cagaz*. TmT ile ilgili kaynaklarda küçültme ve sevgi ifade eden ek olarak anılmaktadır.

Çalışmamızda bir kelimedede rastladığımız bu ek, sevgiden ziyade eşyanın küçüklüğünü anlatan isim yapan ek olarak karşımıza çıkar :

şar (<Rus.) ‘küre’den *şarcagaz* ‘bilya’(600) .

Kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ek, ünsüz uyumuna aykırıdır.

Nevzat Özkan, ekin *+cak* eklerine *+(ı)z* kuvvetlendirme eki getirilerek meydana getirilmiş olabileceğini ifade eder.

ET’de küçültme ve sevgi fonksiyonunda *+çak*, *+çek* ekleri kullanılır. Dolayısıyla ET’de bu ek kullanılmaz. EAT’de *+çuk*, *+çük*’ten çıktığı tahmin edilen *+çuğaz*, *+çüğez* kullanılır. EAT’den sonra c’li şekiller de kullanılmıştır.M.Ergin Batı Türkçesi [Güney-Batı Türkçesi–Esin Altınel (E.A.)]nin doğu ağızlarında *+cıgaz*, *+cigez*, *+cugaz*, *+cügez* eklerinin, batı ağızlarında ise *+cağız*, *+ceğiz* şekillerinin kullanıldığını belirtir.

TT’de *+cağaz*, *+ceğiz* olarak iki şekilde kullanılır.

AT’de *+cağaz*, *+cığaz*, *+cuğaz*, *+cüyez* şekillerine rastlanmıştır.

GT’de *+cağız*, *-ğ-* erimesi ile *+caaz*, *+ceez*, *+câz*, *+çâz*, *+çääz* şekillerinde kullanılır.

TT : yavrucağız, köyceğiz

AT : uşagcığaz ‘çocukcağız’, güçcuğaz ‘okşama bildiren bir ifade’, gızcağaz ‘kızlara sevgiyle hitap şekli’, gözcüyez ‘göz’den okşama ifadesi

GT : sucaaz, kızcaaz, erceez, gâlcâz, sesçez

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:42, BURAN-ALKAYA 2001:59, ERGİN 1993:157, GABAİN 1995:43, KARA 2001:25, ÖZKAN 1996:102-103]

+CAk [+cak, +cek, +çak, +çek, +çäk]

Ek, TmT'de beş şekilde kullanılır: *+cak, +cek, +çak, +çek, +çäk*.

+CAk eki TmT'de kalınlık –incelik uyumuna tâbidir :*oyun*'dan *oyuncak* (499), *tigir* 'tekerlek'ten *tirgirçek* 'küçük tekerlek' (628), *iki* 'den *ikiçäk* 'baş başa'(373) .

Ekin c'li şekilleri ünsüz uyumuna tâbidir, ancak ç'li şekilleri sedalı ünsüzlerden sonra gelerek ünsüz uyumu dışında kalır :

oyun'dan *oyuncak* (499), *yet-* 'yetişmek'ten *yet-gin+cek* 'yeni yetme'(694), *tigir*'den *tirgirçek* 'küçük tekerlek'(628), *tay-* 'kaymak'tan *tay-gan+çak* 'kaygan' (620) .

İŞLEVLERİ

1. Ek, TmT'de sevgi ve küçültme eki olarak anılmaktadır [bkz. BİRAY1999 :40, A. BORJAKOW vd. 1999 :27] .

Ancak ek, TmT'de sevgiden ziyade eşyanın küçüklüğünü anlatan isim yapan ek olarak karşımıza çıkmaktadır : *tigir* 'tekerlek'ten *tirgirçek* 'küçük tekerlek' (628), *düvün* 'düğüm'den *düvünçek* 'düğüm, düğümcük' (185), *yet-* 'yetişmek, arkasından varmak'tan *yetgin+cek* 'yeni yetme, henüz büyümemiş' (694) .

2. +CAk eki, aşağıda kalıcı isim yapmıştır :

oyun'dan *oyuncak* (499) .

3. +CAk eki, isimden zarf türetmiştir :

iki 'den *ikiçäk* 'baş başa' (373) .

4. Aşağıda ek, sıfattan sıfat türetmiştir :

tıp- 'kaymak'tan *tıp-an* '*kayan' *tıpan+çak* 'kaygan, kaypak' (628).

5. Alttaki örnekte ise, ekin eklendiği kelimenin anlamını değiştirmedeği kanaatindeyiz:

tay- 'kaymak'tan *tay-gan* '*kayan'dan *tay-gan+çak* 'kaygan' (620).

Zeynep Korkmaz; Poppe ,Ramsted gibi Türkologların farklı görüşlerinden bahsettikten sonra +*CAk* ekinin +*ça* ile +*oğ* kuvvetlendirme edatının kaynaşması sonucu oluştuğunu belirtir.

Vecihe Hatipoğlu ise +*cık* ve +*cak* ekleri arasındaki fonksiyon yakınlığına işaret ettikten sonra +*cak* ekindeki k sesinin genellikle yanındaki dar olan ünlüyü genişletebilme özelliği sebebiyle +*cak* ekinin -*cık* ekinden geliştiğini ileri sürer.

A.Von Gabain ise ekin +*ça* eşitlik ekiyle *oğ* kuvvetlendirme ekinin kalıplaşması ile oluştuğunu ifade eder.

ET'de +*çak*, +*çäk* olarak iki şekilde kullanılan ek, EAT'de hem tonlu hem tonsuz olarak +*cak*, +*cek*, +*çak*, +*çek* şekillerinde kullanılır.

TT, AT ve GT'de tonlu şekilleriyle +*cak*, +*cek* olarak kullanılır. Ancak AT'de birkaç kelimedeki ek, ç'li şekildedir.

TT : büyücek<büyükçek, yavrucak, demincek, yumurcak<yumrucak, küçücek<küçük-cek

AT : oyuncak, köynekecek 'gömleksiz, üzerinde gömlek olmadığı hâl, çıplak', dilçäk 'küçük dil', tuman 'don' dan tumançağ 'donu olmayan, donsuz'

GT : çocukak<çocuk+cak, balıcağ<balık+cak, terliceğ<terlik+cek

[BİRAY 1999:40, A. BORJAKOW vd. 1999:27, ERGİN 1993:156, GABAİN 1995:105, HATİPOĞLU 1981:36, KARA 2001:25, KORKMAZ 1995:8-65-66, ÖZKAN 1996:102]

+cAñ [+cañ, +ceñ]

Sadece TmT'de görülen ek, iki şekilde kullanılır : +*cañ*, +*ceñ* .

+*cañ* eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *gövün+ceñ* (299), *namıs+cañ* (471), *gahar+cañ* (218) .

Ekin sedasız şekilleri olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir: *namıs+cañ* (471), *iş+ceñ* (384), *gövün+ceñ* (299) .

İŞLEVİ

+*cAñ* eki ilave olduğu isimlerde o ismin ifade ettiği kavramın bir kişide çok bulunduğunu belirten sıfatlar yapar. Bu sıfatlar, düşkünlük, abartma, kuvvetlendirme ifade eder :

namıs ‘namus’tan *namıscañ* ‘onurlu, namuslu, şerefine düşkün’ (471), *gahar* ‘nefret, kızgınlık’tan *gaharcañ* ‘kızgın, öfkeli’ (218), *nebis* ‘menfaat, çıkar, tamah’tan *nebisceñ* ‘menfaatperest’ (475), *iş* ’ten *işceñ* ‘becerikli, maharetli’ (384), *gövün* ‘gönül, kalp, ruh ’tan *gövünceñ* ‘gönüllü, bir şeyi yapmaya istekli olan’ (299) .

AT’de “xanımcı” kelimesinde bu ek geçmektedir :

xanımcı ‘esk. Kadına hürmet ve saygıyla seslenme şekli’ (606).

[ALTAYLI 1994:606, BİRAY 1999:79, KARA 2001:25]

+çI⁴ [+çı, +çi, +çu, +çü]

Ek, TmT’de düz ünlülü şekildedir. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri +çI⁴ ekinden sonra başka bir ek gelmek şartıyla ve yuvarlak ünlülü olan tek heceli kelimelere eklendiğinde görülür : *gül+çü+lik* (317), *guş+çu+lık* (313).

TmT’de ç’li şekilleri olan ekin sadece bir örnekte c’li şekline rastlanmıştır : *halva+cı* ‘helvacı’ (330) .

+çI⁴ eki TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *hazına+çı* ‘hazineyi bekleyen’ (341), *süyt+çi* ‘sütçü, süt satan’ (595), *hızmat+çı* ‘hizmetkar’ (348).

+çI⁴ eki, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz: *okuv* ‘okuma’dan *okuv+çı* ‘öğrenci’ (486), *kolhoz+çı* ‘kolhozcu’ (413), *kulluk* ‘görev, hizmet’

ten *gullukçı* 'görevli', *hücum* 'hucum'dan *hücumçi* 'forvet, ileri saha oyuncusu' (358).

+çI^A ekinin TmT'de sadece ç'li şekilleri olduğundan ünsüz tâbi değildir: *hasap+çı* 'sayman' (335), *okuv* 'okuma'dan *okuvçı* 'öğrenci' (486), *sagım+çı* 'süt sağan kişi' (552), *çay+çı* (113), *ideg* 'bakım'dan *idegçi* 'bakıcı' (370), *hıyanat+çı* 'hıyanet eden' (348), *kövüş* 'ayakkabı'dan *kövüşçi* 'ayakkabıcı' (425).

İŞLEVLERİ

1. Bir ideolojinin, öğretinin veya temel düşüncenin taraftarlarının adını yapar:

çep 'sol'dan *çepçi* 'solcu' (117), *din+çi* (161), *halk+çı* (330), *şerigat+çı* 'şeriatçı' (605), *adat+çı* 'alışkanlıklarına düşkün' (22) .

2.İsim kök ve gövdelerine gelerek 'ismin gösterdiği işle uğraşan, işi yapanı' ifade eden isim yapar :

av+çı (37), *çap* 'basım'dan *çapçı* 'matbaacı' (111), *tikin* 'dikiş'ten *tikinçi* 'terzi' (629), *yükçi* 'hamal' (712), *hasap* 'hesap'tan *hasapçı* 'sayman, muhasip' (335), *terçimeçi* 'tercümeçi, çevirmen' (625).

3. Kuruluş, idare vb. organizasyon, cemiyet bildiren adlara eklendiğinde o cemiyete, organizasyona katılan şahsı, üyeyi ifade eden kelimeler yapar : *kolhozçı* 'kolhozcu' (413).

4.Huy, karakter, kişiliğin bir yönüyle dikkat çeken şahıs isimleri yapar:

aldav 'hile, aldatma'dan *aldavçı* 'hileci, aldatıcı' (28), *şiltak* 'iftira'dan *şiltakçı* 'iftiracı' (606), *gep* 'konuşma,söz'den *gepçi* 'dedikoducu, yaygaracı' (251), *yalançı* (672), *gavgaçı* 'kavgacı' (284) .

5. Ek, aşağıdaki kelimeye eklendiğinde, kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır:

meyletin 'gönüllü'den *meyletinçi* 'aynı anlam' (457) .

6. Ek, bazen bir faaliyeti geçici olarak üstlenmiş kişileri ifade eder :

yolag+çlı ‘yolcu’ (705), *buşluk* ‘müjde’den *buşlukçlı* ‘müjdeci’(89), *car* ‘haber’den *carcılı* ‘tellak ,haberci’ (95) .

7. Aşağıdaki örnekte +çI⁴ eki sıfattan isim yapmıştır :

maydalav ‘parçalayan ,ufalayan’dan *maydalavçlı* ‘payda’ (449) .

A.Von Gabain, ET döneminde, ekin yalnız ç’li ve düz şekillerinin (+çlı,+çli) bulunduğunu belirterek bu ekin Moğolcadaki –ci ekinden Türkçeye geçtiğini ifade eder.Ramstedt ise ekin Korece çja ‘adam’ kelimesinden gelebileceğini belirtir.

ET döneminde +çlı, +çli şeklinde olan ek, EAT’de +cılı, +cili, +çılı, +çili olmak üzere düz-dar şekilleri kullanılır. TT’ de ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlanarak +cılı, +cili, +cılı, +cili/+çılı, +çili, +çılı, +çili şekillerinde kullanılır.

AT’de +çılı, +çili, +çılı, +çili şekilleri kullanılır, ünlü uyumlarına bağlanmıştır.

GT’de ek, ünlü uyumlarına bağlıdır. Ancak yabancı bir kelimedede dever+çılı ‘dünürçü’ şeklinde gelip uyumu bozmuştur. GT’de TT’deki sekiz şekil kullanılır.

TT : evcili, arabacı, yolcu, sütçü, silahçı

AT : bahaçlı ‘pahacı’, aletçili, gülçü, dekorcu

GT : avcılı, gemicili, yolcu, öncü, kırıkçılı, işçili, domuzcu

[BİRAY 1999:16, A. BORJAKOW vd. 1999:23, BURAN-ALKAYA 2001:92, ÇENELİ 1997:8-9, ERGİN 1993:148, GABAİN 1995:41, KARA 2001:26, ÖZKAN 1996:102, TİMURTAŞ 1994:77, TİMURTAŞ 1995:429]

+CI⁴k [+cık, +cik, +cuk, +cük, +çık, +çik]

TmT'de ekin c'li şekilleri *+cık, +cik, +cuk, +cük* kullanılır. Ancak üç kelimedede ç'li *+çık, +çik* şekline de rastlanmıştır : *uçyot* (<Rus. 'şçot') 'sayım,hesap' tan *uçyotçık* 'muhasibeci' (643), *yarım*'dan *yarımçık* 'tam olmayan, bitmemiş, yarım' (680), *gül* 'kıl'dan *gülçık* '1.balık 2. balık kılçığı' (258).

+CI⁴k eki, TmT'de kalınlık –incelik uyumuna tâbidir: *yal*'dan *yalcık* 'I.yele' 'II. köpek için hazırlanan yiyecek, yal'(671), *iri*'den *iri-m-çik* 'irice, iri iri' (382) (-m- türemesi var) .

+CI⁴k eki, sadece tek heceli ve yuvarlak ünlülü kelimelerde dudak uyumuna tâbi; birden fazla heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde dudak uyumuna aykırıdır:

suv'dan *suvçuk* 'sulu, saçma sapan' (591), *öy* 'ev'den *öyçük* 'I.yuva' 'II.hücre' (512), *tüy*'den *tüyçük* 'tüylenmiş, tüyle kaplanmış' (640), *üpiür* 'ıypranmış (kumaş, elbise vb.)2. pılıpırtı, eski püskü giyim eşyası' ndan *üpiürçik* 'kumaşın yüzündeki veya kenarındaki iplik uçları, saçak' (656) .

+CI⁴k eki , ünsüz uyumuna tâbi değildir: *gap* 'kutu, paket'ten *gapçık* 'para kesesi, cüzdan' (225), *yarım*'dan *yarımçık* 'tam olmayan, bitmemiş, yarım' (680).

Ancak *+CI⁴k* eki , bazen ünsüz uyumuna uyar :*bag* 'bağ, ip'ten *bagçık* 'bağcık, sicim, şerit' (42), *uçyot* (<Rus. 'şçot') 'sayım, hesap'tan *uçyotçık* 'muhasibeci' (643) .

İŞLEVLERİ

1.Küçültme, sevgi ifadesiyle beraber acıma, azlık vb. kavramları da ifade eden kelimeler yapar :

az 'dan *az+a+cık* 'azıcık' (41) (-a- ünlü türemesi), *öy* 'ev'den *öyçük* '1.yuva 2.hücre'(512), *iri* 'iri, büyük'ten *iri+m+çik* 'irice, iri iri'(382) .

2. İsim türündeki kelimelerden sıfatlar yapar:

suv 'su'dan *sıvıcuk* 'sulu, saçma sapan'(591), *tüy*'den *tüycük* 'tüylenmiş, tüyle kaplanmış' (640), *yarım* 'yarı, yarım, buçuk'dan *yarımçık* 'tam olmayan, bitmemiş, yarım' (680) .

3. Ek, aşağıda isme gelerek ismin gösterdiği işle uğraşanı, o işi yapanı ifade eden meslek ismi yapmıştır :

uçyot (<Rus. 'şçot') 'sayım, hesap'tan *uçyotçık* 'muhasibeci' (643).

4. +*CI^k* ekinin kalıcı isim yaptığı örnekler de yaygındır. Bu kalıcı isimlerin bazıları benzerlik sonucunda ortaya çıkmaktadır :

yay 'yay'dan *yaycık* 'I.köprücük kemiği II.yay' (684), *bag* 'bağ, ip' ten *bagcık* 'bağcık, sicim, şerit' (42), *yan* 'bedenin bir bölümü'nden *yancık* 'kalça'(675), *yan* 'bir şeyin yakını, yanı'ndan *yancık* 'küçük deri çanta, kese'(675), *gap* 'kutu, paket'ten *gapcık* 'para kesesi, cüzdan'(225).

5. Ek, aşağıdaki kelimeye geldiğinde, anlamında değişiklik yapmamıştır:

ovnuk 'küçük, ufak'tan *ovnucuk* 'aynı anlam' (496) (-k düşmüş) ,

yal 'köpek için hazırlanan yiyecek,yal'dan *yalcık* 'aynı anlam' (671).

Muharrem ERGİN, ekin ET'de bulunmadığını belirttikten sonra bu ekin, Türkçede eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan *-cak*, *-cek* ekinden olabileceğini ifade eder.

ET'de kullanılmayan ek, Karahanlı Türkçesinin önemli eseri Kutadgu Bilig'de düzlük yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak sedasız şekli ile (ç'li) kullanılmıştır.

EAT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ancak düzlük-yuvarlaklık ve konsonant uyumuna tâbi olmayan ekin yuvarlak vokalli örneklerine de rastlanır. Umumiyetle c'li şekilleri kullanılır, ç'li örnekleri azdır.

TT'de ek ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlanarak sekiz şekilde +*ci*, +*ci*, +*cu*, +*cü* / +*çi*, +*çi*, +*çu*, +*çü* şekillerinde kullanılır.

AT'de ek, ünlü uyumlarına tâbi olmakta ancak ünsüz uyumuna uymaz ve sadece c'li şekilleri kullanılır. Bazı kelimelerde normal olarak ekin c'li şekillerinin gelmesi gerekirken ç'li şekilleri gelir :*ala+çığ* 'çadır', *yarım+çığ* 'yarım' .

GT'de ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına tâbi olarak sekiz şekilde kullanılır.

TT : *evcik*, *kitapcık*, *kuzucuk*, *gözcük*

AT : *yaycığ*, *yavrucuğ*, *gözcük* , *ala+çığ* 'çadır', *yarım+çığ* 'yarım' .

GT : *mavicik*, *tarafçık*, *gölcük*, *yavrucuk*, *şiritçik*

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:164, BİRAY 1999:37, ÇENELİ 1997:2, DİLAÇÂR 1995:64, ERGİN 1993:155, KARA 2001:25, ÖZKAN 1996:102, TİMURTAŞ 1995:429]

+çII [+çıl, +çil]

Ek, TmT'de iki şekilde kullanılır : +*çıl*, +*çil*.

+*çII* eki kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *ters*'ten *tersçil* 'toplumculuğa karşı olan, hain'(626), *mihman* 'misafir'den *mihmançil* 'misafirperver'(458) .

+*çII* eki, dudak uyumuna aykırıdır :*dava*'dan *davaçıl* 'tartışmayı seven,münakaşacı'(138), *uku* 'uyku'dan *ukuçıl* 'çok uyuyan, uykucu'(645).

+*çII* ekinin sadece sedasız (ç'li) şekilleri mevcut olduğundan ünsüz uyumu dışındadır: *mihman* 'misafir'den *mihman+çil* 'misafirperver'(458) ,*ovnuk+çil* 'küçük şeylere önem veren' (496), *ters+çil* 'hain' (626) .

İŞLEVLERİ:

1. İlave olduğu kelimelerden "alışkın olma, düşkünlük, ilgili olma" ifade eden kelimeler türetir:

govga ‘kavga’dan *govgaçıl* ‘kavgacı’ (284), *dogru* ‘doğru’dan *dogruçıl* ‘candan, içten, samimi’ (167), *alada* ‘tasa, kaygı’dan *aladaçıl* ‘tasalı, huzursuz, kaygılı’ (28) .

2. Ek, aşağıdaki kelimeye eklendiğinde, kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır:

karam ‘hilekâr, düzenbaz’dan *karamçıl* ‘aynı anlam’ (394) .

ET’de *+çıl*, *+çil* şeklinde, EAT’de *+cıl*, *+cil*, *+cul*, *+cül* şekilleri yanında *ç*’li şekillerine de rastlanır. Kutadgu Bilig’de ekin *+çın*, *+çin* şekline de rastlanmıştır. TT’de ünlü ve ünsüz uyumlarına göre sekiz şekilde *+c(l,i,u,ü)* / *+ç(l,i,u,ü)* olarak kullanılır. AT’de *c*’li şekiller *+c(l,i,u,ü)* kullanılmakla beraber nadiren *ç*’li şekillere de rastlanır.

TT : bencil, balıkçıl, uykucul, etçil, otçul, sürücül

AT : evcil, balıgçıl, öncül, yuxucul, adamcıl

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:56, DİLÂÇAR 1995:64, ERGİN 1993:166, GÜLSEVİN 1997:116, KARA 2001:26]

+çI⁴lık [+çılık, +çilik, +çülik, +çulık]

TmT’de dört şekilde kullanılır : *+çılık*, *+çilik*, *+çülik*, *+çulık* .
+çI⁴lık eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *gahrıman+çılık* ‘kahramanlık’ (218) , *dönük+çilik* ‘döneklik, hainlik’ (173) .

Ekin ilk ünlüsü tek heceli yuvarlak vokalli kelimelerden sonra yuvarlaklaşır, ancak ikinci ünlüsü daima düz vokalli olduğundan ek dudak uyumuna aykırıdır :

goşun ‘ordu’dan *goşun+çulık* ‘askerlik’(283), *köp* ‘çok’tan *köp+çülik* ‘halk, kitleler, kalabalık’ (422), *guş* ‘kuş’tan *guş+çulık* ‘kuş yetiştiriciliği’ (313), *geday* (<Far.) ‘yoksul, fakir’dan *geday+çulık* ‘yoksulluk, sefalet’ (247) .

Sadece sedasız (ç'li) şekilleri mevcut olduğundan ek, ünsüz uyumuna tâbi değildir:

hayın+çılık (340), *ilham+çılık* (362), *saz+çılık* (566), *ikdısat+çılık* (361), *harap+çılık* (333) .

İŞLEVLERİ

1.İsim ve sıfattan soyut isimler türetir :

günâhkar 'suçlu'dan *günâkârçılık* 'suçluluk' (319), *gahrıman+çılık* 'kahramanlık' (218), *içigara* 'kıskanç'tan *içigaraçılık* 'kıskançlık' (369), *arassa* 'temiz'den *arassaçılık* 'temizlik' (32), *yagı* 'düşman'dan *yagıçılık* 'düşmanlık' (669) .

2.Meslek, iş güç isimleri türetir :

saz 'müzik'ten *sazçılık* 'müziyenlik' (566), *içalı* 'casus'tan *içalıçılık* 'casusluk' (369), *ikdısatçılık* 'iktisatçılık' (361), *darbaz* 'cambaz'dan *darbazçılık* 'cambazlık mesleği' (135), *av* 'dan *avçılık* 'avcılık' (37) .

3. Hayvan isimlerine gelerek eklendiği isimle ilgili 'yetiştirme ifade eden kelime terkipleri oluşturur :

guş 'kuş'tan *guşçuluk* 'kuş yetiştiriciliği' (313), *gıyal* 'at'tan *gıyalçılık* 'at yetiştiriciliği' (259), *sugun* 'geyik'ten *sugunçılık* 'geyik yetiştiriciliği' (589) .

4.Ek, aşağıdaki kelimeye geldiğinde, kelimenin anlamında değişiklik yapmaz :

talañ 'yağma, talan'dan *talañçılık* 'aynı anlam' (614) .

5. Ek, bazı kelimelere geldiğinde yer ismi türetir:

üzüm 'den *üzümçilik* 'üzümlük, bağ' (660), *haraba* 'harabe'den *harabaçılık* 'harabe' (333), *oba* 'köy'den *obaçılık* 'köy toprağı,oturan ya da göçen köyün yeri' (481).

6. +ç^llik eki çoğu zaman +l^lk ekiyle aynı fonksiyonu üstlenir :

yagı 'düşman'dan *yagıçılık* =yagılık 'düşmanlık' (669), *şahir* 'şair'den *şahirçılık*=şahirlik 'şairlik, ozanlık' (597), *gurak* 'kurak'tan

gurakçılık =guraklık ‘kuraklık, kuruluk’ (308), *şpion* ‘casus’tan *şpionçuluk*=şpionluk ‘casusluk’ (609) .

7. İsimlere gelerek somut isimler türetir :

eye ‘sahip’ten *eyeçilik* ‘mal, mülk’ (208), *däne* ‘tane, tohum’dan *däneçilik* ‘tahıl, hububat’ (140) .

+çI^Allk eki, +çI^A ve +ll^Ak eklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir, F.R. Zeynelov, ekin sonradan tam müstakil bir ek olduğunu belirtir. Bazı kelimelerde ekin kendini meydana getiren eklere ayrılmadığını, tek ek olarak ortaya çıktığını belirterek +çI^Allk ekini başlı başına bir ek olarak değerlendirir.

[A. BORJAKOW vd. 1999:24, BURAN-ALKAYA 2001:92, JOHANSON 1998:263, KARA 2001:26]

+çI^AmAk [+çımak,+cimek,+çumak,+cimek]

Yalnız TmT’de karşımıza çıkan ek, çalışmamızda üç kelimedede görülmektedir.

Ekin TmT’de üç şekline rastladık:+çımak,+cimek,+çümek. Ekin ilk ünlüsü, eklendiği kelimenin ünlüsüne göre düz veya yuvarlak şekilde gelir.

+çI^AmAk eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *kir+cimek* (411), *yag+çımak* (669).

Ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbidir : *yag+çımak* (669), *kül+çümek* (428) .

İŞLEVİ:

İlave olduğu kelimedeki kavramın bir başka nesnede az miktarda bulunduğunu gösteren sıfatlar yapar : *kir*’den *kircimek* ‘1.kirlimsi 2. çabuk kir tutan’ (411), *kül*’den *külcümek* ‘kül rengi, gri’ (428), *yag*’dan *yagçımak* ‘yağlı’ (669) .

[BİRAY 1999:57, KARA 2001:26]

+ç

ET'de pek işlek olmayan bu ek, çalışmamızda iki kelimedede geçmektedir.

İŞLEVLERİ:

1. Ek, geldiği sıfatın anlamıyla ilgili soyut isim yapmıştır: *zarın* 'kederli, zavallı'dan *zarınç* 'sızlanma' (717).

2. M. Ergin ,ekin kuvvetlendirme fonksiyonu olduğunu belirtir. Aşağıdaki kelimedede ek, kuvvetlendirme fonksiyonundadır :

keke '?' den *kekeç* 'kekeme' (399) .

Gabain ekin ET'de küçültme, sevgi bildirdiğini ifade eder. N. Hacıeminoğlu ekin bazı kelimelerden küçültme, sevgi ifade etmekle beraber genellikle isme büyüklük ifadesi kattığını belirtir.

TT ve GT'de -ç, AT'de -c şeklindedir.

TT : anaç, babaç, kekeç

AT : eke-c 'büyük, iri, yaşlı, tecrübeli', yama-c, anac

GT : anaç, babaç

[ALTAYLI 1994, BIRAY 1999:63, ERGİN 1993:166, GABAİN 1995:43, HACIEMİNOĞLU 1996:13]

+dAN² [+dan, +den, +dañ, +deñ]

Ek, TmT'de dört şekilde kullanılmaktadır: +dan, +den, +dañ, +deñ.

+dAN² eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *tâze* 'yeni'den *tâzedden* 'yeniden' (622) .

Ancak aşağıdaki kelimedede ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbi değildir:

Ek, hem sedalı hem sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinden ünsüz uyuma tâbi değildir : *ir* 'erken'den *irden* 'erken, sabah erkenden' (382), *köp* 'çok, sık sık'tan *köpden* 'çoktan' (422), *tas* 'hemen hemen, az kalsın'dan *tasdan* 'aynı anlam' (619) .

İŞLEVLERİ:

1.T. Banguoğlu bu ekin aslında ismin +den hali olduğunu yer yön, zaman, miktar gösteren isimlere geldiğinde belli anlamda zarflar yaptığını ifade eder :

zor'dan *zordan* 'zar-zor, güçlülük' (724), *ir* 'erken'den *irden* 'erken, sabah erkenden' (382), *köne* 'eski, kadim'den *köneden* 'çok önceden' (421), '*ikinci*'den *ikinciden* 'ikinci olarak' (373), *iki* 'den *ikideñ* 'ikiye, iki parçaya, iki dilime' (373) .

2. Ek, aşağıdaki kelimedede ise sıfat yapmıştır :

gıya 'yan, eğri'den *gıyadañ* 'eğri' (267) .

3. Ek, bazı kelimelere geldiğinde kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır :

yañadan 'yeniden, tekrar'dan *yañadandan* 'aynı anlam' (676), *yamaşgan* 'tekrar, yine, yeniden'den *yamaşgandan* 'aynı anlam' (674), *tas* 'hemen hemen, az kalsın, neredeyse'den *tasdan* 'aynı anlam' (619) .

[BANGUOĞLU 2000:169, A.BORJAKOW vd. 1999:26]

+dAş [+daş, +deş]

TmT'de sadece d'li olan ek, iki şekilde kullanılır : +daş, +deş .

Ek, kalınlık-incelik uyuma tâbidir : *oba* 'köy'den *obadaş* 'aynı köyde doğan, aynı köyde büyüyen ve yaşayan' (481), *süyt* 'süt'den *süytdeş* 'aynı anne ve babadan olan' (595), *pikir* 'fikir'den *pikirdeş* 'aynı fikirde olan' (530) .

Ekin sadece d'li şekilleri olduğundan ünsüz uyumu dışında kalır: *dert*'ten *dertdeş* 'derdi,acısı aynı olan, derttaş'(152), *ayak*'tan *ayakdaş* 'ayaktaş, yoldaş'(38), *iş*'ten *işdeş* 'işdeş, meslektaş'(385) .

İŞLEVLERİ

1. +dAş eki, eklendiği kelimeye 'ortaklık, eşitlik, beraberlik, mensubiyet, benzerlik, umumilik' anlamı veren isimler türetir :

ray ‘fikir, niyet’ ten *raydaş* ‘duygudaş, fikirdaş’(542), *tire* ‘boy, aşiret’ten *tirediş* ‘aynı aşiretten olan’(629), *boy*’dan *boydaş* ‘aynı boyda’(80), *dövür* ‘devir, çağ’ dan *dövürdeş* ‘çağdaş’(175), *il* ‘memleket’ten *ildeş* ‘hemşehri, memleketli’ (374), *ugur* ‘yön, istikamet, doğrultu’ dan *ugurdaş* ‘paralel, aynı yönde’(644), *klas* (<Rus.) ‘sınıf’tan *klasdaş* ‘sınıf arkadaşı’(412) .

2.Ek, bazı kelimelere eklendiğinde, kelimenin anlamında değişiklik yapmaz :

yaşıt ‘yaşıt’tan *yaşıtdaş* ‘aynı anlam’(682), *şarik* ‘ortak’tan *şarikdeş* ‘aynı anlam’ (603), *kibap* ‘uygun, denk’ten *kibapdaş* ‘aynı anlam’(408) .

Bu ekin etimolojisi hakkında en önemli açıklama Deorfer’in yaptığı incelemedir: “Bu ek eskiden kendi başına bir kelime iken daha sonra bir eke dönüşmüştür” şeklinde görüşünü izah eder.

Gabain, eki “<bulunma eki +*ta* ve *iş* ‘eş’ veya <+*ta-ş*” şekillerinde tahlil eder.

ET’de +*taş*, +*tâş* ; +*daş*, +*dâş* şekillerinde kullanılmıştır. EAT’de +*daş*, +*deş* olarak iki şekildedir. TT’de ise ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı olarak dört şekilde, +*daş*, +*deş*, +*taş*, +*teş* olarak kullanılmaktadır.

AT’de ünlü ve ünsüz uyumlarına uymaz, sadece +*daş* şeklinde kullanılır.

GT’de +*daş* şeklinde kullanılır, ekle ilgili örneklerin azlığı dikkat çekmektedir.

TT : yurttaş, özdeş, sınırdaş, işteş

AT : yurddaş, sinifdaş ‘sınıf arkadaşı’, süddaş ‘süt kardeşi’, vetendaş

GT : vatandaş, kardaş < karın+daş

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:44, A.BORJAKOW 1999:25, ÇENELİ 1997:4, ERGİN 1993:159, GABAİN 1995:46, GÜLSEVİN 1997:116, KARA 2001:26, ÖZKAN 1996:103]

+dI [+dı, +di]

Ek, TmT'de düz ünlülü ve d'li olmak üzere iki şekilde kullanılır :
+di, +di .

+dI eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *haşır+dı* 'haşırtı, çıtırtı' (337), *mişçıl+dı* 'soluma sırasında burundan çıkan ses' (460) .

+dI eki, dudak(düzlük-yuvarlaklık) uyumu dışındadır: *hopur+dı* 'höpürtü' (351), *hovvul+dı* 'havlama sesi' (339), *uvvul+dı* 'uluma' (651), *vızır+dı* 'vızıltı' (666), *tarsıl+dı* 'kalp sesi' (619) .

+dI eki, +ır,+ir,+ur,+ür ve +ıl,+il,+ul,+ül ekleri ile uzatılmış yansıma kelimelere geldiğinden ünsüz uyumuna tâbidir : *harrıl+dı* 'hırıltı' (347), *madır+dı* 'belli belirsiz mırıltı' (442) .

İŞLEVLERİ

1. Banguoğlu ekin, işlek olarak iki heceli -ir ve -il ile uzatılmış yansımalara gelerek isimler yaptığını belirtir.

Ek, TmT'de daha ziyade ses taklidi ifade eden isimler yapmaktadır :
hazzıl+dı 'ıslık, uğultu' (341), *bıgır+dı* 'fokurtu' (64), *pışır+dı* 'fisiltı' (529), *şapır+dı* 'yağmur sesi, şıptırtı' (596), *pakır+dı* 'kahkaha, gülüş' (515), *şaggıl+dı* 'çağıltı' (596), *lakır+dı* 'kaynama, fokurdama' (433), *varkıl+dı* 'kurbağa sesi, vırak' (663) .

2. +dI eki, aşağıdaki örneklerde yansıma isim türetmemiştir :

yılpı '?'dan *yılpıldı* 'ışık, ziya' (700), *ırga* 'sallanıp duran'dan *ırgıldı*<*ırg(a)+ıl+dı* 'iki yana yavaşça sallanma' (365), *lakgı* 'geveze, boşboğaz'dan *lakgıldı*<*lakgı+l+dı* 'gevezelik,dedikodu, boşboğazlık'(433).

T. Banguoğlu 'elti, pinti, tortu, pırtı, koytu' örneklerini vererek ekin eski bir aşığılama eki olduğunu ve yansıma isimlerde canlılığını koruduğu belirtir.

EAT'de genellikle d'li, seyrek olarak t'li şekildedir.Bu dönemde umumiyetle +dı, +di, +du, +dü şekilleri kullanılan ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbi, dudak uyumuna tâbi değildir.

TT,AT ve GT'de *+tı, +ti, +tu, +tü* şekillerinde kullanılır.

TT : cazırtı, inilti, uğultu, hüngürtü, horultu, şapırtı

AT : xırıltı, cızıltı, cıvıltı, cüyültü, nerilti, loğgultu, lökkültü

GT : fisırtı, çıtırtı, lumburtu, uultu, gürültü

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:203, BİRAY 1999:68, A .BORJAKOW vd. 1999:33, ERGİN 1993:168, GÜLSEVİN 1997:116, KARA 2001:26, ÖZKAN 1996:107]

+dɪN² [+dɪn, +dɪñ]

TmT'de *n* ve *ñ* (nazal *n*) ile iki şekilde kullanılır : *+dɪn, +dɪñ* .

Ek, iki kelimedede geçmektedir: *aydɪñ<ay+dɪñ* '1.aydın, ışıklı 2.açık' (39), *sag* 'sağ, sağlam, iyi'den *sagɪn* 'sağ, iyi' (559).

ET'de *+dɪ¹n, +tɪ¹n* şeklinde olan ek, daha o dönemde işlekliliğini kaybetmiştir. EAT'de "aydın" ve "öñdin" kelimelerinde geçen ek, ikinci kelimedede aslında ayrılma hal ekidir, zarf yapmıştır.

Ek TT, AT ve GT'de "aydın" kelimesinde bulunmaktadır.

[BİRAY 1999:77, ERDAL 1991:155, GÜLSEVİN 1997:116]

+em

İşlek olmayan ek, TmT'de sayılara gelerek topluluk ismi yapar:

dört'ten *dördem* 'dördüz' (173), *üç*'ten *üçem* '1.üç sayısından ibaret olan, üç sayı 2. aşık oyununun bir çeşiti' (654) .

-em ekiyle Volga Bulgarcasında sıra sayıları yapan *-ım, -im* ekinin köken olarak aynı olabileceği kanaatindeyiz.

TT' de benzerlik ve ilgi, AT'de ise üleştirme fonksiyonundadır.

TT : göğem 'yeşile çalan mor', önem, görkem, gizem

AT : birem birem 'birer birer'

[ALTAYLI 1994:135, BİRAY 1999:78, TEKİN 1988:40]

+gA [+ga, +ge]

Bu ek, ET'den beri donmuş olarak bir iki kelimedede görülür.

+gA eki, TmT'de iki şekilde kullanılır : +ga, +ge .

Ek, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *baş+ga* (51), *öz+ge* (514) .

Ekin ön ünsüzü tek şekilli olduğundan sedalı ünsüzle biten kelimelerden sonra ünsüz uyumuna tâbi, sedasız ünsüzlerden sonra tâbi değildir: *toz+ga* (634), *öz+ge* (514), *baş+ga* (51) .

İŞLEVLERİ

1. Ek, kökün dışındakini ifade fonksiyonundadır :

baş'tan başga 'başka' (51), *öz* 'öz, kendi'den *özge* '1.başka, diğer 2.başkası, yabancı' (514) .

2. Kökün anlamıyla ilgili somut nesne ismi yapmıştır :

toz 'toz'dan *tozga* 'çiçek tozu, polen' (634) , *yuv-* 'yıkamak'tan *yuvusga* < *yuv-u-s+ga* 'teneşir' (712) .

TT'de +ka, +ge ; AT' de +ğa, +ge ; GT' de +ka, +ge şeklinde kullanılır :

TT : başka, özge, genelge, simge, belge

AT : başğa, özge

GT : *fıska* 'sivilce', özge

[ALTAYLI 1994, ERGİN 1993:166, GABAİN 1995:45, BİRAY 1999:64, ÖZKAN 1996:103, RÄSÄEN 1969:65]

+GAn [+ken, +gen, +gan]

Çalışmamızda üç kelimedede rastladığımız ek, şu şekillerde kullanılır:

+ken, +gen ve +gan .

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *yedi+gen* (686), *yel+ken* (689), *gıldır+gan* (259) .

İŞLEVİ

1. Ek, ET'deki gibi yıldız ismi yapmıştır :

yedi'den *yedi+gen* 'Büyük Ayı (astrolojide)' (686) .

2. +GAN eki somut isim türetmiştir:

yel'den *yel+ken* 'yelken' (689), **gıldır* 'dan *gıldır+gan* 'kıymık' (259).

ET'de dağ isimleri : 'Kadırkan ve Ötüken' ve yıldız ismi yitiken ' büyük ayı burcu'. M. Akalın ekin ET'de unvan adları yaptığını belirtir : tâñrikân 'İlahi, hazretleri', pârıkân 'periler kraliçesi' .

Batı Oğuz Lehçelerinde birkaç kelimedede görülür :

TT'de *+ken*, *+kan*, *+gan*, AT'de *+ken*, *+ğan*, GT'de *+ken*, *+gan* şekillerinde kullanılır.

TT : yelken, baldırgan, başkan

AT : yelken, baldırğan 'zehirli bir bitki'

GT : yelken, bıcırgan

[AKALIN 1998:36, ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:63, GABAİN 1995:44, ERGİN 1993:166]

+gay

Sadece '*batırgay*' kelimesinde rastladığımız ek, sıfat ve zarf olarak kullanılan kelime yapmıştır : *batır* 'cesur, yiğit'ten *batırgay* 'yiğit, cesur, cesurca' (53) .

[BİRAY 1999:78]

+gI [+gı, +gi]

TmT’de kalınlık-incelik uyumuna uyan ve iki kelimedede rastladığımız ek, kökün anlamını kuvvetlendirmektedir :

pök ‘top’dan *pök+gi* ‘aynı anlam’ (536), *pak* ‘içi boş’tan *pak+gi* ‘aynı anlam’ (515).

+ine, +sine

TmT’de zarf yapımında kullanılan ek, köken olarak teklik 3. şahıs iyelik ekine (+i, +si) datif ekinin gelmesi neticesinde oluşmuştur.

İŞLEVLERİ

1. M. Saparov, bu ekin Türkiye Türkçesindeki *-layın/-leyin* ekinin görevini üstlenerek TmT’de zaman zarfları yaptığını belirtir:

ertir ‘yarın’dan *ertirine* ‘sabah vakti, sabahleyin’ (204), *gice* ‘gece’den *gicesine* ‘geceleyin’ (271), *gündiz* ‘gündüz’den *gündizine* ‘gündüzleyin’ (320) .

2. Bazı kelimelere eklendiğinde tarz zarfları türetir:

keyp ‘keyif’ten *keypine* ‘yok yere neden yokken’ (407), *ters* ‘yanlış, kötü’den *tersine* ‘karşıt, karşıt olarak’ (626), *övez* ‘ödünleme, tazminat’tan *övezine* ‘ödünç’ (509) .

+*lık* ekiyle türetilmiş isimlere de eklenerek kullanılır : *lomay* ‘toptan’dan *lomay+lık+ına* ‘toptan’ (439), *nire* ‘nere’den *nire+lık+ına* ‘nereye, ne diye, niçin, neden’ (478), *uzın*+*lık* ‘uzunluk’tan *uzın+lık+ına* ‘uzunlamasına, uzunluğuna’ (653), *yokarı* ‘yukarı’dan *yukar+lık+ına* ‘yukarı tarafa, yukarı doğru’ (704) .

[SAPAROV 1997:LXIX]

+(I)k [(ı)k, +(u)k]

İşlek olmayan ek, çalışmamızda üç kelimedede geçmektedir ve kendinden önce ‘ı,u’ yardımcı ünlülerini almıştır.

İŞLEVLERİ

1. Benzerlik, ilgi fonksiyonuyla yeni kelimeler türetir.

gap ‘kutu, paket’ten *gapık*<*gap*+*ı*+*k* ‘kabuk’ (216), *top* ‘top’tan *topuk*<*top*+*u*+*k* ‘topuk’ (632) .

2. İsme gelerek zarf türetmiştir :

gayra ‘kuzeydoğu’dan *gayra+k* ‘kuzeydoğuda, kuzeydoğuya’(242).

ET ve EUT’de *ortu* ‘orta’dan *ortu+k* ‘ortak’ ve *kiçig* (Biray bu kelimenin +*k* eki ile türemiş olabileceğinin görüşündedir.) kelimelerinde görülen ek, günümüzde TT ve GT’de +*k*, AT’de +*ğ*/*k* şekillerinde kullanılır.

TT : *topuk*, *bebek*, *kabuk*, *ortak*

AT : *topuğ*, *bebek*, *gabiğ*, *ortag*

GT : *topuk*, *kabuk*, *ortak*

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:67, CAFEROĞLU 1993:73/95, ERGİN 1993:167, GABAİN 1995:81]

+(I)n

ET’de instrumental eki olarak kullanılan ek, TmT’de zaman zarfları türetir :

gış-yaz’dan *gış-ı+n-yaz-ı+n* ‘yaz kış’ (267), *öyle* ‘öğle, günortası’ndan *öylä+n* ‘öğle vakti, öyleyin’ (512), *ikindi* ‘ikindi’den *ikindi+n* ‘ikindiyle akşam arasındaki zaman’ (373) .

Banguoğlu ekin, ET’de isim çekiminin instrumental halini oluşturduğunu belirtir ve örnekler verir (*adag-ın*=*ayak-la*, *elig-in*=*elle*). Ek, EAT döneminde oldukça canlıdır (*ayag-ın*, *diz-in*, *yol+un*). Banguoğlu ekin zaman içinde çekim eki işleyişini yitirerek, zarf niteliğindeki kelimelerde kaldığını belirtir.

TT, GT ve AT'de $+(i)n$ şekli kullanılmaktadır.

TT : yazın, kışın, ansızın, demin, gündüzün, ikindiye

AT : yazın, ansızın, demin, ilkin

GT : yazın, ilkin, ansızın

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:180, GABAİN 1995:64, ÖZKAN 1996:123]

+kI⁴ [+k_i, +k_i, +k_u, +k_ü]

Ek TmT'de dört şekildedir : $+k_i$, $+k_i$, $+k_u$, $+k_ü$. Ancak ekin yuvarlak vokalli ($+k_u$, $+k_ü$) şekilleri, $+kI⁴$ ekinden sonra başka bir ek geldiği takdirde (yani ek kelime ortasında olduğunda) görülür :

gül+k_i 'gülme, kahkaha'dan *gül+k_ü+l_i* 'gülünç, komik' (317), *öñ+k_i* 'önceki, evvelki' den *öñ+k_ü+l_ik* 'öncelikli, öncelik durum' (505) .

$+kI⁴$ eki, TmT'de kalınlık–incelik uyumuna tâbidir : *düyn+k_i* 'dünkü' (185), *daş* 'dış'tan *daşk_i* 'dışarı' (137), *burç* 'köşe'den *burçk_i* 'köşedeki' (87).

Ek, TmT'de dudak uyumuna uymaz: *soñ+k_i* 'son, sonuncu' (582), *uç+k_i* 'en uçtaki' (642), *üst+k_i* 'üste ait, üstünde duran' (657) .

$+kI⁴$ eki ünsüz uyumu dışındadır: *düynk_i* 'dünkü' (185), *giç* 'geç'ten *giçk_i* 'geç' (271), *ir* 'erken'den *irk_i* '1. ilk, erken yetişen 2. sabah' (383) .

İŞLEVLERİ:

1. $+kI⁴$ ekinin diğer yapım eklerinden en önemli farkı bulunma hali +da ekinden sonra gelebilmesidir. Bulunma hal ekinden sonra gelerek aitlik ifade eder, bu şekilde isimlerden sıfatlar yapar:

adat 'adet, alışkanlık'tan *adatda+k_i* 'olağan, her zamanki' (22), *aşak* 'aşağı kısım'dan *aşakda+k_i* 'alt, aşağı' (35), *uzak*'tan *uzakda+k_i* 'uzakta, uzaklarda' (652).

2. Ek, yön ve zaman bildiren isimlere gelerek 'aitlik, bulunma ifadesi ile' isim ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar :

düyn ‘dün’den *düynki* ‘dünkü’ (185), *daşarı* ‘dışarı’dan *daşarki* ‘dışariki, dış’ (-i>Ø) (136), *içeri*’den *içerki* ‘iç, içteki, içerideki’(-i>Ø) (369), *ir* ‘erken’den *irki* ‘1. ilk, erken yetişen 2. sabah’ (383).

3. Bir örnekte eşya adı türetmiştir :

kelle ‘baş, kafa’dan *kelleki* ‘gem’ (400).

4. Aşağıda ek, isimden zarf türetmiştir :

gice ‘gece’den *giceki* ‘geceki, geceleyin’ (271).

5. Ek, aşağıda zarftan, sıfattan sıfat türetmiştir :

giç ‘geç’ten *giçki* ‘geç’ (271).

6. Ek, aşağıdaki kelimenin sonuna eklendiğinde kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır :

gıra ‘kenar, kıyı’dan *giraki* ‘aynı anlam’ (262).

Ekin ET döneminde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak *+k_l*, *+k_i* şekilleri bulunur ve bulunma hal ekinden sonra daha yaygın kullanılır.

EAT döneminde ekin konsonantı, bazen iki vokal arasında bazen de kökün son konsonantından sonra sedalılaşılarak ğ şeklinde kullanılır : sonra-ğ_i, yarın-ğ_i. EAT döneminde kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak *+k_l*, *+k_i*, *ğ_i* şekilleri kullanılır. Her iki dönemde de düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum göstermez .

TT’de ekin yalnız *+k_i* ince şeklinin bulunmasını M.Ergin, Farsçadan dilimize geçen “ki” bağlama edatı ve nispet zamirinin tesirine bağlayarak izah eder. Ek, bazı kelimelerde yuvarlaklaşır *+k_ü* şeklinde kullanılır.

AT ve GT’de ünlü uyumları gereği dört şekli de kullanılmaktadır.

TT : şimdiki, önceki, sonraki, alttaki, dünkü, bugünkü

AT : dünengi, indiki ‘şimdiki’, çoXdankı ‘çoktan, önceden olmuş’, dünkü, özümünkü ‘benimki’

GT : avşamk_l, yaarınk_l, dünkü, sonunku, benimki

[BANGUOĞLU 2000:184, BİRAY 1999:33, A. BORJAKOW vd. 1999:32, ERGİN 1993:152, GABAİN 1995:47, KARA 2001:27, ÖZKAN 1996:104]

+(ı)l [+ıl, +l]

İŞLEVİ

1. *+l* eki, renk isimlerine gelerek benzerlik ifade eden sıfatlar türetir :*yaşıl* ‘yeşil’ (682), *gızıl* ‘kırmızımsı’ (269) .

2. Ek, benzerlik ve ilgi fonksiyonuyla isim türetir : *zona* (<Rus.)‘bölge, mıntıka, saha’dan *zonal* ‘bölge, kuşak’ (723), *depe* ‘1.baş, kafa 2.doruk’tan *depel* ‘at vb. hayvanların alınlarındaki beyaz leke’ (148) .

M.Ergin, *+l* ekinin eski ‘*sıl*, *sil*’ ekinden geldiğini belirtir.

ET ve EAT’de “*kızıl*, *yaşıl*” kelimelerinde görülen ek, TT, AT ve GT’ de aynı kelimelerde bulunur. TT’ de son zamanlarda *+l* ekiyle bir hayli kelime türetilmiştir.

TT : *kızıl*, *yeşil*, *buzul*, *doğal*, *anayasal*, *öncül*, *özel*, *birincil*

AT : *gızıl*, *yaşıl*

GT : *kızıl*, *yeşil*

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:75, ERGİN 1993:168, GÜLSEVİN 1997:117, GABAİN 1995:47]

+la, +lag (<+la-g)

İsimlerden yer ismi yapan ek, ET’de *+lag*, *+läg* şeklindedir. Ek, isimden fiil yapan *+la-* ekiyle fiilden isim yapan *-g* ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. BT(Güney-Batı Türkçesi - E.A.)ye geçerken *-g* eki düşerek EAT’de *+la/+lak* olarak iki şekil bir arada kullanılmıştır. TmT’de hem eski hem yeni şekil bir arada kullanılmaktadır.

yay ‘yaz’dan *yaylağ* < *yay-la-ğ* ‘yayla’ (684), *yay* ‘yaz’dan *yayla* < *yay+la* ‘yayla’ (684) .

gış ‘kış’tan *gışlağ* < *gış-la-ğ* ‘kışın geçirildiği yer’ (267) .

TT ve GT’de *+la* şeklinde, AT’de *+la* ve *+lağ* (eski ve yeni şekil) birlikte kullanılmaktadır.

[ALTAYLI 1994:519/1235, BİRAY 1994:78, EREN 1999:446, ERGİN 1993:169, GABAİN 1995:44, GÜLSEVİN 1997:117]

+IAk [+lak, +lek]

TmT’de iki şekilde kullanılan ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *tüy*’den *tüylek* ‘tüyü, kılı çok olan’ (641), *şah* ‘boynuz’dan *şahlak* ‘iri boynuzlu, boynuzu uzun olan’ (597) .

İŞLEVİ

Ek, kelimelerden ‘çokluk, fazlalık, bolluk’ veya ‘irilik, büyüklük’ ifadesi taşıyan sıfatlar yapar :

per ‘tüy’den *perlek* ‘bol tüylü’ (525), *gıl* ‘kıl’dan *gıllak* ‘kıllı, uzun saçlı’ (259), *dudak*’tan *dudaklak* ‘iri dudaklı’ (165), *çigin* ‘omuz’dan *çiginlek* ‘geniş omuzlu, iri yapılı’ (122), *burun*’dan *burunlak* ‘büyük burunlu’ (88), *et*’ten *etlek* ‘etli, tombul, şişman, besili’ (207), *saç* ’tan *saçlak* ‘gür saçlı’ (551) .

T. Banguoğlu, ekin *+le-* isimden fiil yapım ekiyle *-(i)k* fiillere gelen ekin birleşmesinden oluşan birleşik bir ek olduğunu belirtir.

TT’de *+lak/+lek* şekillerinde mekan, organ adı, sıfat ve aşağılama adı yapar. AT’de *+lağ/+lek* şekillerinde sıfat, mekan adı yapar.

TT : *gırtlak*, *evlek*, *göñlek*>*gömlek*, *otlak*, *sulak*, *ıslak*, *ödlek*, *dişlek*, *dazlak*

AT : dişlek '1.dişin bıraktığı iz 2. dişlenmiş, dişle koparılmış', otlak 'çok ot biten yer, otlak', çaylak 'su yatağı', irtlak, sulak 'durgun sulu, gölek' .

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:186, BİRAY 1999:119, KARA 2001:27]

+lAyIn [+layın, +leyin]

Ek, TmT'de diğer Batı Oğuz lehçelerine göre daha işlektir ve TmT'de iki şekilde kullanılır : +*layın*, +*leyin*.

+*lAyIn* eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *dik+leyin* 'dikine, diklemesine' (159), *agşam+layın* 'akşamleyin' (25) .

İŞLEVLERİ

M.Ergin, ekin eskiden çekim eki olarak kullanıldığını BT(Güney-Batı Türkçesi - E.A.)de sonradan yapım eki haline geldiğini belirtir.

1.Vakit bildiren kelimelerin dışındaki birçok kelimeye de getirilebilir. Eklendiği isimden 'göre, gibi, şeklinde....', 'ile', '... boyunca', '.... olarak' vb. anlamlar taşıyan sıfatlar ve zarflar yapar :

mövsüm 'mevsim'den *mövsümleyin* 'mevsimlik' (464), *dövür* 'dönem, zaman'dan *dövürleyin* 'sürelî' (175), *hatar* 'saf, dizi, sıra'dan *hatarlayın* 'saf şeklinde, dizi dizi olan' (338), *agıl* 'hale'den *agıllayın* 'halka halinde, halka gibi' (23), *hepde* 'hafta'dan *hepdeleyin* 'hafta boyunca' (344), *köpçülük* 'halk, kitleler'den *köpçülükleyin* 'kitle halinde' (422), *sagat* 'saat'ten *sagatlayın* 'her saat' (552) .

2. Zarflardan pekiştirme anlamı ifade eden zarflar yapar : *mıdam* 'her zaman, daima'dan *mıdamlayın* 'ebedî olarak, ebediyen' (457), *dik*'ten *dikleyin* 'dikine, diklemesine' (159), *yatım* 'birkaç gecelik'ten *yatımlayın* 'gecelemek üzere, yatılı olarak' (683) .

3. Sıfatlardan tarz ifade eden zarflar yapmıştır :*bütün* ‘bütün, tam’dan *bütünleyin* ‘tümüyle, tamamıyla’ (92), *dik*’ten *dikleysin* ‘dikine, diklemesine’ (159) .

4. Aşağıda sıfata gelerek yine sıfat yapmıştır:

yeke ‘1.bir 2.tek’ ten *yekeleyin* ‘parça parça, perakende’ (687) .

5. *+layIn* eki, bazı kelimelerde fazlalık durumundadır: *kompleks* ‘kompleks, bütün’ den *kompleksleyin* ‘aynı anlam’(415), *başşak* ‘baş aşağı’dan *başşaklayın* ‘aynı anlam’ (51) .

Ekin etimolojisi hakkında farklı izahlar vardır. Muharrem Ergin’e göre ek isimden fiil yapma eki olan *+la-*, *+le-*, *ile -i*, *-i* gerundium ekinin birleşerek bir tek ek haline gelmesinden sonra *-n* instrumental ekinin de benliğini kaybedip bu birliğe katılmasıyla meydana gelmiştir. Yani ekin aslı *+la-y-i-n*, *+le-y-i-n*’ dir. ‘y’ yardımcı sestir. Bununla birlikte ekin “ile” edatıyla *i-* “takip etmek” fiilinin klişeleşmiş gerundium ve instrumental şekliyle birleşmesinden (*ile-i-y-i-n*) çıkmış olabileceğini de düşünebileceğimizi belirten Ergin, ancak hem mana hem de şekil bakımından bu görüşü kabul etmenin güç olduğunu ifade eder.

Tahsin Banguoğlu ise iki bilelik hali (*-le* ve *-in*) ekinin üst üste gelmesiyle erkenden bir *-leyin* ekinin meydana geldiğini belirtir.

Zeynep Korkmaz ise eki *+layın*, *+leyin* < **+la-y-ın* şeklinde tahlil ederek ekin *-n*’ li bir zarf-fiil şekliyle kaynaşmış olabileceğini belirtir.

Ek, Eski Türkçede “gibi, benzerlik” ifadesiyle *-layu*, *-leyü* şeklinde isim ve zamirlerden zarf yapma görevinde kullanılmıştır.

ET’de *+layu*, *+leyü* , EAT’de *+layın*, *+leyin* şeklinde kullanılmıştır. EAT’ nin ilk eserlerinden olan Kitab-ı Gunya’da *-ledin* şekline de rastlanmıştır. TT’ de ise *-leyin* şeklindedir.

GT’de *-layın*, *-len*, *-nen*, *-neyin*, *-lin* şekillerinde kullanılır.

TT ve GT’de vakit isimlerine gelen ek, TmT’de diğerkelimelede gelebilmektedir.

TT : akşamleyin, sabahleyin, geceleyin

GT : uur+layın ‘uğru gibi’, avşam+neyin <akşam+leyin, avşam+nen, sabaa+len, sabaa+lin ‘sabahleyin’

[AKKUŞ 1995:188, BANGUOĞLU 2000:191, SERGİN 1993:164, GABAİN 1995:93, GÜLSEVİN 1997:117, KARA 2001:27, KORKMAZ 2000:70, ÖZKAN 1996:104]

+II⁴ [+lı, +li, +lu, +lü]

Ek, TmT’de dört şekildedir: +lı, +li, +lu, +lü. Ancak yuvarlak şekilleri (lu, lü) ekten sonra başka bir ek geliyorsa yani ek kelime ortasında bulunuyorsa ortaya çıkmaktadır:

duz+lı > *duz+lu+lık* (180), *dür+li* > *dür+lü+lik* ‘çeşitlilik’ (181), *şov+lı* ‘muvaffak’ > *şov+lu+lık* ‘başarılilik , muvaffakiyet’(609), *güyç+li* > *güyç+lü+lik* (324) .

+II⁴ eki TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*neşeli* (477), *matamlı* ‘matemli’ (448), *vezipeli* ‘vazifeli, görevli’ (666), *gövün* ‘gönül, kalp, ruh’ tan *gövünli* ‘şerefli, temiz kalpli’ (300) .

+II⁴ eki, TmT’de dudak uyumuna uymaz: *duzlı* (180), *dürli* ‘türlü’ (181), *güyçli* ‘güçlü’ (324), *gülküli* ‘gülünç, komik’ (317) . Ancak ekten sonra başka bir ek geliyorsa, yani ek kelime ortasında bulunuyorsa, o zaman düzlük-yuvarlaklık uyumu gereğince ekin “+lu, +lü” şekilleri ortaya çıkar:

İŞLEVLERİ

1. İsim kök ve gövdelerinden ‘mevcut olma, sahip olma, ihtiva etme’ anlamı veren sıfatlar türetir:

hövesli ‘hevesli’ (355), *öy* ‘ev’den *öyli* ‘evli’ (513), *gülp* ‘kilit, anahtar’dan *güplü* ‘kilitli’ (306), *gant* ‘şeker’den *gantli* ‘şekerli’ (224) .

2. Sıfatlara gelerek 'mevcut olma, sahiplik' anlamı veren yeni sıfatlar türetir :

kümüş 'gümüş'ten *kümüşli* 'gümüştü' (429), *yaraşık* 'hoş, güzel' den *yaraşıklı* 'elverişli, uyumlu, uygun' (679), *utgaşık* 'birleşik ; bitişik, yakın'dan *utgaşıklı* 'bağlı, bağlantılı' (651) .

3. İnsanların yaşadığı yeri gösteren özel ve cins isimler yapar :

Şveytsariya 'İsviçre'den *Şveytsariyalı* 'İsviçreli' (611), *Litva* 'Litvanya'dan *Litvalı* 'Litvanyalı' (438), *oba* 'köy'den *obalı* 'köylü, köyde yaşayan' (481), *dag+lı* 'dağlı' (131) .

4. Ek, bazı isimlere gelerek, yakın anlam taşıyan isimler türetir :

gırğunçılık 'katliam,kıyım'dan *gırğunçılıklı* 'yok etme, soykırım' (262), *örgün* 'mikrop, vücutta ortaya çıkan leke'den *örgünli* 'tifüs' (506), *söyğü* 'sevgi'den *söyğüli* 'sevgili, aşık olunan' (587).

5. Birkaç isme gelerek zarf yapmıştır:

delil'den *delilli* 'kanıtlı olarak, kanıt göstererek' (143), *düşmançılık* 'düşmanlık'tan *düşmançılıklı* 'düşmanca' (179) .

6. Ek, bir örnekte ise sıfata gelerek zarf türetmiştir:

göçgün 'heyecanlı'dan *göçgünli* 'heyecanla, heyecanlı' (289) .

7. Ek, aşağıda isimden edat türetmiştir:

sebap 'neden, sebep'ten *sebaplı* '....den ötürü,den dolayı' (567) .

8. Bazı kelimelere eklendiğinde kelimenin anlamında değişiklik yapmaz:

duş 'yaşıt, akran'dan *duşlı* 'aynı anlam' (179), *gorkunç* '1.korkunç 2.tehlikeli, korkulu'dan *gorkunçlı* 'aynı anlam' (281), *yörgün* 'açık, sade ; tanınmış, popüler'den *yörgünli* 'aynı anlam' (709) .

İlhan ÇENELİ, ekin ET'de *+lıg*, *+lig* şeklinde olduğunu ve Deofer'e göre en eski Türkçe deki **-lga/-lge* ekinden gelebileceğini

belirtir. A . Von Gabain ise ekin kökeninin Moğolca “birşeyle teçhiz edimiş olan şey” anlamındaki *-lık* ile ilgili olabileceğini ifade eder.

Muharrem ERGİN, ekin ET’de vokal uyumlarına bağlı olarak *+lığ/+lig/+luğ/+lüg* şeklinde olduğunu BT(Güney-Batı Türkçesi - E.A.)ye geçerken kelime sonundaki *ğ* ve *g*’lerin düşmesinden dolayı yuvarlaklaştığını belirtir. EAT’de daima *-lu, -lü* şeklindedir. TT’de vokal uyumlarına bağlı olarak *+lı, +li, +lu, +lü* şekillerinde kullanılır.

AT ve GT’de de vokal uyumlarına bağlıdır. AT’de *+lı, +li, +lu, +lü* olarak dört şekildedir. GT’de ise *+lı, +li, +lu, +lü /+ni, +ni, +nu, +nü* olarak sekiz şekildedir.

TT : düşünceli, acılı, sulu, ölümlü

AT : edepli, dumanlı, buludlu, günlü ‘güneşli’

GT : dişli, kılıçlı, buynuzlu, süngülü, delikannı, nişannı

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:191, BİRAY 1999:23-28, A. BORJAKOW vd. 1999:26, ÇENELİ 1997:10-11, ERGİN 1993:150, GABAİN 1995:44, GÜLTEKİN 2002:126, KARA 2001:27, ÖZKAN 1996:104, TİMURTAŞ 1994:158]

$+II^4 (+lı,+li,+lu,+lü).....+II^4(+lı,+li,+lu,+lü)$

ET’den beri birbirine yakın iki kelimedede çift olarak kullanılan ek “bir arada olma, beraber olma” anlamı ifade eder. Yukarıda işlediğimiz $+II^4$ ekinden farklı fonksiyona sahip olan bu ek, daha ET döneminde $+II^4$ ekinden ayrılır, ET’de $+II^4$ eki *+lığ/+lig* şeklinde iken , $+II^4.....+II^4$ eki tengrili yirli ‘gök ve yer, gök ve yer birlikte’, begli budunlu örneklerinde olduğu gibi *+lığ/+lig* ekinden farklı şekilde ve farklı görevdedir. EAT’de dönemin ses yapısına uygun olarak umumiyetle yuvarlak vokalli şekillerine

rastlanmıştır. EAT'nin ilk eserlerinden Kitab-ı Gunya'da düz şekillerine de rastlamak mümkündür.

Son asırlarda ek, hem şekil hem de işlev bakımından +II⁴ ekiyle birlik göstermeye başladığından bu iki farklı ek, tek ek zannedilmiştir. M.Ergin , bu eki +II⁴ ekinden ayrı olarak incelemiştir .

Ek TmT'de düz ünlülü şekildedir :

TT : evli barklı, analı babalı, analı kızlı

AT :évli eşikli 'bütün aile, ailece', analı babalı 'annesi ve yavrusu beraber', analı atalı 'anası ve babası olan'

TmT :*öyli eşikli* 'evi, ailesi olan'(513), *öyli illi* 'aynı anlam'dan (513)

GT : analı babalı

[AKKUŞ 1995:194, BİRAY 1999:23, ERGİN 1993:163-164]

+II⁴k [+lık, +lik, +luk, +lük]

Türkmen Türkçesi'nin en işlek eklerindedir.Bütün Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılır, Yakutçada ek işlekliliğini kaybetmiştir.

Ek, TmT'de dört şekilde kullanılır :+lık, +lik, +luk, +lük .

+II⁴k eki, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*daş+lık* (137), *dürlü+lik* 'çeşitlilik' (181), *zor+luk* (724), *gün+lük* (320).

+II⁴k eki TmT'de tek heceli yuvarlak ünlülü kelimelere geldiğinde dudak uyuma tâbidir : *köp+lük* 'çokluk' (422), *gum+luk* (307), *buz+luk* 'buzul' (90), *söz+lük* (588) vb. Birden çok heceli yuvarlak ünlülü kelimelerin sonuna geldiğinde dudak uyumuna uymaz : *güçlü+lik* (324), *konsul+lık* 'elçilik' (417), *doktor+lık* (168), *ömür+lik* (504) .

İŞLEVLERİ

1.Meslek, makam, unvan anlamı veren isimler türetir:

avtor(<Rus.)+lık 'yazarlık' (37), *imam+lık* 'imamlık' (362), *şofyor*(<Rus.)+lık 'şoförlük' (608), *uraç+lık* 'hekimlik' (667).

2. Alet ve nesne isimleri türetir:

el+lik ‘eldiven’ (199), *iç+lik* ‘astar’ (370), *söz+lük* (588), *kir+lik* ‘çocuk önlüğü’ (411), *burun+lik* ‘burunduruk’ (89) .

3. Bir şeyin bol olduğu yeri bildiren isimler türetir:

üzüm+lik ‘bağ’ (660), *odun+lık* (482), *çöp+lük* (126), *çayır+lık* (113), *çınar+lık* (120), *çıbın+lık* ‘sivrisineğin çok olduğu yer’, *tokay+lık* ‘ormanlık’ (631).

4. Zaman ifade eden kelimelerden “sürelî ;.....için” anlamlı sıfatlar türetir, bunlardan bazıları tamamen isim anlamı taşıyabilir :

ay+lık ‘1 aylık, aylık ücret 2.otuz günlük’ (40), *gün+lük* ‘günlük, bir günlük müddetle’(320) *yıl+lık* ‘1.yıllık 2.yıldönümü’ (700), *akşam+lık* ‘akşam yemeği’(25), *yaz+lık* ‘hububat’(685), *hepde+lik* ‘1. haftalık 2. haftada bir yayımlanan’ (344).

5. Sıfatlardan mücerret isim yapma fonksiyonu oldukça yaygındır :

şeytan+lık (606), *yagı+lık* ‘düşmanlık’ (669), *yagşı+lık* ‘güzellik’ (670), *bilgir* ‘akıllı’dan *bilgir+lik* ‘zeka’ (68), *dok+luk* ‘tokluk’ (168).

6. İsimlerden (somut anlamlar da taşıyan) soyut isimler yapar :

ece ‘anne’den *ecelik* ‘analık, üvey ana’ (192).

7. Eklendiği kelimenin kök ve gövdedeki anlamına bağlı olarak ‘sınırlama, ayırma, tahsis’ anlamı veren kelimeler türetir:

sap+lık ‘sap yapmak için uygun olan’ (562), *pürs+lük* ‘tomruk olmaya uygun’ (540), *derman+lık* ‘ilaçlık, ilaç yapılan’ (151).

8. Renk isimlerine gelerek soyut isimler kurar:

gızullık ‘kızılık’ (270), *gök* ‘mavi’den *göklük* ‘1.mavilik 2.ham’ (291), *yaşillik* ‘yeşil renklilik, yeşillik’ (682) .

9. Miktar isimlerine geldiğinde nesnelere açık, belirgin adını ya da ölçü birimini anlatan isim yapar :

onluk ‘1.on sayısının adı 2. birim 3.mat. onluk sistem, ondalık’(487), *bir+lik* ‘birim’ (72), *üçlük* ‘üç sayısını gösteren rakam, üçlük’ (654) .

10. Ek, isimleri sıfat gibi alarak, onlara eklenir ve hal (durum) adları yapar:

çaga ‘çocuk’tan *çagalık* ‘çocukluk’ (106), *cahillik* ‘gençlik’ (93), *oglanlık* ‘çocukluk dönemi’ (482) .

11. Ek, bazı kelimelerin sonuna eklendiğinde kelimenin anlamını değiştirmez :

gice ‘gece, gece vakti’nden *gicelik* ‘aynı anlam’ (271).

Şu örnekte *+ll^k* eki, kökün anlamını sınırlandırmıştır: *agşam* ‘akşam’dan *agşamlık* ‘akşam üstü, akşam üzeri’ (25).

12. Ek, aşağıda vücudun bir bölümünü ifade eden isim yapmıştır :

guşak ‘kuşak’tan *guşaklık* ‘bel’ (313).

ET döneminde *+lık*, *+lik*, *+luk*, *+lük* şeklinde olan ek, EAT döneminde *+lık(ğ)*, *+lik*, *+luk*, *+lük* şekilleriyle düzlük-yuvarlaklık uyumu dışındadır. TT’de ise ET döneminde olduğu gibi düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak dört şekildedir.

TT’de *+lık*, *+lik*, *+luk*, *+lük* şekilleri kullanılır. AT’de *+lığ*, *+lik*, *+luğ*, *+lük* şekillerine rastlanmıştır.

GT’de *+lık*, *+lik*, *+luk*, *+lük* / *+nık*, *+nik*, *+nuk*, *+nük* olarak sekiz şekilde kullanılır. Ekin n ile başlayan şekilleri, n ile biten kelimelere geldiğinde ses benzeşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

TT : güzellik, yıllık, günlük, yudumluk, fundalık

AT : darlıg, gözellik, küllük, dulluğ, gorxuluğ

GT : gözellik, fenalık, zorluk, köörlük, kızgınnık, ekinnik, günnük

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:193, BİRAY 1999:9, A. BORJAKOW vd. 1999:24, ÇENELİ 1997:12, ERGİN 1993:146, GABAİN 1995:44, , KARA 2001:27, ÖZKAN 1996:105, TİMURTAŞ 1994:78, TİMURTAŞ 1995:429]

+maç

İşlek olmayan ek, iki kelimedede karşımıza çıkar. Kalınlık-incelik uyumu dışında olan ek, ilk örnekte meslek ismi türetmiştir:

dil ‘dil, lisan’dan *dilmaç* ‘dilmaç, tercüman’ (161) .

Ek, bir örnekte de sıfata gelerek yine sıfat türetmiştir : *gart* ‘*kart’tan *gartmaç* ‘yaşlı, koca, ihtiyar, kart’ (236) .

H.Eren kelimenin Orta Türkçe den başlayarak kullanıldığını belirtir. Németh, *dilmaç* (<tilmaç<tılmaç) biçiminin dil (<til<tıl)’den geldiğini yeni veri ve gözlemlerle doğrulamıştır.

Ligeti ‘*dilmaç*’ın dil’den geldiğini doğrulayarak Uygurca kelmeçi biçimini incelemiştir. Ona göre kele ‘dil’ kökünden *-me-çi* ekiyle yapılmıştır.

Ramstedt Türkçe tılmaç (>*dilmaç*) ve Uygurca kelemeçi, kelmeç biçimleri üzerinde durmuştur.

TT ve GT’de *-maç* şeklinde olan ek, AT’de *-manc* şeklinde kullanılır.

TT : *dilmaç*

AT : *dilmanc*

GT : *talmaç, tılmaç*

[ALTAYLI 1994:285, BİRAY 1999:77, EREN 1999:113]

+M³An [+man, +men, +ban, +van]

Ek, TmT’de dört şekilde kullanılmaktadır : *+man, +men, +ban, +van*.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *işdâ* ‘iştah’tan *işdâmen* ‘iştahlı’ (384), *haraz* ‘değirmen’den *harazman* ‘değirmenci’ (334) .

Fiillerden *-ar+man, -er+men* ekleriyle yapılmış isimleri de bu gruba aldık. Fiiller *-ar, -er* ekleriyle isimleştiği için, *+man/+men* eki alan

gezer+men, eder+men şekillerini isimden türemiş isimler saymak mümkündür.

İŞLEVLERİ

1. İsim ve sıfatlara gelerek düşkünlük biraz da 'abartma' ifade eden şahıs sıfatları yapar:

işdä 'iştah'tan *işdämen* 'iştahlı' (384), *märeke* 'insan sürüsü, kalabalık'tan *märekemän* 'sokulgan, munis' (452), *iy-* 'yemek'ten *iyermen*<*iy-er+men* 'obur,pisboğaz' (387), *gez-* 'gezmek'ten *gezermen* <*gez-er+men* 'hovarda, çapkın, avare' (256), *yeke* 'tek, kimsesiz'den *yekemen* 'vahşi, yabanıl, ürkek' (687) .

2. Ek, aşağıdaki örnekte hayvanı vasıflayan sıfat türetmiştir:

çap-'koşmak' tan *çaparman* < *çap-ar+man* 'iyi koşan, yürük, at, eşek' (111) .

3. Sıfatlara gelerek mübalağa ifade eder:

goca 'yaşlı, koca' dan *gocaman* 'eski' (276) .

4. İsimlerden kalıcı isimler türetir :

çäk 'giysilerin eteğine ya da yakasına konulan parça'dan *çäkmen* 'deve ipinden dokunup yapılan astarsız giysi' (114), *saya* 'gölge'den *sayavan* 'şemsiye' (564) .

5. Bazı isimlere geldiğinde 'eklendiği ismin gösterdiği işle uğraşanı, o işi yapanı' ifade eder:

saray'dan *sarayman* 'saray bekçisi' (562), *haraz* 'değirmen'den *harazman* 'değirmenci' (334), *derveze* 'büyük avlu kapısı'ndan *dervezeban* 'kapı muhafızı,bekçi' (152) ,*rekord* 'rekor'dan *rekordsmen*<*rekord+s+men* 'rekor kıran, sporcu' (545), *sport* 'spor'dan *sportsmen*<*sport+s+men* 'sporcu, sportmen' (588) .

Son iki örnekteki '+men' ekinin Cermen dillerindeki 'Mann' kelimesi 'kişi ve yapıcı kişi' anlatımına özenmek yoluyla meydana

geldiğini belirten T. Banguoğlu, bunun İngilizceden “-s” ekinin de geçmesinden anlaşıldığını belirtir.

Sezai Güneş, ekin etimolojisiyle ilgili olarak şahıs isimleri türeten ekin yabancı bir dilden -muhtemelen Farsçadan- dilimize geçmiş olabileceğini belirtir.

ET döneminden günümüze birkaç kelimedede görülen ek, daima +*man*, +*men* şeklinde kullanılmıştır.

TT : evcimen, uzman, kölemen

AT : Türkmen, göcaman, yalman ‘yele’

GT : evciman, Türkmen

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:196, BİRAY 1999:65, ERGİN 1993:167, GÜNEŞ 1997:96, KARA 2001:27, ÖZKAN 1996:106]

+mik [+mık, +mik]

İki kelimedede rastladığımız ek, TmT’de +*mık*, +*mik* şeklinde kullanılır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır: *inçe*’den *inçemik* (377), *gara*’dan *garamık* (229) .

İŞLEVLERİ

1.Eklendiği kelimeye ‘benzerlik, yakınlık’ ifadesi katar:

inçe ‘ince’den *inçemik* ‘1.ince 2. zayıf, kuru’ (377) .

2.Aşağıdaki örneklerde kalıcı isim yapmıştır:

gara ‘siyah, kara’dan *garamık* I ‘karamuk, bir tür diken’ (229), *garamık* II ‘karamuk;su çiçeği, karamuk hastalığı’ (229) .

[BİRAY 1999:54]

+msı

İŞLEVİ

TmT’de bir kelimedede bulunan ek, sıfattan benzerlik, yakınlık, gibilik ifade eden kelime yapmıştır : *ulı* ‘büyük’ ten *ulumsı* ‘kendisini çok bilmiş sanan, kibirli, mağrur’ (646).

M. Ergin bu ekin *+sı*, *+si* ekiyle ilgili olduğunu belirtir ve sonu ‘m’ ile biten bir kelimededen bu sesi alarak oluştuğunu ifade eder.

+sı ekinde belirtildiği gibi ET’de *+sığ*, *+sig* >BT’de (Güney-Batı Türkçesi - E.A.) *+sı*, *+si* şekline geçmiştir.

Tahsin Banguoğlu, benzerlik sıfatlarını ele aldığı makalesinde benzerlik sıfatlarını *-si-* ve *-ti-* aslından gelenler diye ikiye ayırmakta, yeni Türkçedeki *-msi* ekini *-si* fiillerinin genişletilmiş *-msi-* şeklinden bir partisibin mahsulü olarak değerlendirmektedir.

ET’de ek, *+sığ*, *+sig* şeklindedir. BT(Güney-Batı Türkçesi - E.A.)’ye geçerken *+sı*, *+si* şekline girer. EAT’de *+msı*, *+msi* şeklinde düz ünlü olarak, az örnekleri görülür. TT’de ünlü uyumlarına bağlanarak *+msı*, *+msi*, *+msu*, *+msü* şekilleri görülür.

GT’de örnekler az olduğundan, *+msı* ve *+msi* şekillerine rastladık.

TT : acımsı, mavimsi, ekşimsi, morumsu, öykümsü

GT : sarımsı, mavimsi, tatlımsı

[BANGUOĞLU 1957:27, ERGİN 1993:162, GABAİN 1995:48, ÖZKAN 1996:106, BİRAY 1996:52]

+mtIk [+mtik, +mtik]

+mtIk eki, Oğuz Lehçeleri içinde sadece TmT’de bulunur, diğer lehçelerde bulunmaz.

TmT'de ek, düz-dar ünlülü (ı, i) olarak *+mtık*, *+mtik* şekillerinde kullanılır.

+mtık eki, kalınlık- incelik uyumuna tâbidir : *çal* 'gri'den *çal+ı+mtık* 'gri renge yakın' (109), *iri*'den *iri+mtık* 'irice, iri iri' (382) .

İŞLEVİ :

Çalışmamızda üç kelimedede rastladığımız ek, tat, renk, durum bildiren kelimelere eklenerek bir şeyde o tadın, rengin biraz bulunduğunu ve o duruma yakın olmayı belirtir.

acı'dan *acımtık* 'acımsı, acımtrak'(20), *çal* 'gri'den *çalımtık* 'gri renge yakın' (109), *iri*'den *irimtik* 'irice, iri iri' (382) .

[BİRAY 1999: 54, KARA 2001 :27]

+mtıl [+mtıl, +mtıl]

Ekin TmT'de dar-düz (ı,i) ünlülü *+mtıl*, *+mtıl* şekilleri bulunur. Ek, ünsüzle biten kelimelere eklenince kelimenin ünsüzüne bağlı olarak ı, i, u, ü bağlantı ünsüzlerinden birini alır.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *ag* 'beyaz'dan *ag+ı+mtıl* 'akımsı, beyazımtrak' (23), *gök* 'mavi ; gök'ten *gög+ü+mtıl* 'mavimsi, göğümsü' (290) .

TmT'de ekin sadece düz şekilleri olduğundan, yuvarlak ünlülü kelimelere eklendiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır: *gök* 'ten *gög+ü+mtıl* (290) .

İŞLEVLERİ:

1.Renk bildiren kelimelere gelerek, bir şeyde o rengin bir miktar bulunduğunu belirten sıfatlar yapar. Yukarıda işlediğimiz *+msı* ekiyle benzer işlevdedir.

ag 'beyaz'dan *ag+ı+mtıl* 'akımsı,beyazımtrak' (23), *mavi* 'mavi'dan *mavu+mtıl* 'mavi,mavimsi' (448) .

2.Ek, aşağıda sıfattan isim yapmıştır:

gara ‘kara,siyah’tan *garamtıl* ‘siyah,karanlık,kara’ (229) .

Batı Oğuz Lehçeleri içinde sadece AT’de kullanılan ekin *+mtıl*, *+mtıl*, *+mtül* şekilleri vardır.

AT: *garamtıl*, *sarımtıl*, *bozumtıl*, *göyümtül* ‘mavimsi’

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:53, KARA 2001:27]

+ncI [+ncı, +nci]

Ek, TmT’de iki şekildedir : *+nci/ +nci*, yardımcı ünlülerle beraber *+ıncı*, *+ıncı*, *+uncı*, *+üncü* şekillerine girer.

+ncı, *+nci* şekli son sesi ünlü olan sayı kelimelerine gelir : “*yedi*”den *yedi+nci* (686), “*altı*”dan *altı+ncı* (29) .

+uncı, *+üncü* şekli yuvarlak ünlülü ve tek heceli sayılara gelir : “*on*”dan *on+uncı* (488), “*dört*”ten *dörd+üncü* (173) .

+ıncı, *+ıncı* şekli son sesi ünsüz olan sayı kelimesine gelir : “*bir*”den *bir+ıncı* (72), “*kırk*”tan *kırk+ıncı* (408), “*dokuz*”dan *dokuz+ıncı* (168) .

Ek, TmT’de kalınlık-incelik uyuma tâbidir : *yigirmi* ‘yirmi’den *yigirminci* ‘yirminci’ (701), *dokuz*’dan *dokuzuncı* ‘dokuzuncu’ (168) .

Ancak TmT’de ekin sadece düz ünlülü (*+ncı*, *+nci*) şekilleri bulunduğu için dudak uyumu dışındadır: *dört*’ten *dörd+ü+nci* ‘dördüncü’ (173), *on*’dan *on+u+ncı* ‘onuncu’ (488), *otuz*’dan *otuz+ı+ncı* ‘otuzuncu’ (495) .

İŞLEVLERİ:

1. Asıl sayı isimlerine eklenerek sıra ve derece ifade eder :

seksen ‘seksen’den *sekseninci* ‘sekseninci’ (568), *kırk*’tan *kırkinci* ‘kırkinci’ (408), *dokuz*’dan *dokuzuncı* ‘dokuzuncu’ (168) .

2. Asıl sayı isimleri dışında birkaç kelimeye de gelerek sıra ve derece isimleri yapar:

ilk'ten *ilkinci* 'ilk, birinci, başlangıç' (375), *nâçe* 'ne kadar, kaç' (soru sıfatı)tan *nâçinci* < *nâçe+inci* 'kaçıncı, hangi' (473) .

M. Ergin, ekin ET'de *-nç* şeklinde iken, ET'den sonra *-nç* ekinin sonuna *-i* eklendiğini ve *-nçi* şekline geldiğini belirtir. EAT'de *ç* ünsüzü yumuşayarak *-nci* , *- nci* şekillerinde kullanılmıştır.

TT'de ek, yardımcı ünlüsüyle beraber ünlü uyumlarına tâbi olarak kullanılır.

AT ve GT'de de ekin yardımcı ünlüsü ünlü uyumlarına bağlı olarak kullanılır.

TT : birinci, altıncı, onuncu, dördüncü

AT : birinci, onuncu, üçüncü, kırkıncı

GT : beşinci, üçüncü, dokuzuncu, bitki-nci 'son'

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:48, BURAN-ALKAYA 2001:92, ERGİN 1993:159-160, GÜLSEVİN 1997:118, GÜLTEKİN 2002:126, KARA 2001:27, ÖZKAN 1996:106]

+rAk [+rak, +rak]

Üç kelimedede rastladığımız ek, TmT'de iki şekilde kullanılmaktadır :
+rak, *+rāk*.

+rAk eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *çalt+rak* (110), *öñ+rāk* (505) .

İŞLEVİ :

M.Ergin , ekin işlevini 'çokluk, fazlalık ifade eden karşılaştırma eki' olarak belirtir.

+rAk eki, TmT'de isim ve zarfa gelerek "fazlalık" anlamı veren zarflar yapmıştır : *çalt* 'çabuk, süratli'den *çaltrak* 'daha çabuk, daha hızlı'

(110), *ön* ‘önce, ilkin’den *öñrak* ‘bundan biraz önce’ (505) , *añrı* ‘öte,arka’dan *añır+rak* ‘daha öte ,daha uzak’ (31) *añrı* (<añıru) kelimesine *+rak* eki geldiğinde son hece ünlüsü düşer, buna karşılık kelimedede daha önce bulunan orta hece ünlüsü ortaya çıkar.

W. Bang ekin ‘ırak’ kelimesinden geldiğini ileri sürmüştür. Buna karşılık J. Eckmann, *+rak* ekinin *-ra-* ekli bir denominal fiilin *-g-* eki ile teşkil edilen isimden çıktığı görüşünü savunan Ramstedt’in izahını kabule değer görmektedir.

ET döneminde *+rak*, *+rek* şekillerinde kullanılan ek, EAT’de *+rak* ve *+rāk* şekillerinin yanında *+rag* ve *+rax* şekillerine de rastlanır.

boy lu, küçük’ TT’de *+rak*, *+rek* şeklindeki ek (k) ünsüzüyle biten kelimelere getirildiğinde bu ünsüzün düştüğü görülür.

AT’de *+rag*, GT’ de *+rak*, *+rek* şekillerinde kullanılır.

TT : kısarak, küçürek (küçük+rek), ufarak (ufak+rak), acırak

AT : açığrag, artığrag, ğısarag, yosmarag ‘kısa

GT : ufarak, dararak, küçürāk, bütjerek

[AKKUŞ 2001:48, ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:58, BANGUOĞLU 1938, ECKMANN 1953:49-52, ERGİN 1993:163, GABAİN 1995:505, GÜLSEVİN 1997:119, JOHANSON 1998:263, KARA 2001:27, KORKMAZ 1973 :197]

+sA [+sa,+se]

Sadece TmT’de bulunan ek, iki şekilde kullanılır: *+sa*, *+se* .

+sA eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*burun+sa* (89), *bilek+se* (68) .

İŞLEVİ:

İnsan ve hayvan uzuvlarıyla ilgili isimlere gelerek bu uzuvlarla ilgisi olan alet veya eşya isimleri yapar : *burun*'dan *burunsa* 'deve başlığının devenin burnunun üstünde duran ve kantarmaya bağlanan kısmı' (89), *garın* 'karın'dan *garınsa* 'kolan' (233), *yelin* 'meme'den *yelinse* 'yavruların emmemesi için memeye geçirilen torba' (688), *bilek*'ten *bilekse* 'düğüm' (68) .

[BİRAY 1999:79, A.BORJAKOW vd. 1999:26, KARA 2001:27]

+sAk [+sak, +sek]

Sevortyan, ekin geldiği isme mübalağa, aşırılık anlamı kattığını belirtir. TmT'de '*geplemsek*' kelimesinde eki tespit ettik: *gep* 'konuşma, söz' >*geple-* 'konuşmak' (251) > **gep-le-m* 'konuşma'> *gep-le-m+sek* 'konuşkan, geveze' (252) .

[SEVORTYAN 1966:224]

+salt

Oğuz grubunun diğer lehçeleri olan TT, GT'de "kumsal", AT'de "ğumsal" kelimesinde görülen ek, TmT'de "-salt" şeklindedir ve sıfat türetmiştir :

gum 'kum'dan *gumsalt* <*gum+salt* 'kumla karışık kil, karışık kum' (307).

Himmet Biray, TmT'de '*gumsalt*' kelimesinde görülen ekin *-t* ile genişlediği kanaatindedir. Ona göre *gızgılt* 'kırmızımtrak' (268), *sargılt* 'sarımsı' (562), *çalgırt* 'dili peltek olan' (109) kelimelerindeki *-t* eki ile *gumsalt* kelimesindeki *-t* aynı işlevdedir.

[BİRAY 1999:75, ERGİN 1993:168]

+sI [+sı, +si]

Ek, TmT'de TT'de olduğu gibi iki şekildedir : +sı, +si .

+sI eki, TmT'de kalınlık -incelik uyuma tâbidir: *öl-* 'dünyadan ayrılmak'tan *öl-ü-g+si* 'az, hafif, cansız,zayıf' (503), *dogru* 'doğru,düzgün' den *dogrusı* 'gerçek' (167) .

+sI eki, sadece düz şekilleriyle kullanıldığı için yuvarlak vokalli kelimelere eklendiğinde dudak uyumu dışı kalır :

öç- 'sönmek'ten *öçügsi* < *öç-ü-g+si* 'solgun, cansız, zayıf' (501), *gonur* 'açık kestane rengi, esmer'den *gonursı* 'kırmızımsı' (278).Ancak düz vokalli kelimelere eklendiğinde ek, uyuma tâbidir: *gıtık* 'kısa (tüy hak.)'dan *gıtıksı* 'kısalık (tüy hak.)'(267).

İŞLEVLERİ

1. +sI eki, isim ve sıfatlardan "benzerlik ve gibilik" ifade eden yeni sıfatlar türetir: *gopbam* 'kibirli'den *gopbamsı* 'kibirli' (279), *gonur* 'açık kestane rengi, esmer' den *gonursı* 'kırmızımsı' (278), *gurak* 'kuru, kurak'tan *guraksı* 'kuru, kurak' (308), *dogru* 'doğru, düzgün'den *dogrusı* 'gerçek' (167) .

2. Aşağıda ek, sıfattan isim türetmiştir :

gıtık 'kısa (tüy hak.)'dan *gıtıksı* 'kısalık (tüy hak.)' (267) .

ET'de +sıg, +sig şeklindedir. Batı Türkçesine (Güney-Batı Türkçesi - E.A.) geçerken ekteki -g ve -g'nin düşmesiyle EAT'de +sı, +si şeklini alır. TT' de ek, +sı, +si olarak iki şekildedir.

GT'de ek, +sı, +si şekilleriyle kullanılır.

TT : bebeksi, alaysı, çocuksu, üzümsü

GT : ahmaksı, garipsi

[BİRAY 1999:51, ERGİN 1993:161, GABAİN 1995:48, GÜLSEVİN 1997:119, KARA 2001:28, ÖZKAN 1996:106]

+sI⁴I [+sil, +sil, +sul, +sül]

Çalışmamızda ekin iki şekline rastladık: +sil, +sul. Benzerlik, gibilik ifade eden ve işlek olmayan bir ektir:

yok 'tan *yoksul* 'yoksul' (704) .

Himmet Biray, '*babasil*' kelimesinde de aynı ek olduğu kanaatindedir.

babasil <*baba*+*sul* 'basur' (42) .

EAT'de yoksul / yoxsul kelimesinde geçen ek, günümüzde TT, AT ve GT'de aynı kelimedede vardır.

TT : yoksul

AT : yoxsul

GT : yoksul

[BIRAY 1999:75, ERGİN 1995:168, GÜLSEVİN 1997:119, ÖZKAN 1996:107]

+sI⁴z [+sız, +sız, +suz, +süz]

+sI⁴z eki işlek yapım eklerindedir ve asıl fonksiyonu menfilik ifade etmektedir. Bu yüzden menfi isim yapma eki diye anılır, +sI⁴z eki, +II⁴ ekinin menfisidir.

Ek, TmT'de dört şekildedir: +sız, +sız, +suz, +süz. Ek, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *peyda* 'fayda'dan *peydasız* 'faydasız, yararsız' (528), *şek* 'şüphe'den *şeksiz* 'kuşkusuz, şüphesiz' (604); *şov* 'başarı'dan *şovsuz* 'başarısız' (609).

+sI⁴z eki, tek heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde dudak uyumuna tâbidir :*göz*+*süz* (303), *görk* 'güzellik'ten *görksüz* 'çirkin' (296), *uç*+*suz* 'uçsuz, ucu olmayan' (643), *huş* 'akıl'dan *huşsuz* 'unutkan' (357), *hovp* 'korku'dan *hovpsuz* 'korkusuz' (354) .Ancak ek, birden fazla heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde dudak uyumuna tâbi değildir : *gövün* 'gönül,

kalp'ten *gövünsiz* 'gönülsüz, isteksiz' (300), *gucur* 'güç, enerji'den *gucursuz* 'zayıf, güçsüz' (305).

İstisna olarak +sI^Az eki, yuvarlak ünlülü tek heceli bir kelimedede dudak uyumuna uymaz : *düyp* 'kök' ten *düypsiz* 'köksüz' (186) .

İŞLEVLERİ:

1. Soyut ve somut isim kök ve gövdelerine gelerek 'menfilik, yokluk' ifade eden sıfatlar türetir:

şerim 'haya, utanma'dan *şerimsiz* 'hayasız, utanmaz' (605), *ızgıt* 'şefkat, güleryüz'den *ızgıtsız* 'acımasız, zalim' (367), *mal* 'hayvan, mal' dan *malsız* 'hayvansız, malsız' (445), *sep* 'çeyiz'den *sepsiz* 'çeyizsiz' (570).

2. Sıfatlardan menfilik ifade eden sıfatlar türetir :

oñay 'iyi, uygun'dan *oñaysız* 'uygunsuz, kötü' (489), *yadav* 'bitkin, yorgun'dan *yadavsız* 'dayanıklı, yorulmaz' (668) .

3. İsim ve sıfatlara gelerek menfilik ifade eden zarflar türetir:

sebäp'ten *sebäpsiz* 'nedensiz, sebepsiz, izinsiz' (567), *ses*'ten *sessiz* 'sessizce' (573), *pervay* 'ilgi, alaka, umur'dan *pervaysız* 'ilgisizce, umursamazca' (525), *delil*'den *delilsiz* 'kanıtsız, kanıtsız olarak' (143).

4. +sI^Az ekiyle yapılan sıfatların bir kısmı, +II^A eki ile türemiş olan sıfatların olumsuz anlam taşıyan karşılıkları değildirler. Bunların +II^A ile olumlu mana ifade edenleri bulunmamaktadır:

Huday 'Tanrı'dan *Hudaysız* 'Tanrı'ya inanmayan, ateist' (356), *din*' den *din+siz* (162), *çikalga* 'çıkış, çıkış kapısı'dan *çikalgasız* 'çıkış yeri olmayan' (120).

5. +sI^Az eki, +II^Ak ekiyle birlikte kullanıldığında soyut isimler yapar: *çagasız* 'çocuksuz'dan *çagasızlık* 'çocuksuzluk' (106), *yaragsız* 'silahsız' dan *yaragsızlık* 'silahsızlık' (678), *gurpsuz* 'güçsüz'den *gurpsuzluk* 'güçsüzlük' (311).

Ekin etimolojisi hakkında farklı izahlar vardır. W.Bang bu ekin –z fiilden isim yapma ekinin *sı- fiili üzerine gelmesiyle oluştuğunu söyler. Buna karşı K.H.Menges ekin isimden fiil yapma eki +sı'nın üzerine –z fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle önce kelime şeklinde oluştuğunu ve daha sonra eklediğini ifade eder. İlhan Çeneli'ye göre bu izah W.Bang'inkinden daha çok kabul edilebilir bir izahtır.

+sɪ^hz eki, ET'de ünlü uyumlarına tâbi olarak +sız, +siz, +suz, +süz şekillerinde kullanılmıştır.EAT'de daima yuvarlak vokalli şekilleri kullanılır ve seyrek de olsa düz vokalli şekilleri de görülmektedir.

TT'de ise ünlü uyumlarına bağlı olarak ET döneminde olduğu gibi dört şekilde kullanılmaktadır.AT ve GT'de de, +sɪ^hz eki kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyar ve dört şekilde kullanılır.

TT : çiçeksiz, ormansız, çocuksuz, gönülsüz

AT : gamsız 'gamsız', saçsız, oğulsuz, günsüz

GT : sessiz, topraksız, dostsuz, köksüz

[AKKUŞ 1995:195, ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:52, BİRAY 1999:29, BURAN-ALKAYA 2001:59/93, ÇENELİ 1997:15, ERGİN 1993:151, GABAİN 1995:45, KARA 2001:28, ÖZKAN 1996:106, TİMURTAŞ 1995:429, TİMURTAŞ 1994:79]

+sOv [+sov, +söv]

Ek, TmT'de iki şekilde kullanılır : +sov, +söv .

+sOv eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır: çäge 'kum'dan çägesov 'kumlu' (114), damak 'boğaz'dan damaksov 'aç gözlü, obur'(133).

+sOv eki dudak uyumuna aykırıdır: toyun+sov (634), damak+sov (133) .

İŞLEVi:

+sOv eki, ilave olduğu kelimedeki özelliğin bir başka şeyde bir miktar olduğunu belirtir.

toyun 'kil, balçık'tan *toyunsov* 'killi'(634), *çäge* 'kum'dan *çägesov* 'kumlu'(114), *damak* 'boğaz'dan *damaksov* 'açgözlü, obur, pisboğaz'(133) (Son örnek mecaz anlam taşımaktadır).

+t

Denklik bildiren ek, işlek değildir. Bir kelimedeki mevcuttur: *yaş* 'yaş'tan *yaşıt* 'yaşıt' (682).

T. Banguoğlu +t ekinin ET'de verimli bir ek olmadığını belirterek öçüt 'intikam', sıgıt 'inilti' kelimelerini örnek verir. Gabain, artık fonksiyonu olmayan eski ve yabancı bir çokluk eki olduğunu belirtir ; tigit 'prensler' (<tigin), tagşut 'manzume' (<tagşu).

TT'de +t, AT'de +d şeklinde kullanılır.

TT : yaşıt, eşit

AT : yaşıd

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:183, BİRAY 1999:68, ERGİN 1993:167, GABAİN 1995:46]

+tırık

Bir kelimedeki rastladığımız ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna ve ünsüz uyumuna tâbi değildir.

İŞLEVİ

+tırık eki, insan organından hareketle alet ismi yapmıştır :

boyun'dan *boyun+tırık* 'boyunduruk' (81).

T. Banguoğlu “-*duruk* eki ‘durmak’ fiilinden ‘tutan’ anlamında bir birleşenden gelmekte olmalıdır” der.

GT ve TT’de +*dırık*, +*dirik*, +*duruk*, +*dürük* şekillerinde, AT’de -*duruğ* ve -*duğ* şekillerinde kullanılır.

TT : boyunduruk, çiğindirik, burunduruk, eğindirik

AT : boyunduruğ, burunduğ ‘hayvanların ağızına takılan ip’

GT : boyunduruk, dişindirik ‘gem’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:170, BİRAY 1999:64, ERGİN 1993:166, GÜLSEVİN 1997:116]

+z

Çalışmamızda iki kelimedede bu ek bulunmaktadır.

İŞLEVLERİ

1. Sayıların sonuna gelerek topluluk, eşitlik ifadesi katar:

eki ‘iki’den *eki+z* ‘ikiz’ (195) .

2. İlgî ve benzerlik ifade eder:

meñ ‘ben’den *meñ+i+z* ‘yüz, surat’ (454) .

ET’de “ikilik bildiren ek” olarak işlek bir şekilde kullanılmıştır. Ancak zamanla işleklîği azalmıştır: tiz ‘diz’, kögüz ‘göğüs’ ,köz ‘göz’,meniz kelimelerinde bu ek vardır.Sayı isimlerinde varlığı belirgindir.ikiz, üçüz, dördüz, beşiz .

TT, AT ve GT’de ek, sayı isimlerine gelerek yakınlık ve eşitlik bildiren topluluk isimleri yapar, sayı isimleri dışında bazı isimlere de gelerek ilgî ve benzerlik ifade eder. TT’de sekiz ve dokuz dışındaki bütün sayı isimlerine gelen ek, AT ve GT’de sadece “iki” ye gelmektedir.

Normal isimlere geldiğinde ilgî ve benzerlik ifade eder.

TT : ikiz, üçüz, dördüz,beşiz, beniz, topuz, boyn+uz <boyun+u+z

AT : ekiz, toppuz, beniz

GT : ikiz, topuz

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:51, ERGİN 1993:161, GABAİN 1995:46, ÖZKAN 1996:107]

Türkmen Türkçesinde Kullanılan Yabancı Kaynaklı Ekler:

+AndA [+anda, +ende]

TmT’de iki şekilde olan ek, Farsça ve Arapça isimlere eklenir.

İŞLEVLERİ

1.Kökün ifade ettiği işle meşgul olan şahıs isimleri yapar :

saz ‘müzik, ezgi’den *sazanda* ‘müzisyen, çalgıcı’ (566), *şerim* ‘haya, utanma’dan *şermende* ‘hayasız, utanmaz, yaygaracı’ (605) .

2.Bir araya gelme, toplanma ifade eden topluluk isimleri yapar :

cem ‘bütün, hep’ten *cemende* ‘cemaat, halk, insanlar’ (98) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:25]

+baz

Farsça ‘oynatan, oynayan’ anlamlarında bir sıfattır. TmT’de ek olarak kullanılır.

Somut manalı isimlere gelerek ‘bir şeye meyilli olan, onu yapmaya düşkün olan’ şahıs isimleri yapar :

humar ‘kumar’dan *humarbaz* ‘kumarbaz’ (357), *masgara* ‘maskara’dan *masgarabaz* ‘palyaço, soytarı’ (447), *oyun* ’dan *oyunbaz* ‘1.şakacı 2.hilebaz, aldatıcı, yalancı’ (499), *gep* ‘söz, konuşma’dan *gepbaz* ‘güzel konuşan, güzel sözler etmesini bilen’ (251) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:26, BURAN-ALKAYA 2001:92, COŞKUN 2000:44]

İsimler, kelimenin başından ve sonundan eklenen yapım eklerinin yardımı ile de yapılabirler. Türkmen diline mahsus örnek olmadığı için başka dillerden özellikle de Fars dilinden alınan önekler eklenir, kelime sonuna ise Türkmen Türkçesi *+lık/+lik* ve *+çılık/+çilik* ekleri getirilir.

A.bet+.....

bet+..... +lık/+lik ya da +çılık/+çilik

Olumsuzluk ifade eden ön ektir :

nebis ‘nefis’ten *betnebis* ‘aç göz, tamahkar, gözü doymaz’ (62), *gelşik* ‘iyi ve güzel görünüş’ten *betgelşik* ‘çirkin, tipsiz’ (61), *niyet* ‘ten *betniyetlik* ‘kötü niyetlilik’ (62), *bagt* ‘baht, talih’ten *betbagtçılık* ‘talihsizlik, felaket’ (61), *guluk* ‘huy,karakter’den *betguluk* ‘kötü huylu ,kötü karakterli’ (61) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:27]

B. bi+....

bi+.... +lık/+lik

Olumsuzluk ifade eden Farsça kökenli ön ektir.

çäre ‘çare’den *biçäre* ‘yoksul, sefil, biçare’ (65), *akıl*’dan *biakıl* ‘akılsız’ (64), *edep*’ten *biedeplik* ‘edepsizlik’ (66), *gapıl* ‘gafil’den *bigapıllık* ‘beklenmediklik, habersizlik, gaflet’ (66) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:27, BURAN-ALKAYA 2001:93]

C. nã+....

nã+..... +lık/+lik

Olumsuzluk ifade eden Farsça ön ektir.

umit ‘ümit’ten *nãumit* ‘ümidini kaybetmiş, ümitsiz’ (474), *mecal* ‘güç, kuvvet’ten *nãmecal* ‘zayıf, güçsüz’ (474), *tanış* ‘tanıdık’tan *nãtanışlık* ‘bilinmeme, meçhul olma’ (474) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:27, BURAN-ALKAYA 2001:93]

+dan

Farsçada ‘mahfaza,kab’ manasında Türkçe kelimelere de gelebilen *+dan* eki; somut manalı isimlere eklenip içine madde, cisim konan kapların, eşyaların adını yapar:

‘*yag*’dan *yagdan* ‘yağdanlık’ (669), ‘*çay*’dan *çaydan* ‘çaydanlık’ (113), *seçme* ‘saçma, tüfek kurşunu’ndan *seçmedan* ‘saçma konulan deri kutu’ (568) .

+dar

Farsça ‘sahip olan’ anlamında bir sıfattır. TmT’de işlevleri şunlardır.

1. Türkçedeki *+ll⁴* ekinin fonksiyonunu üstlenerek isim kök ve gövdelerinden ‘mevcut olma, ihtiva etme, sahip olma’ anlamı veren sıfatlar türetir :

ınam ‘güven, itimat’tan *ınamdar* ‘emin,emniyetli, güvenilir’ (363), *ılim* ‘ilim’den *ılimdar* ‘bilgili, kültürlü’ (362), *vepa* ‘vefa’dan *vepadar* ‘vefadar, vefalı’ (665), *pul* ‘para’ dan *puldar* ‘çok paralı’ (539) .

2. Soyut ve somut manalı isimlere gelerek bir mesleğe veya işe, meşgaleye sahip olan şahıs adları yapar:

hümmet ‘güç, kuvvet’ten *hümmetdar* ‘yardımcı, destekçi’ (358), *geñeş* ‘öğüt’ten *geñeşdar* ‘öğüt veren, öğütleyen’ (250), *düye* ‘deve’den *düyedar* ‘deve yetiştiricisi’ (185), *mal* ‘büyükbaş hayvan’dan *maldar* ‘hayvan bakıcısı’ (444), *zulüm* ‘zulüm’den *zulümdar* ‘zulmedici, zulmeden’ (725) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:25, BURAN-ALKAYA 2001:92, COŞKUN 2000:44, KARA 2001:26]

+gäh

Farsça kökenli ek, yer isimleri yapar.

seyil ‘açık havada gezme, gezinti’den *seyilgäh* ‘gezinti yapılan yer’ (573).

+gär, +kär

Farsça kökenli olan ek, *+keş* ekiyle aynı fonksiyonlara sahiptir :

1. Bir işle meşgul olan şahıs adları yapar :

iş+gär ‘işçi’ (385), *küyze* ‘gügüm, küp’ten *küzegär* ‘çömlekçi’ (431), *zer* ‘altın’ dan *zergär* ‘kuyumcu’ (720).

2. Somut ve soyut isimlere gelerek ‘huy, karakter özelliği’ ya da ‘ismin gösterdiği işi alışkanlık haline getirme’ ifade eden isim ve sıfatlar türetir.

hüş ‘akıl, şuur’dan *hüşgär* ‘uyanık, gözü açık’ (359), *hızmat* ‘hizmet’ten *hızmatkär* ‘hizmetkâr’ (348), *talap* ‘talep’ten *talapkär* ‘isteyen, talep eden’ (614), *hile*’den *hilegär* ‘hileci, hilekâr’ (349).

[A.BORJAKOW vd. 1999:25, COŞKUN 2000:45, KARA 2001:26]

+hana

Farsça ‘ev, mesken’ anlamına gelen kelimedir.

İŞLEVLERİ

1. Bir şeyin koyulduğu veya bir işin yapıldığı yer adlarını yapan ek olarak kullanılır.

ilçi ‘elçi’den *ilçihana* ‘elçilik’ (374), *mal* ‘büyükbaş hayvan’dan *malhana* ‘ahır’ (444), *nahar* ‘yemek’ten *naharhana* ‘yemek odası’ (470), *seyis* ‘at bakıcısı’ndan *seyishana* ‘atlara bakılan yer’ (573), *nahal* ‘fidan’dan *nahalhana* ‘fidanlık’ (470).

2. Ek, aşağıdaki kelimede eşya adı yapmıştır :

peşe ‘sinek’ten *peşehana* ‘cibinlik, sinekten korunmak için hazırlanmış örtü’ (526).

[A.BORJAKOW vd. 1999:25, BURAN-ALKAYA 2001:93, COŞKUN 2000:46]

+hor

Farsça 'yiyen' anlamında bir sıfattır, TmT'de ek olarak kullanılır.

+hor eki somut manalı isimlere eklenip 'bir şeye istekli olan, onu yapmaya düşkün olan şahıs adları yapar :

çilim 'tütün,sigara'dan *çilimhor* 'tütün, sigara bağımlısı, tiryaki' (122), *arak* 'votka'dan *arakhor* 'alkolik, çok içki içen' (32), *gan* 'kan'dan *ganhor* 'kan içici, gaddar, canî' (223), *mugt* 'parasız,bedava'dan *mugthor* 'otlakçı ,asalak' (672), *çayhor* 'çok çay içen' (113) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:25, COŞKUN 2000:46, KARA 2001:26]

+I⁴stan [+ıstan, +üstan]

Çalışmamızda iki şekline rastladığımız ek ,yer ismi yapan Farsça bir son ektir.

'çöl'den *çölüstan* 'çöl, sahra' (126), *gabır* 'kabir, mezar'dan *gabrıstan* 'mezarlık, kabristan' (216) .

[A BORJAKOW vd. 1999:25, COŞKUN 2000:47, KARA 2001:26, ÖZKAN 1996:107]

+keş

Farsça 'çeken, çekici' anlamlarında bir sıfattır. TmT'de ek olarak kullanılır.

İŞLEVLERİ

1. Bir iş ile meşgul olan şahıs adları yapar :

'deve'den *düye+keş* 'deve sürücüsü, deveci' (185), *araba+keş* 'arabacı'(31).

2. Somut ve soyut isimlere gelerek ‘huy, karakter özelliği’ ya da ‘düşkünlük, alışkanlık’ ifade eden isim ve sıfatlar yapar:

emel ‘kurnazlık, hilekarlık’tan *emelkeş* ‘hilekar, hileci’ (200), *gıbat* ‘dedikodu, gıybet’ten *gıbatkeş* ‘dedikoducu’ (257), *şire* ‘şıra’dan *şirekeş* ‘esrarkeş’ (607), *tarap* ‘taraf’ tan *tarapkeş* ‘taftar’ (618) .

3. +*keş* eki, bir örnekte nesne adı yapmıştır :

dem ‘hava, gaz’dan *demkeş* ‘1. baca 2. hava deliği’ (145).

[A.BORJAKOW vd. 1999:25, COŞKUN 2000:47, KARA 2001:27]

+**nama**

Farsça ‘yazı’ anlamına gelen bir isimdir.

TmT’de Arap-Fars dilinden geçen sözlere eklenerek resmi ve resmi olmayan belgelerin, yazıların adını yapan ek olarak kullanılır.

borç ’tan *borçnama* ‘borç senedi, borç sözleşmesi’ (79), *äht* ‘söz, ahit’ten *ähtnama* ‘sözleşme, antlaşma’ (190), *subut* ‘kanıtlama’dan *subutnama* ‘kanıt, belge, delil’ (589),

vesyet ‘vasiyet’ten *vesyetnama* ‘vasiyetname’ (665) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:26, COŞKUN 2000:47]

+**paraz (<+perest)**

Farsça ‘tapan, taparcasına seven’ anlamına gelen bir sıfattır. TmT’de ek olarak kullanılır.

“Bir şeye düşkünlük, aşırı sevme” vb. anlamlar katan sıfatlar türetir:

din+paraz ‘dindar’ (162), *vatan+paraz* ‘yurtsever,vatansever’(663), *vezipe* ‘vazife’den *vezipe+paraz* ‘görevine düşkün’ (666), *şöhrat+paraz* ‘şöhret düşkünü’ (609), *uruş* ‘kavga, savaş’tan *uruşparaz* ‘militarist, savaş taraftarı’ (650) .

+zade, +zat

Farsça isim olan zâde ‘oğul’ anlamına gelir. TmT’de ek olarak kullanılır.

İŞLEVLERİ:

1. Ek, kökün ifade ettiği anlamla ilgili şahıs adları yapar :

haram’dan *haramzade* ‘piç, haramzade’ (333), *adam*’dan *adamzat* ‘insan, insan soyu’ (22) .

2. Ek, aşağıdaki kelimeye sıfat yapmıştır :

peri ‘güzel, ince, zarif’ten *perizat* ‘çok güzel’ (525).

[A.BORJAKOW vd. 1999:26, COŞKUN 2000:48]

+zar

Farsça kökenli ek, çokluk, bolluk manası taşıyan yer adları yapar : *gül* ’den *gülzar* ‘çiçek bahçesi’ (317), *çemen* ‘çimen’den *çemenzar* ‘çimenlik’ (117) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:26]

+ist, +izm, +ik, +siya, +or, +ant

Rus ve Batı dillerinden alınan kelimelerle birlikte geçen eklerdir. Bu eklerin kimileri meslek adı yapar, kimileri bir akım, görüş adı ve bunu benimseyen kişi adlarını türetir.

dogmat+izm ‘doğmatizm’ (166), *kapital+izm* (394), *dogmat+ik* ‘doğmacı’ (166), *demokrat+ik* ‘demokratik’(145), *direkt+or* ‘yönetmen, direktör’ (163), *direkt+siya* ’yönetmenlik, direktörlük’ (163), *doktor+ant* ‘doktora tezi yazan’ (168) .

[A.BORJAKOW vd. 1999:28]

FİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

-A [-a, -e]

ET'den itibaren kullanılan ek, birkaç kelimedede görülür.

Dört lehçede de görülen ek, TmT'de iki şekildedir : -a, -e.

-A eki, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *yar-* 'yarmak, kesmek'ten *yara* 'yara' (678), *övür-* 'çevirmek'ten *övre* 'dolaşık, karışık' (510).

İŞLEVLERİ

1. Eylemin neticesini gösteren isimler türetir :

yar- '1.kesmek 2.yarmak'tan *yara* 'yara' (678), *yatır-* 'yatırmak, boylu boyunca uzatmak'tan *yatıra* 'yatalak, hasta' (683), *çövür-* 'ters yüz etmek, çevirmek'ten *çövre* 'ters yüz, arka yüz' (126).

2. Ek, aşağıda sıfat görevinde kelime türetmiştir:

övür- 'çevirmek'ten *övre* (<*övür-e*) 'dolaşık, karışık' (510).

3. Ek, aşağıda zarf görevinde kelime türetmiştir :

otur- 'oturmak'tan *otura* 'felçli, inmeli' (494) .

Muharrem Ergin, bu ekin gerindium ekinin klişeleşmesi ile ortaya çıktığını belirtir.

ET ve EAT'de örneklerine rastlanır :

ET : *yaña* (>*yine*), *keçe* (>*geçe*)

EAT : *kısa*, *yara*, *öte*, *göre*

TT : *çevre* '1.mendil 2.civar, etraf', *yara*, *oya*, *sapa*, *öte*, *gaga*(*kak-a*), *kısa*

AT : *gece*, *goşa* 'çift', *öte* '1.uzakta, ileride bulunan yer, 2. üstün, ileride', *yara*

GT : *çevre* 'mendil', *gece* (*geç-e*), *yara*, *gaga* (*kak-a*)

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:227, BİRAY 1999:159, CAFEROĞLU 1993:69-184, ERGİN 1993:183, GABAİN 1995:51, GÜLSEVİN 1997:137, GÜLTEKİN 2002:130, TİMURTAŞ 1995:431]

-Aç [-aç, -eç]

ET'den bu yana kullanılan ek, birkaç örnekte bulunmaktadır.

-Aç eki, TmT'de iki şekilde kullanılmaktadır :-aç, -eç.

-Aç eki ,kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *gıs-* 'sıkmak, sıkıştırmak' tan *gısaç* 'mengene' (264), *gör-* 'görmek'ten *göreç* 'gözbebeği' (294).

İŞLEVLERİ

1. Ekin başlıca fonksiyonu alet isimleri yapmaktır:

gıs- 'sıkmak, sıkıştırmak'tan *gısaç* 'mengene' (264), *ıs-* 'hareket etmeye gücü olmak'tan *ısaç* 'maşa, kısıkaç'(365).

2. -Aç eki, aşağıda sıfat yapmıştır :

körel- 'körelmek'ten *körelaç* 'zayıf, solgun' (<*kör+el-eç*) (423).

3. -Aç eki, aşağıda organın bir bölümünü ifade eden hem somut hem de soyut anlamda kullanılan bir kelime türetmiştir:

gör- 'görmek'ten *göreç* '1. gözbebeği 2. bakış, görüş'(294).

Tahsin Banguoğlu ekin, ET'de canlı olan -geç ekinden damak sesinin düşmesiyle meydana geldiğini belirtir. Ayrıca ekin eski şekliyle de canlılığını (süzgeç, dayangaç...) devam ettirdiğini ifade eder.

ET'de -*gâç*, -*ğaç*, -*kaç*, -*kâç* şeklinde olan ek, EAT'de damak seslerinin düşmesiyle -*aç*, -*eç* haline dönmüştür.

ET : açkaç , kıskaç

EAT : kisaç, gömeç 'küle gömülerek pişirilen ekmek', umaç 'hedef'

TT ve GT'de -*aç*, -*eç*, AT'de -*ac*, -*ec* şekillerindedir.

TT : tıkaç, tutaç, dikeç, gömeç '1.külde pişirilen mayasız ekmek 2. bal peteği'

AT : sıxac, toxac, kömec '1. yayvan bitki 2. arı peteği 3. küle gömülerek pişirilen ekmek'

GT : gömeç 'arı peteği', kısac

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:228, BİRAY 1999:171, A. BORJAKOW vd. 1999:28, EREN 1999:166, ERGİN 1993:186, GABAİN 1995:52, GÜLSEVİN 1997:134, TİMURTAŞ 1995:432]

-AgAn [-agan, -egen]

Ek, TmT' de iki şekildedir : -agan, -egen.

-AgAn eki kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *çap-* 'koşmak'tan *çapagan* 'iyi koşan, çevik'(111), *gül-* 'gülmek'ten *gülezen* 'çok gülen' (317).

İŞLEVİ

M .Ergin, ekin -gan, -gen ekiyle aynı işlevde olduğunu ; fiilin gösterdiği hareketi aşırı ve devamlı yaptığını bildiren sıfatlar türettiğini belirtir:

dep- 'tepmek'ten *depezen* 'çok tepen, çok çifte atan'(148), *gül-* 'gülmek'ten *gülezen* 'çok gülen'(317), *yat-* 'yatmak'tan *yatagan* 'çok yatan, uykucu'(683), *gez-* 'gezmek'ten *gezegen* 'hovarda, çapkın, avare, aylak'(255).

Tahsin Banguoğlu ekin, fiilden -ge- > -e- berkitme fiillerinin (ör. tıkamak, dolamak) eski bir -gen sıfat fiilinden erkenden kopmuş bir birleşik ek olabileceğini belirtir : tep-ge-gen>tep-egen

-a/-e zarf fiil ekiyle -gay fiilinden meydana gelmiş olabilir.

[BANGUOĞLU 2000:229, BİRAY 1999:144, ERGİN 1993:180, GÜLSEVİN 1997:134, GÜLTEKİN 2002:129,]

-Ak [-ak, -ek]

Dört lehçede de işlek olan bir fiilden isim yapım ekidir.

Biray 'ele-k, tara-k, yayla-g' örneklerini vererek *-k* ekinin aslında *-ak*, *-ek* ile aynı işlevde olduğunu belirtir. Biz de *-k* ekiyle ilgili örnekleri bir önceki ekte verdiğimiz için burada *-ak/-ek* ekine değineceğiz :

Ek, ünsüzle biten bütün fiillere *-ak*, *-ek* ; ünlüyle biten fiillere ise *-k* şeklinde gelmektedir.

-Ak eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*böl-* 'bölmek'ten *bölek* 'pay, hisse'(83), *gaç-* 'kaçmak'tan *gaçak* 'kaçak, sık sık kaçan'(216) .

İŞLEVLERİ

1. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili eşya ve alet isimleri yapar :

sus- 'almak (kepçe ile)'tan *susak* 'kepçe'(590), *gañur-* 'eğmek, bükmek'ten *gañrak* 'çengel, kanca'(224), *or-* 'ekinleri orakla biçmek'ten *orak* 'orak'(490), *saç-* 'saçmak, dağıtmak'tan *saçak* 'sofra örtüsü, masa örtüsü'(551) .

2. Yer isimleri yapar :

yat- 'yatmak'tan *yatak* 'ağıl'(683), *köv-* 'kazmak'tan *kövek* '1.oyuk, çukur 2.mağara, in' (425).

3. Bir hareketi çokça yapanı bildiren sıfatlar yapar :

bağır- 'bağırmaq'tan *bağırak* 'çok bağıran, böğüren'(43), *somal-* 'dimdik durmak'tan *somalak* 'dimdik duran'(582), *ürk-* 'ürkmek'ten *ürkek* 'ürkek (hayvan için)'(656), *gıgır-* 'birine sesini yükseltmek'ten *gıgırak* 'yaygaracı, kavgacı'(257) .

ET'de *-gak*, *-gek* şeklinde kullanılan ekin EAT'de önsesi *-ğ/-g* düşer ve *-ak/-ek* şeklinde kullanılır.

Ek, TT, AT ve GT'de *-ak*, *-ek* şeklinde kullanılmaktadır.

TT : durak, yatak, tapınak (isim), korkak, ürkek, dönek....(sıfat)

AT : yatağ, batağ, çökek ‘çukur yer’, bıçağ....(isim), ürkek , gorxağ, gaçağ, dön-ek, otur-ağ ‘yerleşik hayat süren’..(sıfat)

GT : tutak ‘sap’, konak, dernek ‘dernek, toplantı’, batağ....(isim), dürtek ‘itici’, çemrek ‘atılğan, çevik’, kıvrak ‘endamlı, yapılı’....(sıfat)

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:128-130, A. BORJAKOW vd. 1999:31, ÇENELİ 1997:17, ERGİN 1993:178, KARA 2001:29, ÖZKAN 1996:111, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:42\64, TİMURTAŞ 1995:431]

-alak

Dört lehçede görülen bu ek, işlek değildir. Çalışmamızda yalnızca bir kelimedede rastladığımız *-alak* eki, fiilin hareketiyle ilgili soyut isim türetmiştir :

gaç- ‘kaçmak, uzaklaşmak’tan *gaçalak* ‘hile, düzen’(216).

Tahsin Banguoğlu ekin, fiilden *-ele-* ekiyle yapılan fiillerin *-ik* sıfat-fiillerinden kopmuş birleşik bir ek olabileceğini belirtir ve örnekler (kov-ala-k>kov-alak) verir.

Ekin *-ala-/-ele* fiilden fiil yapım ekiyle *-k* fiilden isim yapım ekinin birleşmesinden oluştuğu kanaatindeyiz.

TT ve GT’de *-alak*, *-elek*, AT’ de *-alağ*, *-elek* şeklindedir.

TT : yatalak, asalak, çekelek

AT : yat-alağ, çek-elek ‘terlik’

GT : yatalak, çökelek ‘deve dikenini’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:233, BİRAY 1999:172, ERGİN 1993:186]

-(A)lgA [-alga, -elge, -lga, -lge]

İşlek sayılabilecek eklerdendir. TT ve AT'de örnekleri daha azdır.

Ek, TmT'de ünsüzle biten fiillere *-alga, -elge*, ünlüyle bitenlere *-lga, -lge* şekillerinde gelir .

-(A)lgA eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :

gir- 'girmek'ten *girelge* 'giriş' (273), *gutul-* 'kurtulmak'tan *gutulalga* 'çıkma, çıkış' (314).

İŞLEVLERİ

1. Fiilin hareketiyle ilgili yer isimleri yapar :

öt- 'geçmek, geçip gitmek'ten *ötelge* 'geçit' (508), *yat-* 'yatmak'tan *yatalga* 'yatılacak yer' (683), *oka-* 'okumak'tan *oka-lga* 'kitap okunan yer' (484), *dur-* 'durmak'tan *duralga* 'durak, istasyon, iskele' (177), *gaç-* 'kaçmak, uzaklaşmak'tan *gaçalga* 'sığınak' (216).

2. Fiillerden somut isimler türetir :

sov- 'harcayıp bitirmek, sarfetmek'ten *sovalga* 'para' (584), *süm-* 'sokulmak, girmek, aradan geçmek'ten *sümelge* 'delik deşik' (592), *ön-* 'bitmek, yetişmek, büyümek, ortaya çıkmak'tan *önelge* 'yetişen, üretilen ürün' (504).

3. Fiillerden soyut isimler türetir :

yöre- 'yürümek, gitmek'ten *yörelge* '1. âdet, alışkı, gelenek 2.yön, yöntem, çizgi, yol' (708), *sıp-* 'kurtulmak, atlamak, başından savmak'tan *sıpalga* 'bahane, sebep, kaçamak' (577), *çık-* 'çıkmaq'tan *çikalga* 'bulunan çare, yol, çıkar yol' (119).

TT ve AT'de ek, *-alga, -elge* şeklinde kullanılmaktadır.

TT : *çizelge, çökelge* 'bataklık, su kenarı', *göçelge* 'göçülen yer', *konalgA* 'göçebe veya yolcuların konakladıkları yer'

AT : *ayalga* 'lakap' (aya- lâkap vermek)

GT'de ekin örneğine rastlanamamıştır.

[BİRAY 1999:179,A. BORJAKOW vd.1999:28,KARA 2001:29-30]

-am

Çalışmamızda yalnızca bir kelimedede rastladığımız ek,fiilin ifade ettiği hareketle ilgili yer ismi yapmıştır:

gon- ‘konmak, oturmak’tan *gonam* ‘mezar, kabir’(278) .

Banguoğlu, ekin *-ge->-e-* ile uzatılmış bir berkitme fiilinden yapılmış, bir *-im* isminden kopma bileşik ek olabileceğini örnekle (*dol-a-m > dol-am*) ifade eder.

EAT’de ‘tut-am’ kelimesinde rastladığımız ek TT, AT ve GT’de *-am, -em* şeklindedir.

TT : tutam, kuram, gerem, yordam, görkem

AT : tutam

GT : tutam

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:233, BİRAY 1999:172, ERGİN 1993:186, GÜLSEVİN 1997:134]

-(A)ñ [-ñ, -añ, -eñ]

Sadece TmT’de görülen ek, üç şekilde kullanılır : *-ñ, -añ, -eñ* .

İŞLEVLERİ

1. Ek, fiilin ifade ettiği hareketle ilgili soyut isimler türetmiştir :

tala- ‘yağmalamak, talan etmek’ten *talañ* ‘yağma, talan’ (614), *gozgal-* ‘1.kımıldanmak, yerinden oynamak 2. heyecanlanmak, sinirlenmek, temas edilmek, değinilmek’ten *gozgalañ* ‘1. baş kaldırma, isyan 2. tedirginlik, heyecan (289), *gel-* ‘gelmek’ten *geleñ* ‘dikkat, tasa, kaygı’ (243).

2. Ek, şu örneklerde sıfat türetmiştir :

yayra- ‘yayılmak, dağılmak’tan *yayrañ* ‘1. dağınık, 2. geniş, yaygın (684), *gıy-* ‘bıçakla kesmek’ten *gıyañ* ‘pürüzlü, pürtüklü’ (267) .

[BİRAY 1999 : 185, A. BORJAKOW vd. 1999 : 32]

-AnAk [-anak, -enek]

Sınırlı sayıdaki örnekte görülen ek, TmT’de iki şekildedir : *-anak* , *-enek*.

-AnAk, TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *at-* ‘atmak’tan *atanak* ‘haç’ (36), *deg-* ‘değmek, dokunmak’tan *degenek* ‘değnek, sopa’ (141).

İŞLEVİ:

-AnAk eki, fiillerden nesne, eşya isimleri yapar :

ez- ‘ezmek’ten *ezenek* ‘1.yaka2.çuval,torba vb. nesnelerin ağzı’ (169) , *deg-* ‘değmek, dokunmak, temas etmek’ten *degenek* ‘değnek, sopa’(141), *çit-* ‘çitmek, düğümlemek’ten *çitenek* ‘1.salkımdan kopan üzüm taneleri 2.bazı ağaçların dışındaki dikenli küçük filizler’(123), *at-* ‘atmak, fırlatmak’tan *atanak* ‘haç’ (36).

Tahsin Banguoğlu, *-AnAk*’ın birleşik bir ek olduğunu ve çözümlemesinin kolay olmadığını belirtir.

Sevortyan (1966:225) ekin, muhtemelen *-n* dönüşlülük ekine *-(A)k* ekinin gelmesiyle oluştuğunu ifade eder.

EAT : *deg-enek*, *yıg-anak*

TT : *gör-enek*, *gel-enek*, (*değ-enek*>) *değnek*, (*yığ-anak*>) *yıgınak*

AT : *ek-enek* ‘ekin yeri’, *toz-anag* ‘rüzgar neticesi kalkan toz’, *bğ - anag* ‘1.boğucu hava 2.tozlu hava, kasırğa’, *dey-enek* (<*değ-enek*)

GT : *deynek/diinek/ dinek* (<*değ-enek*), *çap-anak* ‘ürün, gelir, kâr’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:235, BİRAY 1999:168, ERGİN 1993:186, GÜLSEVİN 1997:134, KORKMAZ 1995:591, RÜSTEMOV-BUDAGOVA 1960:47, SEVORTYAN 1966:225]

-AndA [-anda, -ende]

TmT'de kullanımı oldukça sınırlı bir ektir. 'gezende' kelimesinde rastladığımız ek, fiilin gösterdiği hareketle ilgili isim yapmıştır : *gez-* 'gezmek'ten *gezende* 'hovarda, başıboş' (256) .

-AndA ekinin, *-an/-en* sıfat-fiil ekiyle *+de/+da* hal ekinin birleşmesinden oluştuğu kanaatindeyiz.

[A. BORJAKOW vd. 1999:32]

-ant

-ant , sadece TmT'de görülen bir ektir. Bir kelimedede rastladığımız ek, fiilden hem soyut hem somut anlam taşıyan isim türetmiştir.

goş- 'katmak, eklemek'ten *goşant* '1. katkı 2.(mecazi) bir şeye katkı' (282) .

[BİRAY 1999:181, A. BORJAKOW vd. 1999:32]

-ArmAn [-arman, -ermen]

Sadece TmT'de görülen bu birleşik ek, iki şekilde kullanılır :
-arman, -ermen.

İki kelimedede rastladığımız ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir:

çap- 'koşmak'tan *çap-arman* 'iyi koşan, çevik' (111), *iy-* 'yemek yemek'ten *iy-ermen* 'obur, pisboğaz' (387) .

İŞLEVİ

Fiilin hareketiyle ilgili sıfatlar türetir.

çap- 'koşmak'tan *çap-arman* 'iyi koşan, çevik' (111), *iy-* 'yemek yemek'ten *iy-ermen* 'obur, pisboğaz' (387) .

-Ar sıfat-fiil ekiyle +mAn isimden isim yapma ekinin birleşiminden oluşan birleşik bir ektir.

[KARA 2001:30]

-Av [-av, -ev]

TmT'de üç kelimedede rastladığımız ek iki şekilde kullanılır: -av, -ev.

İşlevleri yukarıdaki -(U)v ekiyle aynıdır:

1. Fiillerden soyut isimler türetir:

gir- 'girmek'ten *girev* 'mec. rehin, tutu, ipotek' (273).

2. Fiillerden somut isimler türetir:

bur- 'burmak, çevirmek'ten *burav* '1. burgu, matkap 2. sondaj' (87).

3. Fiilin hareketiyle ilgili sıfatlar türetir.

gur- 'düzenlemek, kurmak'tan *gurav* 'sağlam, sağlıklı, sıhhatli' (309).

Ekte -k > -v değişikliği tipik olan bir kıpçak lehçesinden alıntı olabilir.

[BİRAY 1999:185]

-(a)vaç [-vaç, -avaç]

Ek, TmT'de birkaç kelimedede görülür ; ünlüyle biten fiillere -vaç şeklinde, ünsüzle biten fiillere ise ekin başına "a" ünlüsü ilave ederek -avaç şeklinde gelmektedir.

-(a)vaç eki, sadece kalın vokalli olduğu için kalın vokalli fiillerde kalınlık-incelik uyumuna tâbi, ince vokalli fiillere geldiğinde uyuma tâbi değildir: *bas-* '1.basmak, ezmek 2.çiğnemek'ten *bas-avaç* 'pres, cendere' (48), *yelpe-* 'yellemek, yelpazelemek'ten *yelpe-vaç* 'yelpaze' (690).

İŞLEVI

Fiilin hareketini yerine getirmeye yarayan alet, araç, eşya ismi yapar:

çız- ‘1.çizmek 2.bir şeyin krokisini, plânını çizmek’ten *çız-avaç* ‘cetvel’ (121), *gapca-* ‘bir şeyi kıstırmak, mandallamak’tan *gapca-vaç* ‘mandal, mengene’ (225), *oyna-* ‘ oynamak’tan *oyna-vaç* ‘oyuncak’ (499), *tut-* ‘tutmak’tan *tut-avaç* ‘tutma yeri, tutacak yer, kulp, tokmak’ (638).

[BİRAY 1999:188, A. BORJAKOW vd. 1999:31, KARA 2001:32]

-(a)vul [-vul, -avul]

TmT’de görülen ek, çalışmamızda üç kelimedede bulunmaktadır.

Ünlüyle biten fiile *-vul*, ünsüzle biten fiile ise *-avul* şeklinde eklenen ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir.

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin gösterdiği hareketi ifade eden isimler türetir:

gayt- ‘dönmek, geri dönmek’ten *gayt-avul* ‘karşı koyma, mukavemet’ (243), *çap-* ‘yağmalamak, talan etmek’ten *çap-avul* ‘yağma, çapulculuk’ (111).

2. Ek, aşağıdaki örnekte fiilin gösterdiği hareketi yapan meslek ismi türetmiştir:

gara- ‘bakmak , izlemek’ten *gara-vul* ‘1.bekçi 2.karakol görevlisi’ (231) .

Gabain ‘Özbekische Grammatik’ adlı eserinde eki ‘*-gul, -gül ; -gul, -kyl ; -vul, -vül ; -ul, -ül ; -ğül vb.*’ olarak verir. Ekle ilgili büt-kül ‘tamamı, hepsi’, *gara-vıl* ‘bekçi’ örneklerini verir ve ikinci örneğin TT’de halk etimolojisi nedeniyle bozularak ‘karakol’ şeklinde olduğunu belirtir.

[BİRAY 1999:191, A. BORJAKOW vd. 1999:32, GABAİN 1945:43, KARA 2001:32]

-az

TmT’de “*bogaz*” kelimesinde bulunan ek, fiilden kalıcı isim (organ adı) türetmiştir.

ET döneminden bu yana ek kullanılmaktadır :

ET-EAT : boğaz

TT : boğaz

AT : boğaz '1. Yenilen şeylerin yutulurken geçtiği, ağzın sonundaki dar boşluk 2. hamile'

[CAFEROĞLU 1993:31, YTS 1983:36]

-bañ

TmT'de bir kelimedede rastladığımız ek, fiilin ifade ettiği hareketle ilgili sıfat yapmıştır :

yay- 'sermek, geniş açmak'tan *yaybañ* 'geniş, yayvan' (684)

H. Biray TT'de "yay-van" kelimesinde bulunan *-van* ekiyle TmT'deki *-bañ* ekinin ilgisi olduğunu düşünmektedir.

AT ve GT'de ekin geçtiği kelimelere rastlayamadık.

[BİRAY 1999:175, ERGİN 1993:187]

-cA [-ca, -ce]

İşlek olmayan bu ek, TmT'de iki şekildedir : *-ca*, *-ce*.

-cA eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *dam-* 'damlamak'tan *damca* 'damla' (133), *düşün-* 'anlamak, kavramak'tan *düşünce* 'düşünce, fikir, görüş' (184) .

-cA eki ünsüz uyumuna tâbidir: *damca* 'damla'(133), *düşünce* 'düşünce, fikir, görüş' (184).

İŞLEVLERİ

1.Somut isimler türetir :

dam- 'damlamak'tan *yapın-* 'örtünmek'ten *yapınca* 'örtü, pelerin' (677).

2. *-cA* eki, soyut isimler de türetmiştir:

inan- ‘inanmak’tan *inanca* ‘güven, itimat, inanç’ (363), *düşün-*
‘anlamak, kavramak’tan

3. *-ca* eki, şu örnekte sıfat türetmiştir:

övre- ‘öğrenmek’ten *övence* ‘acemi, yeni başlayan’(510) .

TT ve AT’de *-ca, -ce* şeklinde olan ek, birkaç kelimedede görülmektedir.

TT : düşünce, eğlence

AT : düşünce, eylence

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:225, BİRAY 1999:177, A. BORJAKOW vd. 1999:32, ERGİN 1993:188, KARA 2001:30]

-CAK [-cak, -cek, -çak, -çek]

Dört lehçede görülen ek, TmT’de işlek sayılmaz.

H. Biray, ekin *-acak, -ecek* sıfat-fiil ekinin yapım eki işlevi kazanmış şekli olduğu kanaatindedir.

-CAk eki, TmT’de dört şekilleri : *-cak, -cek, -çak, -çek* . .

-CAk eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*gemir-* ‘kemirmek’ten *gemirçek* ‘kıkırdak’ (249) , *yılman-* ‘cilalanmak’tan *yılmançak* ‘düz, cilalı’ (700).

-CAk ekinin sedasız (ç’li) şekli olmasına rağmen ünsüz uyumuna tâbi değildir: *gıy-* ‘bıçakla kesmek’ten *gıyçak* ‘kırık, kırıntı’(267), *ürpün-* ‘baş örtüsü takmak’tan *ürpüncek* ‘baş örtüsünün kenarı’ (656) , *gizlen-* ‘gizlenmek, saklanmak’tan *gizlençek* ‘saklambaç’(275).

İŞLEVLERİ

1. Sıfat türetir :

gıy- ‘bıçakla kesmek’ten *gıyçak* ‘kırık, kırıntı’(267), *güber-* ‘şişmek, kabarmak’tan *güberçek* ‘çıkıntılı, kavisli, konveks’(316), *ovnu-* ‘ufalanmak, küçülmek’ten *ovnucak* ‘küçük, ufak’(496) .

2. Fiilin hareketiyle ilgili nesne adı ve somut ad yapar :
gañır- ‘eğmek, bükme’den *gañırçak* ‘kancalı askı (elbise için) (224),
sallan- ‘asılı durmak, asılmak’tan *sallançak* ‘salıncak’(558), *büren-*
‘örtünmek’ten *büreneck* ‘kadınların başına örttüğü baş örtüsü’(91), *serp-*
‘açmak, açıp bırakmak’tan *serp-in-çek* ‘örtü’(572), *em-* ‘emmek’ten *emcek*
‘göğüs, meme’(200), *dırna-* ‘tırmalamak, sıyırmak’tan *dırnaçak* ‘1.tırnak
2.pençe yarası, sıyrık’(157).

EAT’de *-cak, -cek/-çak, -çek* olarak dört şekilde kullanılır : em-çek
‘meme’, dirin-cek ‘baş örtüsü’, sığın-cak ‘sığınılacak yer’, salın-çak.

TT’de *-cek, -cak* ; AT’de *-cek, -cağ* ;GT’de *-cük* şeklinde kullanılır:

TT : erincek, yapıncak, salıncak, bürümcek<bürüncek

AT : bürüncek ‘1. Bürünmeğe yarayan giyim eşyası 2.Tahılgillerden
bir yıllık bir bitki, emcek ‘meme, göğüs’, erincek ‘tembel, üşenen’, sığıncağ
‘sığınılacak yer’, uçuncağ ‘salıncak’, öyüncek ‘öğünmeyi seven’.

GT : bürüncük ‘ipek’

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:176, ÇENELİ 1997:18, GÜLSEVİN
1997:134, GÜLTEKİN 2002:129, YTS 1983:82/65]

-cam

Bir kelimedede rastladığımız ek, fiilden sıfat türetmiştir:

yıg- ‘toplamak’tan *yıgcam* ‘sık, kesif, gür’(695) .

[BİRAY 1999:181]

-cañ [-cañ, -ceñ, -eceñ]

Sadece TmT’de görülen işlek bir ektir.Çoğunlukla -n ile biten
fiillere gelen ek, TmT’de iki şekildedir : *-cañ, -ceñ* ; sadece ‘bö-k-eceñ’
kelimesinde *-eceñ* şeklindedir.

-*cAñ* eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *başar-*‘ başarmak, yapabilmek’ten *başarcañ* ‘yetenekli, kabiliyetli’ (50), *övün-* ‘övmek’ten *övinceñ* ‘kendi kendini öven, övüngen’ (511) .

-*cAñ* ekinin sedasız (ç’li) şekilleri mevcut olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir :*guvan-*‘gurur duymak, iftihar etmek’ten *guvancañ* ‘mağrur, gururlu’ (314), *söveş-* ‘savaşmak’tan *söveşceñ* ‘savaşçı’ (586).

İŞLEVLERİ

1. İnsanları fiilin belirttiği harekete bağlı olarak vasıflandıran sıfatlar türetir. Bu sıfatlar genellikle mübalağa ifade eder.

inan- ‘inanmak’tan *inancañ* ‘saf, safdil, kolay inanan’ (363), *gaban-* ‘kiskanmak’tan *ganbancañ* ‘kıskaç’ (215), *derdin-* ‘sızlanmak, yanıp yakınmak’tan *derdinceñ* ‘sürekli yanıp yakınan’ (149), *utan-* ‘utanmak’tan *utancañ* ‘utangaç, sıkılğan, mahcup’ (650).

2. Geçici olarak bir şeyi gerçekleştiren anlamında meslek, uğraşı ve şahıs adlandırmaları yapar.

dilen- ‘dilenmek’ten *dilenceñ* ‘1. dilenci 2. ricacı’ (160), *söveş-* ‘savaşmak’tan *söveşceñ* ‘savaşçı’ (586), *eyer-* ‘takip etmek, izlemek’ten *eyer-ceñ* ‘yol arkadaşı (toplumsal harekette)’ (208).

[BİRAY 1999 : 181, BURAN ALKAYA 2001 : 94, KARA 2001 : 30]

-ç

Oldukça işlek olan, ET’den beri kullanılan bir ektir. İlhan Çeneli, eki -*nç* olarak ele almaktadır. Muharrem Ergin ekin -*ç* olduğunu, n’nin ise dönüşlülük ekinden başka bir şey olmadığını savunur.

-*ç* eki, TmT’ de -*n-* dönüşlülük eki alan fiil gövdeleri ile +*LA-* isimden fiil yapma ekiyle türetilmiş fiil gövdelerine getirilir.

İŞLEVLERİ

1. Soyut isimler türetir:

begen- ‘sevinmek, memnun olmak’tan *begenç* ‘sevinç, memnunluk’ (57), *gargin-* ‘lanetlenmek, karginmak’tan *garginç* ‘lanet, beddua’ (232), *inan-* ‘inanmak’tan *inanç* ‘güven, itimat, inanç’ (363), *buysan-* ‘kendine pek güvenmek’ten *buysanç* ‘kibir, burnu büyüklük’ (90)

2. Sıfatlar türetir.

**yokan-* ‘geçmek, bulaşmak (hastalık)’tan *yokanç* ‘bulaşıcı’ (703). Türkmen Türkçesinde bulunmayan *yokan-* fiili Anadolu ağızlarında *yokan-* ‘dokunmak, geçmek’ [GÜLTEKİN 1994:352] şeklindedir: Bu kelime TmT’de şu örnekte yer almaktadır: **yokan-* ‘dokunmak, geçmek’ten *yokanç* ‘bulaşıcı’ (703) .

eymen- ‘korkmak, çekinmek’ten *eymenç* ‘korkunç, korkulu’(209), *gısgan-* ‘kiskanmak’tan *gısganç* ‘hasis, cimri’ (265), *kümüşle-* ‘bir şeyi gümüşle kaplamak’tan *kümüşleç* ‘gümüşi, berrak’ (429), *sustla-* ‘keyfi kaçık olmak’tan *sustlaç* ‘biraz keyifsiz görünen’ (590).

3. -ç eki aşağıdaki kelimedede zarf yapmıştır:

köple- ‘bir şeyin genel şartlarını bildirerek yapmak’tan *köplenç* < *köple-n-ç* ‘genellikle, çoğunlukla’ (422) .

[BANGUOĞLU 2000:247/257, BİRAY 1999:151, A. BORJAKOW vd. 1999:28, ÇENELİ 1997:30, ERGİN 1993:181, GABAİN 1995:54, GÜLTEKİN 1994:352]

-ecin

-ecin , sadece TmT’de görülen bir ektir. Bir kelimedede rastladığımız ek, fiilin ifade ettiği hareketi çok yapanı ifade eden sıfat türetmiştir : *em-* ‘emmek’ ten *em-ecin* ‘çok emen’ (200).

[BİRAY 1999:183]

-gA [-ga, -ge]

ET'den beri az kullanılan bir ektir.

Sınırlı sayıdaki kelimeye görülen ek, TmT'de iki şekildedir : -ga, -ge.

-gA eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir:

bat- 'batmak'tan *batga* 'çamur, pislik' (53), *düşel-* 'döşenmek, yayılmak'tan *düşelge* 'durak, dinlenme yeri, çardak'(183) .

Ekin sadece g'li şekilleri mevcut olduğundan ünsüz uyumuna tâbi değildir: *oñur-* 'dan *oñurga* 'omurga' (489), *bat-* 'batmak'tan *batga* 'çamur, pislik' (53).

İŞLEVLERİ

1. Yer isimleri yapar :

düşel- 'serilmek, döşenmek, yayılmak'tan *düşelge* 'durak, dinlenme yeri, çardak'(183), *bat-* 'batmak, saplanmak'tan *batga* 'bataklık, bataklık'(53).

2. -gA eki aşağıdaki kelimeye sıfat yapmıştır :

ıra- 'sallanmak, silkelenmek'ten *ırga* (<ıra-ga) 'sallanıp duran' (365) .

3. -gA eki bir örnekte ise organ adı yapmıştır.

oñur- 'eğmek, bükme'nden *oñurga* 'omurga' (489) .

ET ve EAT'de -ga, -ge şeklinde kullanılmıştır. TT ve GT'de -ga, -ge, AT'de -ğa, -ga, -ge şekillerinde kullanılır.

TT : dalga, bilge, kavurga, süpürge, yonga

AT : dalğa, govurğa, bölge, sızğa 'suyu sızıntı gibi akan'

GT : dalga, yonga, süpürge

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:238, BİRAY 1999:136, A. BORJAKOW vd. 1999:31, ERGİN 1993:179, GABAİN 1995:51, GÜLSEVİN 1997:134, ÖZKAN 1996:112]

-gAk [-gak, -gek]

ET'de de bulunan bu ek, TmT'de eski şeklini muhafaza etmiştir. TmT'de ekin Batı Oğuz lehçelerinde kullanılan *-ak/-ek* şekli de kullanılmaktadır. *-ak/-ek* ekine yukarıda değinmiştik.

-gAk eki, TmT'de iki şekilde kullanılır: *-gak, -gek*.

Ek kalınlık-incelik uyumuna tâbidir; ancak sedasız (k'lı) şekilleri mevcut olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir : *biş-* 'pişmek'ten *pişgek* 'çabuk pişen' (73), *gaç-* 'kaçmak'tan *gaçgak* 'kaçak' (216) .

-gAk eki, ünsüz uyuma tâbi değildir: *gaçgak* 'kaçak' (216).

İŞLEVİ:

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili sıfatlar türetir :

boz- 'bozmak, yıkmak'tan *boz-gak* 'fesatçı, fitneci, karıştırıcı' (81), *yar-* '1.yarmak2.kesmek'ten *yargak* 'yarı, yarım' (679), *biş-* 'pişmek'ten *pişgek* 'çabuk pişen' (73), *tez-* 'ürküp kaçmak, ürkmek'ten *tezbek* 'ürkek, insana alışmamış (hayvan için) (627).

ET'de *-gak, -gek* şeklinde kullanılan ek, EAT döneminde başta bulunan damak ünsüzünü yitirerek *-ak/-ek* şekline geçmiştir. EAT, TT, AT ve GT'de *-ak/-ek* olarak kullanılan bu eke yukarıda değinmiştik.

Görülüyor ki TmT'de hem eski *-gak, -gek* hem de yeni *-ak, -ek* şekilleri bir arada kullanılmaktadır.

[BANGUOĞLU 2000:230, A. BORJAKOW vd. 1999:32, COŞKUN 2000:53, ÇENELİ 1997:19, GABAİN 1995:114, KARA 2001:30, TİMURTAŞ 1995:431]

-gAn [-gan, -gen]

ET' den bu yana işlek bir şekilde kullanılan bir ektir.

TmT'de iki heceli fiillere getirilen ek, iki şekilde kullanılır : *-gan , -gen*.

-*gAn* eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *göreş-* ‘savaşmak’tan *göreşgen* ‘güreşken, iyi güreşçi’ (294), *uruş-* ‘dövüşmek’ten *uruşgan* ‘dövüşken, iyi dövüşen’ (649) .

Ekin sadece *g*’li şekilleri mevcut olduğu için ünsüz uyuma tâbi değildir: *uruş-* tan *uruşgan* ‘dövüşken’ (649) , *göreş-* ‘savaşmak’tan *göreşken* ‘güreşken, iyi güreşçi’ (294) .

İŞLEVLERİ

1. Muharrem Ergin, ekte kuvvetli bir aşırılık manası olduğunu, fiilin ifade ettiği hareketi çok yapanı bildirdiğini belirtir. Banguoğlu ekin ‘berkirtme ve alışkanlık sıfatları’, Zeynep Korkmaz ise ‘mübalağa sıfatları’ yaptığını belirtir.

göreş- ‘savaşmak, mücadele etmek’ten *göreşgen* ‘güreşken, iyi güreşçi’ (294), *iñirde-* ‘homurdanmak, sızlanmak’tan *iñirdegen* ‘homurdanıp duran, sürekli sızlanan, hırçın, huysuz’ (381), *lagırda-* ‘mırıldanmak, homurdanmak’tan *lagırdagan* ‘hırçın’ (432), *uruş-* ‘dövüşmek’ten *uruşgan* ‘iyi dövüşen, dövüşmeyi seven’ (649) .

2. -*gAn* eki, aşağıda zarf türetmiştir:

yamaş- ‘yamalamak, yamamak’tan *yamaşgan* ‘tekrar, yine, yeniden’ (674).

ET’de -*gan*, -*gen* şeklindedir. Banguoğluna göre ek, bir yandan damak sessizini düşürerek -*an/-en* sıfat fiil ekini oluştururken diğer yandan da damak sessizini koruyarak fiilden “alışkanlık ve berkirtme sıfatları” yapmıştır.

M. Ergin eski -*gan/-gen*>-*an/-en* şeklinde gelişen sıfat fiil eki ile aşırılık ifade eden sıfatlar yapan -*gan/-gen* eki arasında ilişki olmadığını ve ikisinin de farklı ekler olduğunu belirtir.

Ek, ET ve EAT dönemlerinde -*gan*, -*gen* şeklindedir.

TT ve GT'de *-gan,-gen/-kan,-ken* olarak dört şekilde kullanılmaktadır.

AT'de *-ğan, -gen, -ğan, -ken* şekillerinde kullanılır.

TT : sıkılğan, çekingen, çalışkan, değişken

AT : burulğan 'girdap', eringen 'tembel, üşenen', çalışğan, yetişken 'iyi olgunlaşmış'

GT : kapılğan, sergen 'raf', çalışkan, çekişgen

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:240, BİRAY 1999:140, ERGİN 1993:180, GÜLSEVİN 1997:134, KARA 2001:30, KORKMAZ 2000:49, ÖZKAN 1996:112, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:65]

-GI [-gı, -gi, kı]

Ek, TmT'de *-gı, -gi* şekillerinde kullanılmaktadır, bir örnekte *-kı* şeklindedir.

-GI eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *dîñ-* 'dinmek, durmak'tan *dîñgı* 'ara, aralık, fasıla' (156), *dep-* 'tepmek'ten *depgi* 'tekme' (148) .

-GI eki, düz ünlülü olduğundan dudak uyumuna uymaz. Dolayısıyla yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra uyuma tâbi değildir. Ayrıca ekin tek heceli, yuvarlak vokalli kelimelerden sonra da düz şekilli olması ekteki düzleşmenin ileri bir derecede olduğunu gösteriyor:

goş- 'yazmak, yaratmak'tan *goşgı* 'şiiir, koşuk' (283), *bur-* 'burmak, çevirmek'ten *burgı* 'ip bükme aygıtı' (88) .

Ek, sedalı ünsüzlerden sonra ünsüz uyuma tâbi, ama k'lı şekilleri olmadığından sedasız ünsüzle biten kelimelere geldiğinde ünsüz uyumuna tâbi değildir:

duy- 'hissetmek'ten *duygı* 'duygu, his' (180), *dep-* 'tepmek'ten *depgi* 'tekme' (148), *bıç-* 'biçmek'ten *bıçgı* 'bıçkı, testere' (64) .

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin gösterdiği hareketle ilgili alet, araç, nesne adları yapar :
süpür- ‘süpürmek’ten *süpürgi* ‘süpürge’(593), *bıç-* ‘bıçmak’ten *bıçgi* ‘testere, bıçkı’ (64), *bur-* ‘burmak, çevirmek’ten *burgı* ‘ip bükme aygıtı’(88), *iç-* ‘içmek’ten *içgi* ‘içki, içecek’ (369)

2. Soyut anlamlı isimler yapar:

duy- ‘duymak, hissetmek’ten *duygi* ‘duygu, his’(180), *söy-* ‘sevmek’ten *söygi* ‘sevgi’ (587), *gör-* ‘görmek’ten *görgi* ‘acı, ızdırıp’ (284), (udı->uyı->uyı-kı>ü-kı) *ūkı* ‘uyku’ (644) .

3. Sıfat yaptığı örnekler de yaygındır :

asıl- ‘asılmak, asılı durmak’tan *asılgi* ‘asılan, asılı duran’ (34), *eplen-* ‘katlanmak, bükülmek’ten *eplengi* ‘katlanmış, katlı’ (203), *oynat-* ‘alay konusu yapmak’tan *oynatgi* ‘alay konusu olan (adam)’(499), *güylün-* ‘bağlanmak’tan *güylüngi* ‘bağlı, tutuklu’(325) .

4. Ek, aşağıdaki kelimelerde hareket ismi yapmıştır:

kov- ‘birini kovalamak’tan *kovgi* ‘kovalama, izleme’ (419), *yor-* ‘fala bakmak ; yorumlamak’tan *yorgi* ‘rüya ya da fal yorumlama’ (707) .

ET’de *-gu*, *-gü* nadiren *-ku*, *-kü* şekillerinde olan ek, EAT’de *-gu*, *-gü* şekillerinde kullanılmıştır.

TT ve GT’de ünlü ve ünsüz uyumlarına göre *-gI^f* ve *-kI^f* olmak üzere sekiz şekilde kullanılır. AT’de *-ğı*, *-ğı*, *-ğu*, *-gi*, *-gü*, *-ki*, *xu*, *-kü* şekillerinde eklenir.

TT : saygi, bilgi, görgü, sorgu, atkı, bıçkı, tutku....

AT : bıçğı, çalğı, duyğu, sevgi, sürgü, içki, goşgu ‘şiiir’, yuxu ‘uyku’, gülgü, sürtkü

GT : çalgı, bilgi, burgu, sürgü, içki, atkı, uyku, düşünkü ‘düşünce’

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:132-133, A. BORJAKOW vd. 1999:31, ÇENELİ 1997:20, ERGİN 1993:179, GABAIN 1995:52,

GÜLSEVİN 1997:134, ÖZKAN 1996:112 , RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:40/45]

-gI⁴ç [-gıç, -giç, -guç, -güç]

ET'den beri işlek olarak kullanılan bir ektir. Banguoğlu –giç ekinin ET'deki –geç ekinin bir değişimi olduğunu belirtir. Bu iki ekin damak ünsüzlerini düşürüp –aç ve –iç şekline geçtiğini ve eklendiği köke aynı anlamı kattığını belirtir.

Ekin başındaki ünsüz daima g'li ve TmT'de dört şekildedir: -*gın*, -*gin*, -*gun*, -*gün*.

-gI⁴ç eki kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *as-* 'asmak'tan *asgiç* 'askı, giyim askısı' (34), *yüz-* 'yüzmek'ten *yüzgüç* 'yüzgeç' (715).

Ek tek heceli bütün fiillere geldiğinde dudak uyuma tâbidir , birden fazla heceli fiillerde ise ek, daima düz ünlülü gelir, yani dudak uyumuna tâbi değildir:

yol- 'yolmak'tan *yolguç* 'saç maşası, kerpeten' (705), *süz-* 'süzme'nden *süzgüç* 'süzgeç'(595), *otur-* 'oturmak'tan *oturgüç* 'sandalye, iskemle' (494).

Ekin ön sesi daima g- olduğundan ünsüz uyumuna tâbi değildir : *yan-* 'yanmak, tutuşmak'tan *yangüç* 'yakıt, sıvı yakıt'(675), *pürk-* 'serpmek, saçmak'tan *pürkgüç* 'su serpmeye yarayan süzgeçli kova' (540).

İŞLEVLERİ

1. Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili alet, araç ve eşya isimleri yapar :

sor- 'emmek, emerek içmek'ten *sorguç* 'kurutma kâğıdı'(583), *yon-* 'rendelemek, yontmak'tan *yonguç* 'rende'(706), *boz-* 'silme'nden *bozguç* 'silgi, lastik'(81), *gıs-* 'sıkmak, sıkıştırmak'tan *gısgüç* 'kerpeten, kıskaç' (265), *guy-* 'dökmek'ten *guyguç* 'huni' (315).

2. Ek, abartma sıfatları yapar :

suvsa- ‘susamak’tan *suvsağıç* ‘sık sık su içmek, sulanmak isteyen (hayvan, bitki, insan için)(591), *toza-* ‘tozumak’tan *tozağıç* ‘sürekli tozuyup duran’(634), *sov-* ‘harcayıp bitirmek, sarfetmek’ten *sovğuç* ‘çok para harcayan, müsrif’(584).

3. Aşağıdaki kelimedeki fiilin ifade ettiği hareketi daha iyi yapan varlık adı yapmıştır : *bil-* ‘bilmek’ten *bilgiç* ‘bilgiç, akıllı, kahin’(68) .

ET’de *-ğuç, -güç, -kuç, -küç* olarak dört şekilde, EAT döneminde ise sedasız ünsüzlerle *-ğuç, -güç* olarak kullanılmıştır. TT’de ek ünlü uyumlarına bağlanarak *-gıç, -giç, -guç, -güç* şekillerinde kullanılır.

AT’de ek *-gıç, gıç* şekillerindedir ve son sesi sedalı ünsüzdür.

GT’de ek *-gıç, giç, kıç* şekillerinde kullanılmaktadır.

TT : *dalgıç, başlangıç, bilgiç, süzğüç, sorguçu, oturguçu*

AT : *başlangıç, dalğıç, fırlangıç*

GT : *dalgıç, bilgiç, kıskıç ‘mandal, kıskaç’*

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:242, BİRAY 1999:142, A. BORJAKOW vd. 1999:29, ÇENELİ 1997:21, ERGİN 1993:180, GÜLSEVİN 1997:134, KORKMAZ 1995:591, ÖZKAN 1996:112, TİMURTAŞ 1995:432]

-gil

Sadece TmT’de görülen ek, bir kelimedeki geçmektir. Bu kelimedeki

-gil eki, fiilden kalıcı isim türetmiştir :

sep- ‘serpmek, saçmak, dökmek’ten *sepgil* ‘çil’ (570) .

-gI⁴n [-gın, -gin, -gun, -gün]

TmT’de işlek olarak kullanılan bir ektir.

-gI^An eki, çoğunlukla tek heceli fiillere getirilmektedir. Ekin başındaki ünsüz daima g'dir ve ek TmT' de dört şekildedir : -gın , -gin , -gun, -gün.

-gI^An eki, kalınlık-inceklilik uyumuna tâbidir :

kes- 'kesmek'ten *kesgin* 'keskin, sedasız, yakıcı, kızgın'(405), yay- 'yaymak, dağıtmak'tan *yaygın* 'geniş, yayılmış, yaygın'(684) .

-gI^An eki, tek heceli bütün fiillere geldiğinde dudak uyumuna tâbi, birden fazla heceli fiillere geldiğinde ise daima düz ünlülü (-gın, -gin) şekildedir. Kısacası ek, dudak uyumu dışındadır.

çoş- 'coşmak'tan *çoşgun* 'coşkun' (103), öç- 'uçmak, kaybolmak, silinmek' ten *öçgün* 'solgun, cansız, zayıf'(501), övüs- 'esmek'ten *övüsgin* 'esinti, hafif rüzgar'(511) .

Ekin sadece g'li şekilleri mevcut olduğu için ünsüz uyumuna tâbi değildir: *sol-*' dan *solgun* 'solgun, rengi uçmuş'(582), *bit-* 'yerden bitmek, büyümek'ten *bitgin* 'iyi yetişmiş, büyümüş'(75) .

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin ifade ettiği durum ve hareket isimlerini yapar :

bos- 'kitle halinde göçmek'ten *bosgun* 'göç, sığınma'(79), *çap-* 'yağmalamak'tan *çapgın* 'yağmacılık' (111), *daş-* 'taşmak'tan *daşgın* 'taşma, yükselme'(136), *sür-* 'sürmek'ten *sürgün* 'sürgün' (593) :

2. Fiilin ifade ettiği hareketi yapan fail ismi yapar :

gaç- 'kaçmak, uzaklaşmak'tan *gaçgın* 'göçmen, sığınmacı'(217) .

3. M. Akkuş , bu ekin eskiden beri kullanıldığını büyültme ve aşırılık ifade eden isimler yaptığını belirtir.

H.Biray "Bir kısım fiillere gelerek fiilin hareketiyle ilgili bir özelliğin bir kimsede veya bir nesnede çok olduğunu gösterir. Sıfat olarak kullanılmaya da elverişli olan böyle isimler, esasen fiilin sonuna -an ve -mış sıfat-fiil ekleri getirilerek de yapılır." şeklinde ekle ilgili görüşlerini belirtir.

doy- ‘doymak’tan *doygun* ‘1.tok 2.doymuş’(172), *caş-* ‘şaşmak’tan *caşgın* ‘şaşkın’(112), *ir-* ‘bıkmak, usanmak’tan *irgin* ‘bir şeyden usanan, bıkan’(382) , *sol-* ‘solmak’tan *solgun* ‘solgun, rengi uçmuş’(582) .

4.Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili kalıcı isimler yapar :

övüs- ‘esmek’ten *övüsgin* ‘esinti, hafif rüzgar’(511), *sıra-* ‘rüzgarla birlikte esip savrulmak’tan *sırgın* (<*sıra-gın*) ‘kar fırtınası’(578), *ıs-* ‘hareket etmeye, kıvıldamaya gücü olmak’tan *ısgın* ‘güç, kuvvet, takat’(365) .

5. Aşağıdaki kelimedede ise yer adı yapmıştır :

çök- ‘çökmek’ten *çökgün* ‘çöken yer, çukur’ (125) .

ET’de *-gın, -gin, -kın, -kin* şekillerinde olan ek, EAT’de g’li ve yuvarlak ünlülü *-gun, -gün* şeklinde kullanılır.

TT ve GT’de ek, ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlanarak *-gın, -gin, -gun, -gün / -kın, -kin, -kun, -kün* şekillerinde kullanılmaktadır.

AT’ de *-ğın, -gin, -ğün, -gün, -gın, -kin, -gun, -kün* şekillerinde kullanılmaktadır.

TT : *azgın, bezgin, soygun, sürgün, keskin, baskın, uçkun, düşkün*

AT : *azgın, bezgin, soyğun, sürgün, gaçgın, keskin, uçgun* ‘yüksek yerlerden kopup gelen taş, kaya, çığ, kar’, *ötkün* ‘zamanı geçmiş’

GT : *baygın, ergin* ‘olgun’, *yorgun, düzgün, kaçkın, keskin, düşkün*

[AKKUŞ 2001:50, ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:243, BİRAY 1999:136-137, A. BORJAKOW vd. 1999:29, ÇENELİ 1997:23, ERGİN 1993:179, GABAİN 1995:52, ÖZKAN 1996:112, TİMURTAŞ 1995:432]

-gI⁴r [-gır, -gir, -gur, -gür]

Sadece TmT’ de görülen, işlek bir ektir.

-g^lr eki, TmT’de dört şekilde kullanılır : -gır, -gir, -gur, -gür. Ek, ünsüzle biten tek heceli fiillere eklenmektedir. Ünlüyle biten *tana-* , *yöre-* fiillerinde -g^lr eki, kelimedeki ünlüyü düşürerek “*tangır*” (iyi bilen, iyi tanıyan) (615) ve “*yörgür*” (süratli, hızlı) (709) şeklinde gelmiştir.

-g^lr eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *kes-* ‘kesmek’ten *kesgir* ‘keskin’ (405), *tap-* ‘bulmak’tan *tapgır* ‘yol gösterici’ (617).

Ek, dudak uyumuna tâbidir : *gör-* ‘görmek’ten *görgür* ‘gözü keskin, keskin gözlü’ (294), *duy-* ‘duymak, hissetmek’ten *duygur* ‘duyarlı, duygun’ (180).

-g^lr ekinin sedasız şekilleri mevcut olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir : *bil-* ‘bilmek’ten *bilgir* ‘bilgiç, akıllı’ (68), *uç-* ‘uçmak’tan *uçgur* ‘hızlı uçan, iyi uçan’ (642), *kes-* ‘kesmek’ten *kesgir* ‘keskin’ (405).

İŞLEVLERİ:

1. Ek, çoğunlukla sıfatlar türetir. Bu sıfatlar, fiilin ifade ettikleri hareketleri ya çok iyi, aşırı derecede yapan kişileri ifade ederler ya da bir şeydeki yoğun bir özelliği ve eğilimi ifade ederler :

at- ‘atmak, fırlatmak’tan *atgır* ‘iyi nişancı, avcı’ (36), *çal-* ‘bir enstrümanı çalmak’tan *çalgır* ‘herhangi bir müzik enstrümanını iyi çalan’ (180), *bil-* ‘bilmek’ten *bilgir* ‘bilgiç, akıllı’ (68), *çap-* ‘koşmak’tan *çapgır* ‘iyi koşan’ (111), *öt-* ‘iyi kesmek (bıçak vb. için)’ten *ötgür* ‘keskin’ (508), *gör-* ‘görmek’ten *görgür* ‘gözü keskin, keskin gözlü’ (294).

2. Ek, şu örnekte meslek ifadesi taşıyan isim yapmıştır:

tap- ‘bulmak’ tan *tapgır* ‘yol gösterici’ (617) .

Menges, yalnız Sibiryâ dillerinde işlek olan bu ekin Moğolca kökenli olduğu kanaatindedir.

Bang, -gu’nun aslen fiilden isim-fiil yapma eki olduğunu ve -r ile genişlediğini belirtir. Ramstedt ise -gu’yu ettirgenlik eki olarak tasvir eder.

[BİRAY 1999:183, BURAN-ALKAYA 2001:94, COŞKUN 2000:54, ÇENELİ 1997:24, KARA 2001:31]

-gI⁴t [-gıt, -git, -gut,-güt]

TmT'de görülen, işlek olmayan bir ektir. TmT'de ekin üç şekline rastladık : -*gut*, -*git*, -*gut*.

-gI⁴t eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *sep-* 'birleştirmek, eklemek'ten *sepgit* '1 ek yeri, kavşak 2. aralık' (570), *yaz-* 'yazmak'tan *yazgit* 'yazgı, kader' (685).

-gI⁴t eki, dudak uyumuna tabidir: *sov-* 'harcayıp bitirmek, sarfetmek'ten *sovgut* 'para' (584), *yor-* 'fala bakmak, kehanette bulunmak; yorumlamak'tan *yorgut* 'rüya ya da fal yorumlama' (707).

-gI⁴t ekinin sedasız (k'lı) şekilleri mevcut olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir: *sep-* 'birleştirmek, eklemek'ten *sepgit* 'ek yeri, kavşak' (570), *yaz-* 'yazmak'tan *yazgit* 'yazgı, kader' (685).

İŞLEVLERİ

Fiille ilgili soyut ve somut isimler türetir :

yaz- 'yazmak'tan *yazgit* 'yazgı, kader' (685), *oñ-* 'yaşamak, onmak, gün görmek, bir şeyle yetinmek'ten *oññut* (<ongut) 'yaşam koşulları, durum'(489), *sov-* 'harcayıp bitirmek, sarf etmek'ten *sovgut* 'para' (584), *sal-* '1. koymak, yerleştirmek 2. yapmak, kurmak'tan *salgit* '1.vergi 2. çeyiz' (202).

[BİRAY 1999 :184, A. BORJAKOW vd.1999: 32, KARA 2001 : 31]

-I [-ı, -i]

Ek, TmT' de düz ünlülü ve iki şekildedir : -*ı*, -*i*.Genellikle tek heceli fiillere gelen ek, bazen iki heceli fiillere de eklenmektedir.

-*I* eki, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :

dık- ‘tıkmaq, içine koymaq’tan *dık-ı* ‘tıpa, tıkaç’ (154), *ört-* ‘örtmek’ ten *ört-i* ‘örtü’ (507).

Ekin sadece düz ünlülü şekilleri olduğu için düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi değildir:

agır- ‘ağırmaq’tan *agırı* ‘ağrı’(24), *ört-* ‘örtmek’ten *örti* ‘örtü’ (507).

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin hareketiyle ilgili somut ve soyut isimler türetir :

dık- ‘tıkmaq, içine koymaq’tan *dıkı* ‘tıpa, tıkaç’ (154), *öl-* ‘ölmek’ ten *öli* ‘ölü’ (503), *yap-* ‘örtmek’ten *yapı* ‘örtü’ (677), *buk-* ‘gizlemek, saklamak’tan *bukı* ‘sığınak, melce’ (85), *ürk-* ‘ürkmek (hayvan hak.)’ten *ürki* ‘ürkme, korku’ (656), *agır-* ‘ağırmaq’tan *agırı* ‘ağrı’ (24).

2. Ek, aşağıda sıfat olarak kullanılan kelimeler türetmiştir:

turşa- ‘ekşimek, acılaşmaq’tan *turşı* (<*turş(a)-ı*) ‘ekşi’ (637), *buk-* ‘gizlemek, saklamak’tan *bukı* ‘gizli, saklı’ (85), *yar-* ‘1.kesmek yarmak’tan *yarı* ‘yarı, yarım’ (680) .

3. Ek, aşağıda zarflar türetmiştir :

yığ- ‘toplamak’tan *yığı* ‘koyu bir halde, sık, gür’ (696), *öñürt-* ‘bir şeyi geride bırakmaq, arkada bırakmaq’tan *öñürti* ‘ daha önce, daha evvel’ (506).

ET’de $-(I^A)ğ$, $-(I^A)g$ fiilden isim yapma eki, EAT dönemine gelindiğinde damak ünsüzlerini kaybetmiş, bu sebeple ekin görevini yardımcı ünlüler üstlenerek fiilden isim yapım eki haline gelmişlerdir.

M. Ergin ekin ET’deki $-(I^A)ğ$, $-(I^A)g$ fiilden isim yapım eki yanında, zarf-fiil ekinin kalıplaşması (dol-u<tol-u) ve $-ğu$, $-gü$ ekindeki damak ünsüzlerinin düşmesi neticesinde de meydana geldiğini (kork-u<kork-gu) ifade eder.

ET’ de $-(I^A)ğ$, $-(I^A)g$ şekillerinde kullanılan ek ; EAT döneminde damak ünsüzlerini yitirmiş ,yardımcı ünlüler ekin görevini üstlenerek

umumiyetle yuvarlak vokalli *-u, -ü* şeklinde kullanılmıştır, tek ünlüden ibaret fiiller üzerinde ise bu 'g' saklanmıştır. TT'de ise ünlü uyumuna bağlanarak *-i, -i, -u, -ü* şekillerinde kullanılır:

ET : tap-ı-ğ, bil-i-g, öt-ü-g, ö-g 'akıl' (ö- 'düşünmek')

EAT : bil-ü, yap-u, kiç-i, büzil-i, saç-u, ayr-u, öl-ü, ba-ğ, ö-g

TT : yaz-ı, gez-i, sor-u, ört-ü

AT ve GT' de ek, TT' deki gibi dört şekildedir :

AT : ayr-ı, eyr-i, gorx-u, öl-ü

GT : çat-ı, çek-i, dol-u, kok-u, öl-ü, ört-ü

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:244, BİRAY 1999:156, A. BORJAKOW vd. 1999:32, ERGİN 1993:182, GABAİN 1995:51, GÜLSEVİN 1997:134, ÖZKAN 1996:113, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:40, TİMURTAŞ 1995:431]

-I⁴ci [**-ıcı, -ici, -ucu, -üci ; -y-cı, -y-ci, -ci**]

ET'den beri kullanılan çok işlek bir ektir.

Ek, TmT'de tek heceli, yuvarlak ünlülü fiillere gelirken ilk ünlüsü yuvarlak olarak ; diğer fiillere ise iki ünlüsü de düz ünlülü olarak getirilmektedir.

uç- 'uçmak'tan *uç-ucu* 'pilot' (643), *sür-* 'sürmek'ten *sür-üci* 'şoför'(593), *güldür-* 'güldürmek'ten *güldür-ici* 'komik, gülünç'(317), *yandır-* 'yakmak'tan *yandır-ıcı* 'yakıcı, yakan'(675).

Ek, ünlü ile biten fiillere ise araya y sesi alarak ve ilk ünlüsünü düşürerek eklenmektedir :

yasa- 'yapmak'tan *yasa-y-cı* 'yapıcı, yapan'(681), *ere-* 'erimek'ten *ere-y-ci* 'eriyici' (203).

Ancak, aşağıdaki iki kelime ünsüzle bitmesine rağmen ek , ilk ünlüsünü düşürmüş ve *-ci* olarak gelmiştir : *söyün-* 'sevinmek'ten *söyün-ci*

'müjde, iyi haber'(587), *yigren-* 'iğrenmek'ten *yigrenci* 'iğrenç,tiksindirici' (701).

-I⁴cI eki kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *sat-* tan *sat-ıcı* (594), *düz-*'düzenlemek'ten *düz-üci* 'derleyen, düzenleyen' (188).

-I⁴cI ekinin ikinci hecesindeki ünlü daima düz olduğundan dudak uyumuna aykırıdır:*güldür-*'güldürmek'ten *güldür-üci* (317), *sür-*'sürmek'ten *sür-üci* (593) , *yandır-* 'yandırmak'tan *yandır-ıcı* (675), *itekle-*'itmek'ten *itekle-y-ci* 'itici' (386).

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili fail isimleri yapar :

okut- 'okutmak'tan *okudıcı* 'öğretmen' (485), *sür-* 'sürmek'ten *sürücü* 'şoför, sürücü'(593) , *uç-* 'uçmak'tan *uçucu* 'uçucu, pilot' (643) , *yaz-* 'yazmak'tan *yazıcı* 'yazar', *keşirle-* 'kaynaklamak'tan *keşbirleyici* 'kaynakçı' (399) .

2. Hem bir kereye mahsus olan, hem de tekrar eden, alışkanlık haline gelmiş olan faaliyetlerle ilgili fail ismi yapar :

iber- 'göndermek, yollamak'tan *iberici* 'gönderen' (368) , *ided-* 'büyütmek, yetiştirmek, bakmak'tan *idedici* 'bakıcı' (370), *yeñ-* 'yenmek'ten *yeñici* 'galip, yenen'(691), *gatnaş-* 'katılmak'tan *gatnaşıcı* 'katılımcı, yarışmacı'(239), *çöz-* 'sorunu halletmek'ten *çözücü* 'sosyal ve politik konularda oy verebilen, seçmen'(126).

3. İlmî terimler yapar :

köpeld- 'çarpmak'tan *köpeldici* 'çarpan (mat.)' (422), *bagla-* 'bağlamak'tan *baglayıcı* 'bağlaç (gr.)'(43), *böl-* 'bölmek'ten *bölücü* 'bölen(mat.)' (83), *bölün-* 'bölünmek'ten *bölünücü* 'bölünen (mat.)'(83).

4. Sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir :

güldür- 'güldürmek'ten *güldürücü* 'komik, gülünç' (317), *irkildir-* 'uyku getirmek, uyutmak'tan *irkildirici* 'uyku getiren, uyutan'(383), *yırt-* 'yırtmak'tan *yırtıcı* (700), *bog-* 'boğmak'tan *bogucu* 'boğucu' (76) .

5. Kalıcı isim yaptığı da nadiren görülür :

görkez- ‘göstermek’ten *görkezici* ‘gösterge’ (295), *ulalt-* ‘eskisinden büyük duruma getirmek, irileştirmek’ten *ulaldıcı* ‘büyülteç’ (645) .

Tahsin Banguoğlu, ekin ET’de canlı olarak kullanılan *-güçi* birleşik sıfat-fiil ekinden geldiğini, fiile gelen *-gü* eki ile isme gelen *-ci* ekinin birleşiminden oluştuğunu belirtir.

F.K. Timurtaş ise ekin ET’de *-ig+çlı*, *-ig+çi* bileşik şekilden doğduğunu belirtir.

M. Ergin, ekin ET’de *-guçlı*, *-güçi* nadiren *-kuçlı*, *-küçi* ve *-ı-gçlı*, *-i-gçi* şekillerinde olduğunu ifade eder. EAT döneminde damak ünsüzleri düşmüştür, “ç” ekinin tonlulaşması ve düzleşmesi sonucu ek, *-ıclı*, *-icli* şekline girmiştir. TT’de ünlü uyumlarına tâbi olarak kullanılır.

TT ve AT’de ünsüzle biten fiillere *-ıclı*, *-icli*, *-ucu*, *-ücü* ; sonu ünlüyle biten fiillere araya y ünsüzü getirilerek *-y-ıclı*, *-y-icli*, *-y-ucu*, *-y-ücü* şekillerinde eklenir.

GT’de ekin, ünsüzle biten fiillere getirilişinde TT ve AT’deki aynı durum geçerlidir. Ünlü ile biten fiillere geldiğinde iki durum söz konusudur:1.Ek, TT ve AT’deki gibi araya -y- ünsüzü alır:sat-ıclı,göç-ücü....
2. Ekin birinci ünlüsü düşer : koruyucu (<koru-y-ucu)... ancak fitle-ici örneğinde ise araya yardımcı y girmemiş ve ekin ilk ünlüsü düşmemiştir. Yine saa-cı (<sağ-ıclı) örneğinde fiil ünlüyle bitmesine rağmen araya y girmemiştir.

TT : akıcı, verici, kurucu, çözücü, bağlayıcı, besleyici, koruyucu, öğrenci...

AT : axıcı, verici, sorucu, güldürücü, arayıcı, besleyici, öyrenci...

GT : satıcı, üüredici ‘öğretmen’, kurucu, göçücü ‘göçebe’, sesleyici, koruyucu, buucu ‘boğucu’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:246, BİRAY 1999:146, , A. BORJAKOW vd. 1999:29, ÇENELİ 1997:25, ERGİN 1993:181, GABAİN 1995:52, GÜLTEKİN 2002:128-129, KORKMAZ 1995:591, ÖZKAN 1996:113, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:37, TİMURTAŞ 1995:431]

-(T⁴)G [-(i)k, -(i)k, -(u)k, -(ü)k, -k, -g]

Eski Türkçe'den itibaren görülen ek, bugün dört lehçede de işlek olarak kullanılır.

A.Von Gabain *-k*; *-uk*, *-ük* ile -(T⁴)g ekinden yapılanların farkını kesin olarak tespit edememiştir.

Tahsin Banguoğlu ise *-ik* ve *-ig* eklerinin ayrı ekler olduğunu, *-ig* ekinin damak sesini yitirerek TT'de *-i* şekline geçtiğini belirterek *-ik* ekinin sıfat, *-ig* ekinin ise isim yaptığını ifade eder.

HZTD' de ise *-g* eki hakkında "Buna *-k* ekinin tonlulaşan varyantı demek mümkündür" diye bir not düşülmüştür.

Himmet Biray, ünlü ile biten fiillere bazen *-g*'nin getirildiğini belirtir. Bu durumdaki kelimelerin ya ET'deki *-g* ile isim yapılmış kelimeler olduğu ya da sonradan türetildikleri kanaatindedir.

TmT'de ünlü ile biten kelimelere *-k* ve *-g* şekillerinde gelen ek, ünsüzle biten kelimelere ise yardımcı ünlü vasıtasıyla eklenmektedir. Yardımcı ünlü tek heceli ve yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlak ünlülüdür :*sön-ü-k* (586), *oy-u-k* (499)... Diğer bütün durumlarda ekin yardımcı ünlüsü düzdür : *kes-i-k* (406), *yan-ı-k* (675), *övrülüş-i-k* (510)...

Çalışmamızda Himmet Biray gibi -(T⁴)k ve *-g* eklerini -(T⁴)G eki adı altında birlikte alacağız.

-(T⁴)G ekinin yardımcı ünlüsü kalınlık incelik uyumuna tâbidir : *dil-* 'kesmek'ten *dil-i-k* 'kesik, yırtmaç' (161), *sın-* 'kırılmak'tan *sın-ı-k* 'kırık, kırılmış'(576) .

-(T⁴)G ekinin yardımcı ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbidir: öç- ‘sönmek’ten *öçük* ‘sönmüş’(501), soy- ‘soymak’tan *soyuk* ‘soyuk, soyulmuş’(585), *mürüş-* ‘kırış kırış olmak, buruşmak’tan *mürşük* ‘kırışik, buruşuk’ (467) .

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin ifade ettiği hareketi yerine getiren alet ve eşya isimleri yapar:

dara- ‘taramak’tan *darak* ‘tarak’ (134),*ört-* ‘örtmek’ten *örtük* ‘örtü’ (507), **taya-* ‘dayamak’tan *tayak* ‘baston, deynek, sopa’(620),*öt-* ‘geçmek’ten *ötük* ‘geçit, delik’ (509),*boya-* ‘boyamak’tan *boyag* ‘boya’ (80), *beze-* ‘süslemek’ten *bezeg* ‘süs eşyası, zinet’ (63), *ilte-* ‘ilişmek,bağlanmak’tan *ilteg* ‘ip’ (376), *göle-* ‘gömmek,toprağa vermek’ten *göleg* ‘ceset’(291) .

2. Fiilin gösterdiği hareketin gerçekleştiği yeri ifade eden isimler yapar : *gışla-* ‘kışı geçirmek’ten *gışlag* ‘kışın geçirildiği yer’(267), *yazla-* ‘yaylağa çıkmak’tan *yazlag* ‘yaylak’ (685), *yığna-* ‘toplamak, toparlamak’tan *yıgnak* ‘toplantı, meclis’ (697) .

3. Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili soyut isimler yapar :

emge- ‘zorluk çekmek, çabalamak’tan *emgek* ‘acı,ıstırap, azap’(200), *hoşlaş-* ‘veda etmek’ten *hoşlaşık* ‘veda’ (353), *oñuş-* ‘iyi geçinmek, uyuşmak’tan *oñşuk* ‘barış, geçim, dirlik’ (489),*ısnış-* ‘dost, ahbap olmak’tan *ısnışık* ‘dostluk, ahbaplık, arkadaşlık’(366), *yaraş-* ‘yakışmak, yaraşmak’tan *yaraşık* ‘hoşluk, güzellik’ (679), *tabşır-* ‘buyurmak, emretmek’ten *tabşırık* ‘buyruk, emir, istek’ (612), *isle-* ‘istemek’ten *isleg* ‘arzu, istek, heves’ (383).

4. Ekin ET’den beri sıfat görevinde kullanılması oldukça yaygındır:

Tahsin Banguoğlu ET’de *-ik* ve *-ig* şeklinde iki ayrı fiilden isim yapan ek olduğunu ve bunlardan *-ik* ekinin fonksiyon bakımından daha çok sıfat yaptığını ifade eder. Çalışmamızda da sıfatlar *-ik* ekiyle yapılmıştır :

bog- ‘boğmak’tan *boguk* ‘boğuk, hırıltılı’ (76), *bük-* ‘bükme, eğmek’ten *bükük* ‘kambur’ (90), *yit-* ‘yitmek, kaybolmak’tan *yitik* ‘yitik, kayıp’(702) , *sın-* ‘kırılmak’tan *sınık* ‘kırık, kırılmış’ (576) .

5. *-k* ekinin bazı sıfatlara ‘aşırılık ifadesi’ kattığı görülür :

agla- ‘ağlamak’tan *aglak* ‘çok ağlayan, ağlak’(24), *şahala-* ‘dallanmak, dal sürmek’ten *şahalak* ‘dalı çok, dallı budaklı’ (597), *derle-* ‘terlemek’ten *derlek* ‘her zaman terleyen, çok çabuk terleyen’ (150), *üşe-* ‘üşümek’ten *üşek* ‘soğuğa dayanıksız, çabuk üşüyen ’ (657) .

ET’de *-k*, *-uk*, *-ük* şeklinde kullanılan ek, EAT döneminde de daima yuvarlak ünlü olarak kullanılır. TT’ de ise ünlü uyumlarına bağlanarak *-(i)k*, *-(i)k*, *-(u)k*, *-(ü)k*, *-k* şekillerinde kullanılır.

AT’de ekle ilgili ADG’de verilen açıklama şöyledir:“Sonu sessizle biten fiillere dudak ve damak ahengine bağlı olarak, dört şekilde ; sonu ince ve kalın ünlüyle bitmesine göre de *-ğ* ve *-k* şekillerinde eklenebilmektedir. Ek fiillerden kalıcı isim ve sıfat türetmektedir”

AT’de *-(i)ğ*, *-(i)k*, *-(u)ğ*, *-(ü)k*, *-k*, *-ğ* şekillerinde, GT’de *-(i)k* , *-(i)k*, *-(u)k*, *-(ü)k*, *-k* şekillerinde kullanılır.

TT: *tarak*, *karnıyarık*, *sarık*, *yalak*, *elek ... (isim)* ; *aç*, *çürük* , *bozuk*, *eğik...*(sıfat)

AT : *minik* ‘1. bir nakliyat vasıtasına binmiş kişi 2. herhangi bir vasıta’ , *ğalığ* ‘artık, çöp’, *bölük* ‘parça, lokma, hisse’... (isim) ; *yanığ*, *ğırığ*, *boğug*, *sönük*, *kesik.....* (sıfat)

GT : *ayırık* ‘ayrılmış’, *basnik* ‘ezik’, *sivişik* ‘kayıp’, *buruşuk*, *bükük* ‘bükülmüş’.... (sıfat) ; *döşek*, *kuşak*, *sarık*, *emzik*, *tarak....* (isim)

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:248, BİRAY 1999:120, A. BORJAKOW vd. 1999:31, ÇENELİ 1997:26-27, ERGİN 1993:178, GABAİN 1995:54, ÖZKAN 1996:113, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:40/64, TİMURTAŞ 1995:431]

-(I⁴)m [-(i)m, -(i)m, -(u)m, -(ü)m, -m]

Oldukça işlek olan ek, dört lehçede de kullanılmaktadır.

Ek, TmT’de ünlü ile biten fiillere doğrudan ünsüzle biten fiillere ise yardımcı ünlü (ı,i,u,ü) vasıtasıyla yani *-m, -ım, -im, -um, -üm* şekillerinde eklenmektedir.

-(I⁴)m eki, kalınlık-incelik uyuma tâbidir : *ber-* ‘vermek’ten *berim* ‘verme, rüşvet’ (60), *dad-* ‘tatmak’tan *dadım* ‘tadım, tatma’ (130) .

-(I⁴)m eki, dudak uyuma tâbidir. TmT’de genel olarak iki heceli yuvarlak ünlülü kelimelere gelen ekler düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalır. Ancak bu kelimeler de orta hece vokali düşmesiyle tek heceli olup uyuma tâbi olmuşlardır :

goyum < *goy-u-m* ‘yatırım’(288), *görüm* < *gör-ü-m* (296), *sürüm* < *sür-ü-m* ‘sürüm,toprak işleme’ (594), *övrüm* < *övür-ü-m* (510), *yugrum* < *yugur-u-m* ‘yoğurma’(709) .

İŞLEVLERİ:

1. F.Kadri Timurtaş ekin “yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsülünü” ifade ettiğini belirtir.

Tahsin Banguoğlu ekle yapılan kelimeler hakkında şunları söylemektedir : “Bu kelimeler bir defada ya da aralıklı meydana gelen kılışlara, dolayısıyla bunların ölçülerine, zamanlarına ad olurlar” der ve onları ‘birkez adları’ olarak ifade eder. TmT’de ekin aynı fonksiyonu sözkonusudur :

öl- ‘ölmek’ten *ölüm* (503), *sag-* ‘sağmak’ tan *sagım* ‘sağım, bir sağışta alınan süt miktarı’ (552), *yuvut-* ‘yutmak’tan *yuvdum* ‘yutum’ (711), *dad-* ‘tatmak’tan *dadım* ‘tadım, tatma’ (130), *dişle-* ‘ısırmak’tan ‘ısıırım, lokma’ (164), *yar-* ‘kesmek’ten *yarım* ‘yarı, yarım, buçuk’ (680) .

2. Muharrem Ergin, fiilin bildirdiği işle ilgili, o işten doğan varlık, eşya, âlet, yer vs. gibi çeşitli isimler yaptığını belirtir. TmT’de de ekin aynı işlevi söz konusudur:

yığ- ‘toplamak’tan *yığım* ‘mahsül, hasat, ürün’ (696), *ayt-* ‘söylemek (şarkı, türkü)’ten *aydım* ‘türkü’ (39), *gey-* ‘giymek’ten *geyim* ‘elbise, giysi’(255), *süy-* ‘bir şeyi çekip uzatmak, esnetmek’ten *süyüm* ‘lif, tel, iplik’(595), *düyr-* ‘dürmek, katlamak’tan *düyrüm* ‘dürüm, tomar, paket’ (186), *yat-* ‘yatmak’tan *yatım* ‘yatılacak yer’ (683) .

3. Necmettin Hacıeminoğlu, ekin genellikle soyut isimler yaptığını belirtir. TmT’de ekin bu işlevi de sözkonusudur :

çıda- ‘1.dayanmak 2.sabır etmek’ten *çıdam* ‘1.dayanıklılık 2.sabır’(119), *yak-* ‘(mec.) yakmak, mahvetmek’ten *yakım* ‘hoşluk, tatlılık’(671), *döz-* ‘dayanmak, tahammül etmek’ten *dözüm* ‘dayanma, tahammül’ (175) .

4. İlhan Çeneli *-(I⁴)m* ekinin çok nadir sıfatlar yaptığını belirtir. Aşağıdaki kelimedeki ek, sıfat yapmıştır :

şabra- ‘dökülmek, saçılmak (saç, saçak vb.)’tan *şabram* ‘dökülen, saçılan (saç, saçak vb. nesnelere)’(596) .

5. *+lık* eki *-(I⁴)m* ekinden sonra gelerek kelimenin anlamında değişiklik yapmamıştır : *yatım* ‘birkaç gecelik’ten *yatımlık* ‘aynı anlam’ (683).

-(I⁴)m ekinin yardımcı ünlüsü, ET’de tamamen EAT’de çoğunlukla ünlü uyumlarına uygun bir şekilde kullanılmıştır:

ET : tuğ-u-m ‘doğum’, ked-i-m ‘elbise’

EAT : öl-ü-m, yud-u-m, segird-ü-m, iç-i-m

TT, GT ve AT’de ekin yardımcı ünlüsü uyuma bağlanmıştır.

TT : geçim, tadım, doyum, ölüm

AT : kesim, ölüm, içim, addım, doyum

GT : akım, seçim, bölüm, yudum

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:252, BİRAY 1999:107-108, A. BORJAKOW vd. 1999:30, ÇENELİ 1997:28, ERGİN 1993:178,

GABAİN 1995:53, GÜLSEVİN 1997:135, HACIEMİNOĞLU 1996:25, ÖZKAN 1996:114, TİMURTAŞ 1994:81]

-(I⁴)n [-(ı)n, -(i)n, -(u)n, -(ü)n, -n]

ET döneminden bu yana kullanılan, sınırlı sayıda kelime türeten bir ektir.

TDG’de yardımcı ünlü ekin bünyesine dahil edilerek ek ; *-ın, -in, -un, -ün* olarak ele alınmıştır.

Ek, vokalle biten kelimelere *-n* şeklinde, ünsüzle biten kelimelere ise ünlü uyumlarına göre yardımcı ünlülerden birini alarak *-ın, -in, -un, -ün* şekillerinde eklenmektedir. Ancak istisna olarak “uzın” kelimesinde ünlü, düzlük-yuvarlaklık uyumu dışındadır.

İŞLEVLERİ:

1.Necmettin Hacıeminoğlu, ekin fiilin gösterdiği hareket sonucunda ortaya çıkan ürünü gösterdiğini belirtir. TmT’de tespit ettiğimiz örnekler şunlardır :

tüte- ‘tütmek, alevsiz duman çıkarmak’tan *tütün* ‘duman, is’(640) , *bog-* ‘bağlamak’tan *bogun* ‘1. eklem, mafsal 2.boğum (kamış vb gibi bitkilerde)’(76), *ek-* ‘ekmek’ten *ekin* ‘ekin’(195), *döv-* ‘dügümlemek’ten *düvün* ‘dügüm’ (185), *dök-* ‘dökmek, serpmek’ten *dökün* ‘gübre’ (172), *yığ-* ‘toplamak’tan *yığın* ‘kalabalık, halk, güruh’ (696) .

2. Aşağıdaki kelimedede fiilin gösterdiği hareketi yapanı ifade etmiştir: *gel-* ‘gelmek’ten *gelin* ‘gelin’ (248) .

3. Fiillerden sıfatlar türetir :

lagırda- ‘mırıldanmak,sızlanmak,homurdanmak’tan *lagırdan* ‘homurdanan, hırçın’ (432), *meylet-* ‘meyletmek, istemek’ten *meyletin* ‘gönüllü’ (457) .

4. Fiillerden zarf olarak kullanılan kelimeler yapar :

alnasa- ‘acele etmek’ten *alnasan* ‘acele, acele ile’ (29), *yaşır-* ‘saklamak, gizlemek’ten *yaşırın* ‘gizlice’ (682) .

ET’de seyrek olarak ve ünlü uyumuna bağlı bir şekilde kullanılır. EAT’de ünlü uyumuna girmediği örnekler (az da olsa) görülür.

TT, AT ve GT’ de ek, ünlü uyumlarına uygun olarak *-(i)n* , *-(i)n* , *-(u)n*, *-(ü)n* şekillerinde eklenmektedir.

TT : tütün, akın, gelin, ekin, ışın, esin, sorun

AT : tütün, axın, gelin, ekin, yağın ‘yağış’, sağın ‘1.sağma işi 2. süt veren hayvan’, ğapan ‘1. ağı r şeyleri tartmak için kullanılan kantar 2.ısıran dişleyen, ısırğan’, ğoşun ‘ordu’

GT : tütün, akın, gelin, ekin, satın, yıvın ‘yığın’, uzun

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:131, A. BORJAKOW vd. 1999:30, ERGİN 1993:178, GABAİN 1995:54, GÜLSEVİN 1997:135, HACİEMİNOĞLU 1996:26, ÖZKAN 1996:115, TİMURTAŞ 1995:432]

-(I⁴)ndI [**-(ı)ndı**, **-(i)ndı**, **-(ü)ndi**, **-(u)ndı**]

İşlek olarak kullanılan fiilden isim yapma eklerinden biridir.

Birleşik ekin yardımcı ünlüsü, kelimenin köküne (dudak uyumu itibariyle) uyar ve ı,i,u,ü şeklinde ; ekin ikinci ünlüsü daima düz dar, ünlülü (ı,i) şekildedir :Ek, TmT’de toplam altı şekilde kullanılır : *-(ı)ndı*, *-(i)ndı* , *-(u)ndı*, *-(ü)ndi*, *-ndı*, *-ndi*.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *tapın-* ‘bulunmak’tan *tapındı* ‘buluntu’(617), *kes-* ‘kesmek’ten *kesindi* ‘kesinti, kırpıntı, parça’ (406).

-(I⁴)ndI ekinin yardımcı ünlüsü dudak uyumuna tâbi, ancak ekin ikinci ünlüsü daima düz dar (ı, i) olduğundan ek, dudak uyumu dışındadır : *yuv-* ‘yıkamak’tan *yuv-u-ndı* ‘bulaşık suyu’ (712), *çök-* ‘çökmek, batmak’tan *çökündi* ‘1.çökelti, 2.tortul kütle’(125).

İŞLEVİ:

Eylemin sonucunu anlatan somut isimler türetir :

tap- ‘bulmak’tan *tapındı* ‘buluntu’ (617), *yığ-* ‘toplamak’tan *yığındı* ‘toplantı, meclis, koleksiyon, yıllık kitap’ (696), *taşla-* ‘atmak, fırlatmak’ tan *taşlandı* ‘döküntü, artık’(619), *yuv-* ‘yıkamak’tan *yuvundu* ‘bulaşık suyu’ (712), *gır-* ‘yontmak, kesmek’ten *gırındı* ‘yonga’ (263) , *çök-* ‘çökmek, batmak’tan *çöküncü* ‘1.çökelti, 2.tortul kütle’(125).

Tahsin Banguoğlu ekle yapılan kelimeleri ‘-inti adları’ olarak adlandırır. Ekin *-in-* dönüşlülük eki ile *-ti* (TmT’de *-dı, -di*) fiilden isim yapma ekinin kaynaşmasından oluşan birleşik ek olduğunu belirtir.

EAT’de ünsüzle biten fiillerden sonra $-I^4ndI^4$ olarak dört şekilde, ünlüyle biten fiillerden sonra $-yI^4ndI^4$ olarak toplam sekiz şekilde kullanılır.

TT’de $-(i)nti$, $-(i)nti$, $-(u)ntu$, $-(ü)ntü$ şekillerinde kullanılır.AT ve GT’ deki kullanım TT’den farksızdır:

TT : kalıntı, girinti, soyuntu, çöküntü, oyuntu

AT : axıntı, girinti, döyüntü ‘kalp çarpıntısı’, ovuntu ‘ovularak ufalanmış kırıntılar’

GT : akıntı, sızıntı, serpinti, koruntu ‘koruyucu’, görüntü, gezinti, girinti

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:258, BİRAY 1999:160,161, A. BORJAKOW vd. 1999:30, ÇENELİ 1997:31, GÜLTEKİN 2002:129, ÖZKAN 1996:115, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:45]

$-(y)I^4ş$ [-ış, -iş, -uş, üş, -ş, -y-ış, -y-iş, -y-uş, -y-üş]

ET ve EAT dönemlerinden beri işlek olarak kullanılan bir ektir.

Ek, TmT'de dokuz şekilde kullanılmaktadır: -ış, -iş, -uş, -üş, -ş, -y-ış, -y-iş, -y-uş, -y-üş .

bol- 'olmak'tan *boluş* < *bol-uş* 'hareket, davranış' (78), *çagır-* 'çağırma' tan *çagırış* < *çagır-ış* 'toplantıya çağırma' (107) , *diril-* 'dirilmek'ten *diriliş* < *diril-iş* 'diriliş' (163) .

Ek, ünlü ile biten fiillere sadece -ş olarak ya da kendinden önce bir -y- bağlantı ünsüzüyle birlikte eklenmektedir :

meñze- 'benzemek'ten *meñzeş* < *meñze-ş* 'benzer, andıran' (454), *geple-* 'konuşmak'tan *gepleyiş* < *geple-y-iş* 'söyleyiş, telaffuz, konuşma' (252) .

Bazen geniş ünlü ile biten fiillerde a>ı , e>ü şeklinde ünlü daralması da görülür: *garga-* 'kargımak, beddua etmek, lanetlemek'ten *gargış* < *garg(a)-ış* 'lanet, kargış, beddua' (232), *üle-* 'hisselerini, payını vermek, bölmek'ten *ülüş* < *ül(e)-üş* 'pay, hisse, parça' (654) .

-(y)I^Aş kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *bak-* 'bakmak'tan *bakış* (45), *diril-* 'dirilmek' ten *diriliş* (163) .

-(y)I^Aş eki, tek heceli yuvarlak ünlülü fiillere geldiğinde dudak uyumuna tâbidir, ancak birden fazla heceli yuvarlak ünlülü kelimelere eklendiğinde dudak uyumuna tâbi değildir. *çözül-* 'çözülme' ten *çözülüş* < *çözül-iş* (126) .

Ayrıca -(y)I^Aş eki, birden fazla heceli iken orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu tek heceli olan yuvarlak ünlülü fiillere -uş, -üş şeklinde eklenerek uyuma uyur:

boluş < *bol-uş* (78), *doguş* < *dog-uş* (167), *görnüş* < *gör(ü)n-üş* (296), *gurluş* < *gur(u)l-uş* (310) .

İŞLEVLERİ:

1.F.Kadri Timurtaş, eki "hareket ve oluş ismi yapan bir çeşit mastar" olarak tanımlar. T.Banguoğlu ise kılış adları yaptığını ve kılışın tarzını ifade ettiğini belirtir. M. Ergin, ekin iş ifade eden fiil isimleri yaptığını ifade eder.

-(y)I^Aş eki, TmT'de aynı işlevdedir : *gara-* 'bakmak'tan *garayış* 'bakış' (231), *in-* 'inmek'ten *iniş* 'iniş' (379), *geple-* 'konuşmak'tan *gepleyiş* 'söyleyiş' (252), *gir-* 'girmek'ten *giriş* 'giriş' (273) .

2. -(y)I^Aş ekinin fiilin ifade ettiği hareketle ilgili soyut ve somut manalı isimler yapma fonksiyonu oldukça yaygındır :

çagırıl- 'çağırılmak'tan *çagırılış* 'toplantı'(107),*garga-* 'lanetlemek, beddua etmek, kargımak'tan *gargış* 'kargış, lanet, beddua' (232), *üle-* 'hisselerini, payını vermek, bölmek'ten *ülüş* 'pay, hisse' (654), *yaşa-* 'yaşamak'tan *yaşayış* 'hayat, yaşam' (682), *tirke-* 'bağlamak, eklemek'ten *tirkiş* 'boyunduruğa takılıp bağlamak için kullanılan ip' (630), *oyna-* 'birisi ile oynamak, dalga geçmek'ten *oynaş* 'evlilik dışı ilişki kuran erkek ya da kadın' (499), *çözül-* 'çözülme' ten *çözülüş* 'çözüm' (126).

Kılış adları yanında, *-mAk* ,*-mA* isim-fiil eklerine göre kalıcı isim yapmaya daha elverişli ve pek çok örnekte kalıplaşarak kalıcı isim yapan ek, ET'den itibaren kullanılmaktadır.

ET : alış, beriş, uruş 'savaş', busuş 'keder'

EAT : gidiş, dönüş, doğuş, depreniş 'sarsılma, deprem'

TT, AT ve GT'de ek, hem kılış adı hemde kalıcı isim yapma fonksiyonuyla kullanılmaktadır.

TT : açılış, haykırış, satış, uçuş, yağış, dikiş, dövüş, deyiş, kurtuluş, alkış (<alka-ş)

AT : baxış, anlayış, geliş, gidiş, deyiş 'münakaşa', dikiş , garğış 'beddua', görüş, gösteriş, söyüş 'küfür', yağış

GT : alış veriş, bakış, yaşayış, isteyiş 'arzu', oluş 'olay', soruş 'soru', topluş 'toplanma'

[BANGUOĞLU 2000:261, BİRAY 1999:102-105, A. BORJAKOW vd. 1999:30, ERGİN 1993:177, GABAİN 1995:55, KARA 2000:31,

ÖZKAN 1996:177, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:45, TİMURTAŞ
1994:81]

-1

Çalışmamızda ek, iki kelimedede bulunmaktadır.

İŞLEVLERİ

1. Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili zarf türetmiştir:

tüke- ‘*tamamlamak’tan *tüke-l* ‘bütün, hep’ (639) .

2. Fiille ilgili sıfat türetmiştir :

**erçeş-* ‘takılmak, sataşmak’tan *erçe-l* ‘ısrarlı, azimli’(203) .

Ayrıca ek, Irak Türkmen Türkçesinde “ış-l” kelimesinde tespit edilmiştir.

ET’den itibaren birkaç kelimedede görülen işlek olmayan bir ektir.

ET : *tüke-l* ‘bütün, hep’, *kıs-ı-l* ‘vadi, darboğaz’, *to-l* ‘bütün, hep’,
kö-l ‘göl’, *ına-l* ‘bakan gibi yüksek bir mevki ünvanı’

EAT : *düke-l* ‘bütün, hep’

TT : *ış-l* (son zamanlarda sarkıl, kasıl, koşul, kurul kelimelerinde görülür.)

AT ve GT’de ekle ilgili örneklere rastlayamadık.

[BANGUOĞLU 2000:250, BAYATLI 1996:382 , BİRAY 1999:166,
ERGİN 1993:185, GABAİN 1995:53, GÜLSEVİN 1997:134,
SEVORTYAN 1966:225]

-mA [-ma, -me]

Bir önceki +*mAk* eki gibi kullanılış sahası oldukça yaygın bir fiilden isim yapım ekidir.H. Biray -*mA* ekinin HZTD’de ‘İnfinitivin gısgalan forması’ olarak adlandırıldığını belirtir..

Tahsin Banguoğlu *-mA* ekini ‘hafif master’, İlhan Çeneli ise ‘kısaltılmış master’ olarak adlandırır.

Eski Türkçeden beri kullanılan ek, TT’de olduğu gibi TmT’de de iki şekildedir: *-ma*, *-me*.

-mA eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *çöple-* ‘toplamak, yığmak’tan *çöpleme* ‘küçük ağaç ve dal parçaları’ (126), *govur-* ‘kavurmak’tan *govurma* ‘kavurma’ (286).

İŞLEVLERİ:

1. TmT’de daha çok *-mA* eki iş isimleri yapar, ancak *-mA* ekinin de yaptığı görülür:

yönke- ‘suç atmak, lekelemek’ten *yönkeme* ‘suç atma, lekeleme’ (708), *göç-* ‘göçmek, taşınmak’tan *göçme* ‘göçme, taşınma’ (289), *guy-* ‘dökmek’ten *guyma* ‘dökme’ (315), *garala-* ‘karalamak’tan *garalama* ‘karalama’ (229), *görkez-* ‘göstermek, sergilemek’ten *görkezme* ‘gösterme, sergileme’ (296).

2. Kökün anlamına bağlı olarak kalıcı isimler yapar ve bu işleviyle ilgili örnekler daha fazladır :

govur- ‘kavurmak’tan *govurma* ‘kavurma’ (286), *sür-* ‘sürmek’ten *sürme* ‘boya, sürme’ (593), *uç-* ‘uçmak’tan *uçma* ‘cennet’ (642), *süz-* ‘süzme’den *süzme* ‘süzme, yoğurt süzmesi’ (595), *dog-* ‘doğmak’tan *dogma* ‘oğul, erkek çocuk’ (166), *çekdir-* ‘çektirmek’ten *çekdirme* ‘az suyla yapılan bir tür et yemeği (115), *düv-* ‘dügümlemek’ten *düvme* ‘dügme’ (185).

3. *-mA* eki TT’de olduğu gibi TmT’de de sıfat yapmaktadır. *-mA* ekinin sıfat yaptığı örnekler :

ıñdar- ‘kandırmak, ikna etmekten *ıñdarma* ‘herkesin sözüne giden, her söze inanan’ (364), *sayla-* ‘seçmek, ayırmak’tan *saylama* ‘seçme, seçkin’ (595), *yasa-* ‘yapmak’ tan *yasama* ‘sun’i, yapma, yapay’ (681), *bur-* ‘burmak, çevirmek’ten *burma* ‘burgulu’ (88).

Banguoğlu, ET ve EO'dan beri fiilin masdar şeklini yapan *-mek* ekinin iki sesli arasında kalıp süreklileşen son damak sesini düşürerek (hafif mastar) yapan *-me* haline geldiğini belirtir.

TT'de hareket isimleri yapmakta en ön safta olan ek, hemen her fiilden kılış adları yapar. Tahsin Banguoğlu, eskiden beri kılış adı yapan *-mak* ekinin kullanışta yaygın olmadığını ve yerini kendinden doğan, daha genç *-me* ekine bıraktığını ifade eder.

Gabain, ET'de ekin daha çok sıfat yaptığını belirtir. Banguoğlu, ET'de sıfat-fiil olarak kullanıldığını, sıfatlar ve sıfattan gelme isimler yaptığını belirtir. Gülsevin ekin mastar olarak EAT'de az kullanıldığını bunun yerine *-mAk*'ın kullanıldığını belirtir. EAT'de bu ek, kalıcı isimler de yapmıştır. Timurtaş ekin EAT'de daha çok müşahhas isimler yaptığını ifade eder.

-mA eki, TT ve AT'de iş isimleri, nesne isimleri ve sıfat yapar.

Himmet Biray, GT'de *-mA* ile türetilen isimlerin (eğer kalıcı isimler değilse) sözlükte karşısında *-mAk*'lı karşılıklar bulunduğunu belirtir. Dolayısıyla TT ve AT'de *-mA*'nın görevini GT'de *-mAk* üstlenmiş durumdadır. Özkan, *-mA* ekinin kalıcı isim yapma konusunda *-mAk* ekinden daha işlek olduğunu vurgular.

TT : yazma, okuma, gelme, gitme, çalışma... (geçici hareket isimleri), dondurma, dolma, kavurma... (kalıcı nesne isimleri); süzme (yoğurt), yazma (eser), eskitme (mobilya)... (sıfat)

AT : yazma, okuma, gelme.... (hareket isimleri) ; basdırma, çökme (ayakkabı), dolama (bir hastalık adı)....(kalıcı isim) ; çatma (gaş) burma (saç), uydurma (söz).... (sıfat)

GT : yaşama, büüme 'büyüme', gelme... (hareket isimleri); dondurma, sarma (yemek adı), salma 'şımarık çocuk', gözleme.....(kalıcı isim)

[BANGUOĞLU 2000:264-267, BİRAY 1999:89-102, A. BORJAKOW vd. 1999:30-31, ÇENELİ 1997:29, GABAİN 1995:53, GÜLSEVİN 1997:122/136, KARA 2001:31, ÖZKAN 1996:177, RÜSTEMOV-BUDAGOVA 1960:41-42/46/64, TİMURTAŞ 1995:432]

-M²Aç(e)k [-maç, -meç, -paç, -peçek]

İŞLEVLERİ

1. -maç

ET'den beri yemek adları yapan *-maç* eki tek şekildedir, TmT'de de bu fonksiyonuna rastlanmıştır :

kak- 'çakmak, kakmak'tan *kakmaç* '1.ince kesilmiş et parçaları 2. ızgara'(391), *ov-* 'herhangi bir şeyi el ile bastırarak ezmek'ten *ovmaç* 'doğranmış, sıcak ekmeği yağda ezerek pişirilen bir yemek' (496).

Ahmet Bican Ercilasun, Türkçenin eski dönemlerinden ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler vererek ekin *-ma* fiilden isim yapma eki ile 'aş' kelimesinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtir.

Banguoğlu, Ercilasun ile aynı görüştedir. Ekin bir *-me* sıfatı üzerine "aş" kelimesinin gelmesinden doğduğunu ifade eder (bulgama aş > bulgamaç).

ET'de "kavurtmaç, kıymaç, bulgamaç" kelimelerinde bu ek görülmektedir.

AT ve GT'de *-maç, -meç*, AT'de *-mac, -mâc* şeklindedir.

TT : bulamaç, kavurmaç, tutmaç

AT : bulamac 'unla yapılan bir yemek', yaxmac 'üzerine yağ, bal sürülmüş ekmeğin parçası'

GT : bulamaç, aldamaç 'ziyafet'

[ALTAYLI, BANGUOĞLU 2000:268, BİRAY 1999:172, ERCİLASUN 1973:83-87, ERGİN 1993:187, KARA 2001:31, KARAMANLIOĞLU 1994:42, ÖZKAN 1996:111]

2. -maç /-meç, -paç/-peçek

Ek, TmT’de fiillere *-maç, -meç*, dönüşlü tabanlara ise *-paç, -peçek* şeklinde gelmektedir.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *gıssan-* ‘acele etmek’ten *gıssanmaç* ‘aceleci’(266), *ger-* ‘koymak, dikmek, kurmak’tan *germeç* ‘baraj, duvar, bent’ (254) .

-paç/-peçek eklerinin sedalı (b’li) şekilleri olmadığından ünsüz uyumuna tâbi değildir : *gizlen-* ‘gizlenmek’ten *gizlenmepeç* ‘saklambaç’ (275), *pırlam-* ‘çevirilmek’ten *pırlambaç* ‘bir çocuk oyunu’(529) .

2.1.Fiilin sonucuyla ilgili oyun ismi ve somut isim yapmıştır:

gizlen- ‘gizlenmek’ten *gizlenmepeç* ‘saklambaç’(275), *pırlam-* ‘çevrilmek’ten *pırlambaç* ‘bir çocuk oyunu’(529) (*pırla-n-* > *pırla-m-* > *pırla-m-paç*), *ger-* ‘koymak,dikmek, kurmak’tan *germeç* ‘bölme, duvar, baraj, bent’ (254), **yart-* ‘yırtmak’tan *yartmaç* ‘yırtmaç’(681) .

2.2. Ek, bir örnekte durum ismi yapmıştır :

gıssan- ‘acele etmek’ten *gıssanmaç* ‘aceleci’ (266) .

2.3. Ek, şu örnekte zarf yapmıştır :

hovluk- ‘acele etmek, acele davranmak’tan *hovlukmaç* ‘acele, tez, çarçabuk’ (354) .

Ahmet Bircan Ercilasun ekin *-maca* >*-maç* değişmesinden geldiğini belirtti. Tahsin Banguoğlu ise *-me* ekiyle yapılan sıfatların *-eç* küçültme ekiyle uzamasından doğmuş birleşik bir ek olabileceğini ifade eder.

TT ve GT’de *-maç/-meç/-baç* ; AT’ de *-mac, -mec/-bac* şekillerinde kullanılır.

TT : yırtmaç, dolambaç, saklambaç, germeç, yanılmaç, girmeç

AT : yanılmac ‘tekerleme’, artırmac ‘1.balkon 2.çocuk oyununun adı’, burmac ‘çimdik’, atlanbac ‘birdirbir oyunu’

GT : saklanbaç, dönemeç, yanılmaç, örtmeç+li ‘kapalı’

[BANGUOĞLU 2000:268, BİRAY 1999:173, ERCİLASUN 1973:87, ERGİN 1993:187, KARA 2001:31, ÖZKAN 1996:111]

-maça

Ek, TmT’ de tek şekildedir : *-maça*.

-maça eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :

goş- ‘katmak, bir şey eklemek’ten *goşmaça* ‘ek, ekleme’(283)

T. Banguoğlu ekin çok eski olmayan bir bileşik olduğunu ve *-me* sıfat yapan ekle, vurgusuz *-ce* görelilik (babamca, erkekçe vb.) ekinin birleşiminden oluşabileceğini belirtir. Ancak birleşik ekin son hecesinin vurgulu olması tereddütle yaklaşmasına yol açmaktadır.

M. Ergin ekin, fiilden isim yapma *-ma*, *-me* ile *-ca*, *-ce*’nin birleşmesinden oluştuğunu belirtir.(Ekin *-ca*’lı kısmı TmT’ de ç’lidir.)

TT, AT ve GT’de *-maca*, *-mece* şekillerinde kullanılır. TT’de yaygın olan ek, diğer lehçelerde birkaç kelimedede görülmektedir.

TT : bilmece, bulmaca, boğmaca, kesmece, soymaca, aldatmaca, düzmece, darılmaca, çekmece

AT : tapmaca ‘bilmece’, çekmece, boğmaca

GT : bilmeyce ‘bilmece’, bilmemeyce ‘bilmece’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:267, BİRAY 1999:178, ERGİN 1993:188, KARA 2001:32]

-mAk [-mak, -mek]

ET ve sonraki Orta Türkçe dönemlerinden beri kullanımında farklılık görülmeyen mastar ekidir.

TT'de Muharrem Ergin ve Deny tarafından da *-mak, -mek* "mastar eki" olarak adlandırılmıştır. T.Banguoğlu '*-mek* adları' başlığını kullanarak ekin fonksiyonlarına değinmiştir. T.Nejat Gencan ise '*-mek* ekiyle Türemiş Sözcükler' başlığıyla bu ekle türemiş isimleri, fiillerin hareket isimleri için 'eylemlikler', kalıcı isim durumunda olanları da 'hem eylemlilik hem de birer somut ad' şeklinde sınıflamıştır.

TDG'de *-mAk* ekinin somut isim yapma özelliğinden bahsedilmiştir.

Mastar eki, TmT'de iki şekilde kullanılmaktadır : *-mak, -mek* .

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *oy-* 'oymak'tan *oymak* 'çukur, oyulmuş yer' (498), *gemriş-* 'kemirmek'ten *gemrişmek* 'kemirmek (hayvanlar için)' (250) .

İŞLEVLERİ

1. *-mAk* ekinin esas işlevi, bütün fiillerin sonuna gelerek onların hareket isimlerini yapmaktır:

gönelt- 'düzelt-, doğrult-'tan *göneltmek* 'düzeltmek, doğrultmak' (292), *gemriş-* 'kemir-(hayvanlar için)' *gemrişmek* 'kemirmek (hayvanlar için)' (250) .

2. M.Ergin ekin, çok nadir olarak bazı kelimelerde klişeleşerek nesne adı yaptığını belirtir. TmT'de de ek, fiilin ifade ettiği harekete bağlı olarak kalıcı isimler yapar.TDG'de ekin sadece kalıcı isim yapma özelliği üzerinde durulmaktadır :

üyş- 'bir yere toplanmak'tan *üyşmek* 'yığın, küme' (658) , *çak-* 'bir şeyi başka bir şeyin yüzeyine sürtmek, sürüp yakmak'tan *çakmak* 'çakmak' (108), *oy-* 'oymak' tan *oymak* 'çukur, oyulmuş yer' (498) .

3. Ek, aşağıdaki kelimeye sıfat yapmıştır :

süyn- ‘çekilip uzanmak, açılmak, genişlemek’ten *süynmek* ‘uzun, sivri’ (594).

4. *-mAk* eki, bir kelimedede ise bağlaç türetmiştir :

di- ‘demek’ ten *diymek* < *di-y-mek* ‘demek, demek ki, o halde’(165).

Batı Oğuz Lehçeleri AT, TT ve GT’den farklı olarak, TmT’de *-mak* ekinden sonra yapım ve çekim ekleri de getirilebilmektedir. Ancak çalışmamızda bu hususlarla ilgili örnek bulunamamıştır.

ET ve EAT’de *-mağ/-mek* şekli günümüze dek işlek bir şekilde kullanılmaktadır.ET’de kılış adlarının yanı sıra, soyut ve somut isimler de yapmıştır.

TT’de *-mak/-mek*, AT’de *-mağ/-mek*, GT’de *-mak,-mek / -maa , -mää* şeklinde kullanılır.

Nevzat Özkan, *-maa* şeklinin, *-mak* ekinin çekim halinde iki ünlü arasında kalan k damak ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. GT’de *-mak* eki tek başına ve ünsüzle başlayan bir ek aldığında herhangi bir değişikliğe uğramamaktadır.

Biray’ a göre *-mak/-mek* eki GT’ de kalıcı isimler yapmıştır; *-maa , -mee* ise fiillerin soyut hareketlerini (Oğuz lehçelerinde asıl görevi budur.) karşılar. Ancak Özkan, *-mak* ve *-maa*’nın fonksiyonları bakımından pek netleşmediğini belirtir. *-maa* ekiyle yapılan kelimelerin Rusça’ nın etkisiyle isimleşme temayülü gösterdiğini ifade eder.

TT : konuşmak, vermek, donmak / çakmak, yemek

AT : baxmağ, benzetmek, donmağ, gülmek / çaxmağ

GT : gezmek, bitmek, olmaa ‘olmak’, toplamaa ‘toplamak’/imek ‘yemek’, kaymak,çakmak

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:269, BİRAY 1999:81-88, A. BORJAKOW 1999:30, ÇENELİ 1997:30, DENY 1941:421, ERGİN

1993:175, GABAİN 1995:53, GÜLSEVİN 1997:122, ÖZKAN 1996:176-177]

-mAn [-man, -men]

İşlek olmayan bir fiilden isim yapma ekidir:

-mAn eki, TmT' de iki şekildedir :-man, -men.

-mAn eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir :*dın-* 'bitirmek, sona erdirmek'ten *dınman* 'durmadan, aralıksız'(155), *degir-* 'dokunmak, el değdirmek'ten *degirmen* 'değirmen'(142) .

İŞLEVLERİ

1. -mAn eki, fiilin hareketiyle ilgili nesne adı yapmıştır :

degir- '*dönmek'ten *degirmen* 'değirmen'(142)

2. -mAn eki, aşağıda zarf yapmıştır :

dın- 'bitirmek, sona erdirmek'ten *dınman* 'durmadan, durmaksızın, aralıksız'(155).

Karahanlı Türkçesi ve EAT dönemlerinde *-man/-men* şeklinde kullanılmıştır.

KT : kur-man 'ok ve yay konan kap', sık-man 'üzüm sıkma zamanı', sök-men 'savaşta sırayı söken yiğitlere verilen ad', tu-man 'duman, is'

EAT : degir-men

TT, AT ve GT' de de ek aynı şekilde kullanılır.

TT : az-man. Yeni kelimeler türetilmiştir : yazman, çevirmen, eleştirmen... 'göçmen' ve 'şişman' kelimelerinde M. Ergin ekin isimden isim mi yoksa fiilden isim mi yaptığı konusunda tereddütlüdür.

AT : az-man

GT : az-man, şiş-man (Nevzat Özkan, M. Ergin'in tereddüt ettiği bu kelimedeki eki fiilden isim yapım eki kabul etmektedir.)

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:175, DEMİR 2002 : 209-213, ERGİN 1993:187,ÖZKAN 1996:115, SEVORTYAN 1966:197]

-mɪ⁴k [-mık, -mik, -muk, -mük]

İşlek olmayan bir ektir, çalışmamızda iki şekline rastladık : *-mık*, *-muk*.

Sınırlı sayıdaki kelimedede bulunan ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir. *-mɪ⁴k* eki tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbidir :

çız- ‘çizmek’ten *çızmik* ‘yüzü çizgi çizgi olan’ (122), *omur-* ‘ikiye bölmek, ayırmak’tan *ommuk* ‘parça parça edilmiş, kırılmış , ufalanmış’ (omur- > om- hece düşmesi) (487) .

İŞLEVLERİ

1. Fiilin hareketinden dolayı meydana gelmiş durumları ifade eder:

çız- ‘çizmek’ten *çızmik* ‘yüzü çizgi çizgi olan’ (122), *omur-* ‘ikiye bölmek, ayırmak’tan *ommuk* ‘parça parça edilmiş,kırılmış, ufalanmış’(-ur- > -Ø- hece düşmesi) (487) .

2. Ek, aşağıdaki kelimedede ise sıfat yapmıştır :

alasarmık ‘kapalı, karmaşık, belirsiz, bulanık’(ala: karışık renkli, çizgili) (28).

3. Ek şu örnekte hastalık adı türetmiştir :

**gızıl+a-* ‘kızıllaşmak’tan *gızlamık* > *gızamık* ‘kızamık’ (268) .

4. Aşağıdaki örnekte fiilin hareketiyle ilgili alet adı türetmiştir :
dırmık (156).

Banguoğlu, *-mɪ⁴k* ekini bu kelimedede fiilden isim eki olarak vermiş, ancak fiilin kökünden bahsetmemiştir.Sevortyan ise bu kelimenin “tırma-k” şeklinde *-k* ile yapıldığını ancak “tır-mık” şeklinde *-mık* ekiyle de yapılmış olabileceğini belirtir [SEVORTYAN 1980:347].

Ek, ET'de kızamuk (<kızıl+a-muk) kelimesinde de geçmektedir.

TT ve GT'de ünlü uyumlarına uygun olarak *-mik, -mik, -muk, -mük* şekillerinde kullanılır.

AT'de *-mik, -mığ* şekillerine rastlanmıştır.

TT : kısmık, çiğnemik, kusmuk, kesmik '1.kesilmiş sütün koyu kısmı 2. iri saman 3. sedasızleşmiş toprak parçası'

AT : kesmik 'sütü eşkitererek içindeki suyu çıkarmak suretiyle yapılan yiyecek', çırtmış '1.parmakları birbirine vurarak şaklatma 2.orta parmağı baş parmağa dayayıp kuvvetle elin ayasına vurma ve ses çıkartma', gırtmış 'kenarlarının tüyü gitmiş, dökülmüş'

GT : kıymık, kusmuk, çalmık 'düğme, ilik', kesmik 'saman kırıntısı', dırmığ 'tırmık'

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:272, BIRAY 1999:169, CAFEROĞLU 1993:118, EREN 1999:242, ERGİN 1993:186, KARA 2001:32, ÖZKAN 1996:115, SEVORTYAN 1980:347]

- ml⁴r [-mır,-mir, -mur, -mür]

Eski Türkçe'den beri kullanılan ek, çalışmamızda birkaç kelimedede bulunmaktadır.Çalışmamızda ekin üç şekline rastladık :-*mır, -mur, -mür*.

-ml⁴r eki, kalınlık-incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumlarına tâbidir :

yag- 'yağmak'tan *yagmır* 'yağmur'(669), *kö-* (<*köy-) 'yanmak'tan *kömür* (421).

İŞLEVLERİ

1. -ml⁴r eki, fiilin hareketinin sonucuyla ilgili somut isimler yapar :

yag- 'yağmak'tan *yagmır* 'yağmur'(669), *kö-* (<*köy-) 'yanmak'tan *kömür* 'kömür'(421).

'kömür' kelimesi yaygın bir inanca göre Türkçe *köm-* (>göm-) kökünden -(ü)r ekiyle yapılmıştır. Ramstedt *köm-* kökünün 'gömmek'

anlamına geldiğini bildirir. Dialektlerde köy- (>küy-) ‘yanmak’ kökünden geldiği yolundaki savı, Tatarcadaki küymir biçimi desteklemektedir. Buna karşılık dialektlerde kö-mür biçimine rastlanmamaktadır. [EREN 1999:256]

2. Ek, aşağıda sıfat yapmıştır :

oy- ‘oymak, kazmak’tan *oymur oymur* ‘çukur çukur olmuş yer’(498)

ET’de *-m⁴r* şekillerinde kullanılan ek, EAT döneminde *-mur, -mür* olarak yuvarlak şekillerde kullanılmıştır.

TT, AT ve GT’ de ek *-mur, -mür* şekillerinde kullanılmaktadır.

TT : yağ-mur, kö-mür (*kö- yanmak kökünden türetilmiş olmalıdır.

AT : yağ-mur, kö-mür

GT : yaa-mur < yağ-mur

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:176, A. BORJAKOW vd. 1999:32, CAFEROĞLU 1993:79, EREN 1999:256, ERGİN 1995:187, GABAİN 1995:53, GÜLTEKİN 2002:129,]

-mit

Sadece TmT’de görülen ek, bir kelime geçmektedir : Bu kelime ek, fiilden kalıcı isim türetmiştir :

iy- ‘yemek yemek’ten *iymit* ‘yemek’ (387) .

[BİRAY 1999: 185,A. BORJAKOW vd. 1999 : 32, KARA 2001: 32]

-nA [-na, -ne]

TmT’de görülen ek, iki kelime de bulunmaktadır .+nA eki kalınlık-incecik uyumuna tâbidir .

İŞLEVİ:

Fiilin ifade ettiği hareketle ilgili somut ve soyut isim türetmiştir :

yet- ‘yetmek, yeterli olmak’tan *yetne* ‘ek, ilave’ (695), *ur-* ‘1.vurmak 2.yüklemek,yük vurmak’tan *urna* ‘1. yama, ek 2. (mec.) olan işin, derdin üstüne gelen iş, dert’ (649).

Hasan Eren Orta Türkçe’de kullanılan uruk ‘ip, urgan’ kelimesinin *ur-* ‘vurmak, dövmek, koymak, yapmak, takmak’ kökünden *-(u)k* ekiyle yapıldığını belirtir. Eren, Orta Türkçe’de *urul-* ‘(ip) örülmek’ olarak geçtiğini belirtir.

Clauson, uruk kelimesinin *ur-* fiilinden meydana geldiğini, *ur-* ‘bir şeyin üstüne bir (aynı) anlam doğrultusunda bir şeyler daha eklemek’ olduğunu belirtir.

[A. BORJAKOW vd. 1999:32, EREN 1999 : 424, CLAUSON 1972: 215]

-sag

Bir kelimedede rastladığımız ek, fiilin hareketiyle ilgili fail ismi ve yer ismi türetmiştir :

tut- ‘yakalamak,ele geçirmek, avlamak’tan *tussag* ‘1.tutsak 2.hapishane’ (637) (<tutsag gerileyici ses benzeşmesi) .

Sevortyan ekin *+sa-* istek anlamlı fiiller türeten isimden fiil yapma ekiyle *-k* fiilden isim yapma ekinden oluştuğunu ifade eder.

EAT’de ‘tut-sak’ kelimesinde bulunan ek, diğer lehçelerde de bir kelimedede geçmektedir.

TT : tutsak

AT : dutsağ, dustağ.İkinci kelimedede *dut* - fiilinin sonundaki “t” ile ekin başındaki “s” yer değiştirmiştir (metatez). AT’de kelimenin hem normal türemiş şekli hem de metatezli şekli mevcuttur.

GT : tutsak

[ALTAYLI 1994:326, BİRAY 1999:175, ERGİN 1993:187,]
GÜLTEKİN 2002:129, SEVORTYAN 1966:221]

-sı, -se, -sük

Dört lehçede yalnızca bir iki kelimedede rastlanan, işlek olmayan bir fiilden isim yapma ekidir.

Çalışmamızda üç kelimedede rastladığımız ek, *-sı*, *-se* ve *-sük* şekillerindedir.

“*süm-sük*” (592) kelimesinde ekin ET’deki eski şeklini koruduğu kanaatindeyiz.

İŞLEVLERİ

1. Aşağıdaki kelimedede fiilin neticesinde oluşan işi göstermektedir:

tüte- ‘tütmek’ten *tüsse* ‘duman, is’ (640) (orta hece düşmesi).

tüte- > tüt- (-e>-Ø ünlü düşmesi), tüt-sü> *tüs-se* (gerileyici ses benzeşmesi ve düzleştirme)

2. Bir örnekte vakit ismi yapmıştır:

yat- ‘yatmak’tan *yassı* ‘yatsı’ (681), *yat-sı*>*yas-sı* (gerileyici ses benzeşmesi)

3. Fiilin gösterdiği hareketi yapan, fail ismi yapmıştır:

süm- ‘sokulmak, girmek, aradan geçmek’ten *sümsük* ‘sürekli bir şeyler gözler gibi dolaşıp yürüyen’(592) .

M. Ergin ET’de ‘yassı’ kelimesinin bulunması ve tütsü kelimesinin ET’de “tütsük” şeklinde olmasından dolayı ekin *-sıg*, *-sig*, *-sug*, *-süg*’ den geldiği düşünülse de ET’ de *-sıg*, *-sig*, *-sug*, *-süg* şeklinde değil *-sık*, *-sik*, *-suk*, *-sük* şeklinde bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirtir ve “tütsü” kelimesinin eskiden “tüt-süg” şeklinde olması gerektiğini belirtir.

Ayrıca Gabain ET’de *-s^lk* ekinin yer yer *-ğ* ve *-g*’li olduğunu ifade eder.

Zeynep Korkmaz, ekin eski gelecek zaman sıfat fiil ekinin (-sıg , -sig) kalıntısı olduğunu belirtir.

ET : tüt-sük(g)

EAT : tüt-sü

TT : tüt-sü, yat-sı, yas-sı, sin-si

Ayrıca “sümsük” kelimesi Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Bu kelime ekin ET’deki eski şeklini koruduğu kanaatindeyiz.

AT : aykırılışma sonucunda : yassı>yastı

metatez sonucunda : tütsü> tüstü şekline girmiştir.

GT : ünlü düşmesi sonucunda : yassı> yası şekline girmiştir.

[ALTAYLI 1994, BİRAY 1999:167, CAFEROĞLU 1993:170, DERLEME SÖZLÜĞÜ 1993 X. Cilt :3712, ERGİN 1993:185, GABAİN 1995:54/58, GÜLTEKİN 2002:129, KORKMAZ 1995:591]

-t

ET döneminden buyana kullanılan ek, sınırlı sayıdaki kelimelerde görülür. TmT’de ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle bitenlere ise araya yardımcı ünlü alarak eklenmektedir. Yardımcı ünlü dudak uyumuna tâbidir. Ancak “*um-t*” (647) kelimesinde uyum dışı kalmıştır.

İŞLEVLERİ

1. Aşağıda ek, yer ismi yapmıştır :

geç- ‘geçmek’ten *geçit* (247), *ayır-* ‘ayırmaq’tan *ayırıt* ‘kavşak, ayırım’ (40) .

2. Soyut isimler yapar :

um- ‘ummak’tan *umıt* ‘umut, ümit’(647), *öv-* ‘övmek’ten *övüt* ‘öğüt, nasihat’ (511) .

3. Sıfat görevinde kullanılan kelimeler türetir :

yıgır- ‘mıncıklamak, buruşturmak’tan *yıgırt* ‘buruşuk, kırış kırış’ (696), *uç-* ‘uçmak’tan *uçut* ‘sarp, dik’ (643), *gura-* ‘1.kurmak2. hazırlamak, düzenlemek’ten *gurat* ‘1.sağlam, iyi 2. besili, semiz 3.zengin, müreffeh’ (309) .

4. Aşağıda nesne ismi yapmıştır :

böve- ‘(akarsuyu) kapamak, bent yapmak’tan *bövet* ‘baraj, bent’ (84), *sark-* ‘süzölmek, süzölüp akmak, sarkmak’tan *sarkıt* ‘1.akıp biriken su 2. yemek artığı’(563) .

M. Ergin ekin ET’de yuvarlak vokalli *-ut*, *-üt* şeklinde olduğunu, birkaç misalde ise *-t* ekinin bulunduğunu ifade eder. EAT’ye ek, aynen geçmiştir ancak u, ü ler artık yardımcı ses sayılmaya başlanmıştır. Yani EAT’de ekin yardımcı vokalleri u, ü şeklinde daima yuvarlaktır.

ET : art-ut ‘armağın’, ög-üt, köç-üt ‘göç atı’, bas-ut ‘yardım’, adır-t ‘ayırma’, ö-t ‘fikir, öğüt’

EAT :geç-ü-t, aş-u-t ‘aşılacak yer’, yap-u-t ‘yapı, bina’, yükle-t, yoğur-t, bin-ü-t

TT’de ekin vokali uyuma bağlanmıştır. AT’de ek, vokali uyuma bağlı olarak *-d/-t* şekillerinde kullanılır..

TT : geçit, kurut, öğüt, ayırt, umut, yoğurt

AT : geçid, ġurut ‘süzölüp kurutulan ayran, çökelek’, öyüd ‘nasihat’, ayırd, yoğurt

GT’de ‘yoğur-t’ kelimesinde bu ek bulunmaktadır.

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:263, BİRAY 1999:165, A. BORJAKOW vd.1999:30-32, ERĐİN 1993:184, GABAİN 1995:55, GÖLSEVİN 1997:136, GÖLTEKİN 2002:129, RÖSTEMOV-BUDAGOVA 1960:41]

-tay

TT'de son dönemde yaygınlaşan ek, TmT'de 'gurultay' kelimesinde bulunmaktadır :

gurul- 'kurulmak, inşa edilmek'ten *gurultay* 'kurultay, kongre, toplantı' (312).

N.Poppe ekin Moğolcada kullanıldığını belirtir.

Vecihe Hatipoğlu, -tay ekinin genellikle ad kök veya gövdesine getirilerek isim yaptığını (danıştay, kurultay, kamutay, sayıştay, yargıtay örneklerini vererek) ifade eder.

Türkçe Sözlük'te 'kurultay' kelimesinin Moğolca kökenli olduğunu belirtmiştir.

[BİRAY 1999:185, HATİPOĞLU 1981 :157, POPPE 1954 : 44, TS 1998:1417]

-(U) v [-v, -uv, -üv]

TmT' de kullanılan oldukça yaygın bir ektir.

Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan -v şeklinde, ünsüzle bitenlere u, ü yardımcı ünlülerini alarak -uv, -üv şeklinde eklenmektedir.

Ekin yardımcı ünlüsü, kalınlık, incelik uyumuna tâbi değildir:

biç- 'biçmek'ten *biç-ü-v* 'biçim, kesim' (65) , *yaz-* 'yazmak'tan *yaz-u-v* 'yazı' (686), *yat-* 'yatmak'tan *yat-u-v* 'yatma, uyuma' (683).

İŞLEVLERİ

1. Fiillerden soyut isimler türetir. Bunların bazıları -mA ve -(I^A)m ekleri ile karşılanan hareket isimlerdir :

oka- 'okumak'tan *oku-v* '1.okuma, tahsil, eğitim 2. ders, konu' (*oka->oku-*) (486), *tala-* 'yağmalamak, talan etmek'ten *talav* 'talan, yağma' (614), *dın-* 'dinmek, durmak'tan *dınuv* 'ara, aralık, fasıla' (156), *alda-*

'aldatmak'tan *aldav* 'aldatma, hile' (28), *sayla-* 'seçmek, ayırmak'tan *saylav* 'seçme, seçiş ; seçim' (566).

2. Fiillerden somut isimler türetir :

gaşa- 'kaşımak, taramak'tan *gaşav* 'kaşağı' (237), *çık-* 'çıkmaq'tan *çıkuv* 'yara, çıban' (120) , *sakla-* 'saklamak'tan *saklav* 'birşeyi saklamaya, korumaya yarayan şey' (555), *yaz-* 'yazma'tan *yazuv* 'yazı' (686) .

3. Fiilin hareketiyle ilgili sıfatlar türetir :

düz- '1. dizmek 2. toplamak, parçaları yerli yerine koymak'tan *düzüv* 'doğru, düzgün, iyi' (188) , *yada-* 'yorulmak, bitkin düşmek'ten *yadav* 'yorgun, bitkin' (668) , *yayra-* 'yayılmak'tan *yayrav* '1. dağınık 2. geniş, yaygın' (684).

4. Ek, aşağıda meslek adı türetmiştir :

ünde- '1. yöneltmek 2. çağırmak'tan *ündev* 'danışman'(655).

İlhan Çeneli, ekin Kıpçakçanın mastar eki olduğunu ve *-gu, -gü* fiilden isim yapma ekinden gelişerek ortaya çıktığını belirtir.

BİRAY (1999: 185) ET'deki isimden fiil yapan *-ğ, -g* ekinin Kuzey (batı) Türkçesinde *-v* olduğunu ifade eder ve TmT'ye Kuzey Türkçesinin tesiri ile geçtiğini belirtir.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu [1994:36] da Biray'la aynı görüşü paylaşır.

[BİRAY 1999:185, A. BORJAKOW vd. 1999:31, ÇENELİ 1997:53, GABAIN 1995:51, KARA 2001:32, KARAMANLIOĞLU 1994:36]

-vI⁴k [-vuk, -vük,-vık, -vik]

TmT'de görülen işlek bir ektir.-vI⁴k eki ünlü ile biten çok heceli türemiş fiillere eklenir , çalışmamızda üç şekline rastladık : *-vuk, -vük, -vik*.

-v⁴k eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *gübürde-* ‘gürlemek’ten *gübürdevük* ‘gürleme, gürültü’(316), *yıldıra-* ‘ışıldamak, parlamak’tan *yıldıravuk* ‘parlak, ışıltılı’ (699) .

Ekin –vik şekli dudak uyumuna tâbi, -vuk/-vük şekli dudak uyumuna tâbi değildir : *cürle-* ‘1.ötmek (düdük), ses çıkarmak’tan *cürle-vik* ‘düdük’ (105), *şıtırda-* ‘çatırdamak, çıtırdamak’tan *şıtırda-vuk* ‘hışırtılı ses çıkaran’ (606), *titre-* ‘titremek, sarsılmak’tan *titrevük* ‘titrek’ (630) .

İŞLEVLERİ:

1. Fiilin anlattığı hareketle ilgili somut isimler türetir :

cürle- ‘1.ötmek (düdük), ses çıkarmak’tan *cürle-vik* ‘düdük’ (105), *sagla-* ‘çağıldamak, çağılıtlı ses çıkarmak’tan *sagla-vuk* ‘şelale, çağlayan’ (597), *hızla-* (?)’ dan *hızla-vuk* ‘bir tür ağaçtan yapılmış oyuncak’ (348).

2. Işık ve seslerin meydana getirdiği hareketlerden “yapan, eden” anlamında sıfatlar türetir:

şañla- ‘uğuldamak, çınlamak, tınlamak’tan *şañlavuk* ‘çınlayan’ (600), *haşırda-* ‘haşırdamak, çıtırdamak’tan *haşırdavuk* ‘çıtırtılı, hışırtılı ses çıkaran’ (337), *yıpılda-* ‘ışıldamak, parlamak’tan *yıpıldavuk* ‘ışıltılı, pırıltılı, göz kamaştırıcı; parlak’ (700), *kibirde-* ‘çatırdamak, kütürdemek’ ten *kibirdevük* ‘kütür kütür, gevrek’(409), *endire-* ‘(zangır zangır) titremek’ ten *endirevük* ‘titreyen, titrek’ (201) .

[BİRAY 1999:189, A. BORJAKOW vd. 1999: 31, ÇENELİ 1997:34, KARA 2001:31]

TmT’de Yapım Eki Hüviyetine Bürünmüş Sıfat-Fiil Ekleri

Sıfat-Fiil ekleri, bazı kelimelerde kalıplaşarak, aynen yapım eklerinde olduğu gibi kalıcı isimler türetmişlerdir.

TmT’de fiilden sıfat-fiil ekleriyle türetilmiş olan bazı kalıcı isimler aşağıda verilmiştir :

-Ar [-ar,-er]

açar ‘anahtar’ (21), *çeker* ‘çekmece’ (115), *keser* ‘dokuma sırasında halının uzun tüylerini kesmek için kullanılan eğri bıçak’ (405), *gündoğar* ‘doğu’(320), *günebakar* ‘günebakan, ayçiçeği’ (320) (Son iki örnek birleşik kelimedir).

-An [-an,-en]

gapan ‘kapan, tuzak’(225), *günbatar* ‘batı’(319).

-dAçI [-daçı,-deçi]

girdeci ‘kazanç, kâr, gelir, girdi’ (273), *çıkdaçı* ‘harcama’ (120), *-dAçI* eki şu örnekte –dici şeklindedir : *köpeldici* ‘mat. çarpan’ (422) .

-gan

Şu kelimedede rastladığımız ekin sıfat-fiil olduğu kanaatindeyiz:

tay- ‘kaymak’tan *tay-gan+çak* ‘kaygan’ (620).

-mI⁴ş [-mış,-miş,-muş,-müş]

iymiş ‘meyve’ (387), *etmiş* ‘suç, kabahat’ (207) , *durmuş* ‘yaşam, hayat’ (178), *geçmiş* ‘geçmiş, olmuş-bitmiş’ (247).

Batı Oğuz Lehçelerinde Yapım Eki Hüviyetine Bürünmüş Sıfat-Fiil Eklerinden Örnekler :

TT : yarar, benzer, yatır, gelir, döner, bilgisayar, biçerdöver, keser, yazar ; kapan ; yemiş, dolmuş; alacak, gelecek, yakacak, yiyecek, giyecek, silecek

AT : yağar 'yağış', yatar '1.Bir şeyin meylettiği, yattığı taraf 2.mah. gece yatma vakti', yarar 'elverişli, faydalı', açar 'anahtar', gelir, yatır '1.dokunulmadan saklanan değerli şeyler; altın, gümüş, zenginlik 2.Kanaat edilerek toplanmış, saklanmış para vs.'; alacağı, yatacağı 'yatak yorgan', tutacağı 'bir şeyin tutan tarafı, kulp', silecek 'silgi', géyinecek 'elbise, giyim eşyası', yemiş '1. kavun 2. her türlü meyve'

GT : kapan 'hapishane'; keser, alacak, dönecek, yakacak; geçmiş

[ALTAYLI 1994, A. BORJAKOW vd.1999: 384...425, KARA 2001:34, ÖZKAN 1996:172]

İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

+A- [+a-, +e-]

ET'den itibaren kullanılan bir ektir. ET'de daha işlek olan ekin sonradan örnekleri azalmıştır. Oğuz Lehçeleri içinde en çok örneği TmT'de görülmektedir.

+A- eki, ET'den beri hiç değişmemiştir ve TmT'de de +a-/+e- şekillerinde kullanılır.

+A- eki TmT'de çoğunlukla tek heceli kelimelere eklemekle beraber iki heceli kelimelere eklendiği de olur. Ek, iki ve daha çok heceli kelimelere geldiğinde şu fonetik değişiklikler meydana gelir :

A) Sonu ünsüzle biten iki heceli kelimelerin ikinci hecesindeki dar ünlüler düşer: *agız* 'ağız'dan *agz+a-* 'anmak, sözünü etmek, ağıza almak' (26), *oyun* 'oyun'dan *oyn+a-* (498) , *gövün* 'gönül, kalp, ruh'tan *gövn+e-* 'bir şeye razı olmak' (298).

B) Sonu ı, i ünlüleriyle biten iki heceli kelimelere geldiğinde ı, i ünlüleri düşer : *porsı* 'pis koku'dan *pors+a-* 'bozulmak, pörsüme, çürümek' (534), *gici* 'kaşıntı'dan *gic+e-* 'kaşınmak, yanmak' (270), *sancı* 'sancı' dan *sanc+a-* 'sancımak' (560).

C) Sonu -ın/-in/-un/-ün, -ık/-ik/-uk/-ük sesleri ile biten iki heceli ve bazen üç heceli sözlere geldiğinde, kelimedeki yukarıdaki sesler düşer : *tütün* 'duman, is'ten *tüt+e-* 'alevsiz duman çıkarmak, tütme' (640), *sovuk* 'soğuk'tan *sov+a-* 'soğumak (hava için)' (584), *çüyrük* 'çürük'ten *çüyr+e-* 'çürümek' (128), *ogrı* 'hırsız'dan *ogurla-* 'hırsızlık yapmak, gizlice almak'(483).

+A- eki, TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *gan* 'kan'dan *gana-* 'kanamak' (223), *kerç* 'parça, dilim (karpuz, kavun için)'den *kerçe-* 'dilimlemek kesmek' (403).

İŞLEVLERİ:

1. Sıfatlara gelerek olma ifade eden genellikle geçişsiz fiiller türetir. Bu fiiller öznenin durumundaki değişimi ifade eder:

zor 'güçlü, kuvvetli'den *zora-* 'güçlenmek, kuvvetlenmek' (724), *turşu* 'ekşi'den *turşa-* 'ekşimek, mayalanmak, acılaşmak' (637), *boş* 'boş, serbest'ten *boşa-* 'serbest olmak' (79), *berk* 'sağlam, dayanıklı'dan *berke-* 'katılaşmak, sedasızlaşmak' (60).

Sıfatlardan geçişli fiiller de türetir : *dürs* 'doğru'dan *dürse-* 'iyileştirmek, durumunu düzeltmek, kendine çeki düzen vermek' (182).

2. İsimlere eklenerek yapma ifade eden geçişli fiiller ya da geçişsiz fiiller türetir:

Geçişli Fiiller :

oyun 'oyun'dan *oyna-* 'oynamak' (498), *san* 'sayı, adet, miktar'dan *sana-* 'saymak' (559), *sın* 'gözleme, gözetleme'den *sına-* 'sınamak, denemek' (575), *suv* 'su'dan *suva-* 'sıvamak' (591), *dil* 'dil, lisan'dan *dile-* '1.istemek 2.dilemek, arzu etmek' (160), *yelim* 'tutkal, zamk'tan *yelme-* '(zamkla) yapıştırmak, tutkallamak' (689).

Geçişsiz Fiiller :

gan 'kan'dan *gana-* 'kanamak' (223), *meñiz* 'yüz, surat'tan *meñze-* '1.çekmek 2.benzemek' (454), *avı* 'şiddetli ağrı'dan *ava-* 'sızlamak, acımak (yara için)' (37), *güyç* 'güç, kuvvet'ten *güyce-* 'güçlenmek, artmak' (324).

3. Bazı yansıma kelimelere gelerek geçişsiz fiiller türetir:

"*yıldır*"dan *yıldıra-* 'ışıldamak, parıldamak, parlamak' (699), "*yaldır*"dan *yaldıra-* 'parlamak, ışıldamak' (672), "*sandır*"dan *sandır-* 'titremek, sarsılmak' (560).

M. Ergin ve T. Banguoğlu, ekin ET'de çok verimli olduğunu ancak sonraları bu işlekliliğini yitirdiğini ifade ederler.

ET : aş+a- 'yemek yemek', at+a- 'çağırarak, seslenmek', küç+ä- 'çabalamak, zorlamak', mün+ä- 'tekdir etmek, azarlamak, suçlamak'(mün:suç).

EAT : dil+e-, oyn+a- < oyun+a-, benz+e- < beñiz+e- 'benzemek', boş+a-, yaş+a-, iñil+e- 'inlemek'

TT, AT ve GT'de ekin örnekleri TmT' deki kadar fazla değildir.

TT : boş+a-, kan+a-, yaş+a-, dil+e-, oyn+a-, tür+e-, kap+a-, tün+e-

AT : boş+a-, ğan+a- - 'kanamak', san 'miktar, adet'ten san+a- 'saymak', dil+e-, benz+e-

GT : boş+a-, oyn+a-, yaş+a-, dil+e-, toz+a- 'toz çıkarmak, toz savrulmak', benz+e- < beniz+e-

[BANGUOĞLU 2000:205, A. BORJAKOW vd. 1999:197, CLARK 1998:528, ÇENELİ 1997:36, ERGİN 1993:172, , GABAİN 1995:48, GÜLTEKİN 2002:127, İLKER 1997:51, KARA 2001:28, ÖZKAN 1996:108, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:108, TİMURTAŞ 1995:430]

+(A)l- [+al-, +el-, +l-]

İşleklilik sahası geniş olmayan bir ektir.

Larry Clark, +Al- ekiyle +l- ekini fonksiyon bakımından ayırmamış ve ünlüyle biten fiillere +l- ekinin geldiğini belirtmiştir.

TDG'de ek, yine +al-/ +el-/ +l- şeklinde birlikte zikredilerek fonksiyonları verilmiştir. Hangi durumlarda +al-/ +el- ve +l- ekinin getirildiği şöyle ifade edilmiştir : "Tek heceli ve sonu ı, i ünlüsüyle biten sıfatlara +al-/ +el- eki getirilir ancak ı, i ünlüleri ek gelince düşer : az+al- (41), köp+el- (422) ; doğru > dogr+al- (166) , ulı > ul+al- (645)...

Soru a,e ünlüleriyle biten iki heceli sıfatlara ise +l- eki getirilmektedir : *gara+l-* (228), *inçe +l-* (377), *yuka+l-* (709)...”

TmT ile ilgili kaynaklarda +Al- ekiyle +l- eki birlikte alınarak fonksiyon bakımından eşit kabul edildiğinden çalışmamızda bu iki eki biz de birlikte aldık.

TmT’de +Al- ve +l- eklerinin kullanımı TDG’de (yukarıda değinmiştik) belirtildiği gibidir :

+Al- eki tek heceli ve sonu ı, i ünlüleriyle biten sıfatlara eklenmektedir. Ek, ı, i ile biten sıfatlara geldiğinde ı, i ünlüleri düşmektedir.

+l- eki son ünlüsü “a,e” ile biten iki heceli sıfatlara getirilmektedir.Ancak ek, bir örnekte ünsüzle biten isimden sonra gelerek araya yardımcı ses almıştır : *yoz* ‘kısır’dan *yoz-u-l-* ‘kısırlaştırmak’ (dişi deve için) (707).

TmT’de +Al- eki kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *az* ‘az’dan *azal-* ‘azalmak’ (41), *kök* ‘şen, neşeli, şakrak’tan *kökel-* ‘iyi, neşeli, keyifli olmak’ (419).

İŞLEVLERİ:

1. M. Ergin, bu eklerin sıfatlardan geçişsiz fiiller türettiğini belirtir. TDG’ de bu ekle yapılan fiillerin sıfatların manasında ifade edilen renkte, özellikte, durumda olmayı yani o özelliğe geçmeyi anlattığı ifade edilmiştir (s.199):

dar ‘dar’dan *daral-* ‘daralmak’ (134), *mes* ‘müreffeh, varlıklı’dan *mesel-* ‘hali vakti yerinde olmak, müreffeh olmak’ (455), *sarı* ‘sarı’dan *saral-* (<sarı+al-) (562), *yaş* ‘genç’ten *yaşal-* ‘gençleşmek’ (682), *inçe-l-* ‘incelmek’ (377), *gara* ‘kara’dan *gara-l-* ‘kararmak, kara olmak’ (228), *yuka* ‘ince, yufka’dan *yukal-* ‘incelmek’ (709) .

2. +(A)l- eki bazen +(A)r- ve +A- ekleriyle yer değiştirilip aynı kelimelere getirildiğinde manası aynı olmaktadır. Bu Türkmen dilinin özelliklerinden biridir [TDG 1999:199] :

kem ‘az’dan *kem+e-* / *kem+el-* ‘azalmak’ (401) .

3. Ek, aşağıdaki örnekte isme gelerek edilgen çatılı fiil türetmiştir:

san ‘sayı, hesap, adet’ten *sanal-* ‘sayılmak, hesaplanmak’ (559) .

TDG’de “Bu eklerin bolmak, olmak fiillerinden çıktığı yani bu fiillerin git gide kısalarak *+al-/+el-/+l-* eklerine çevrildikleri tahmin edilmektedir” şeklinde bir ifade bulunmaktadır.

N. Hacıeminoğlu *+al-/+el-* ekini, *+a-/+e-* isimden fiil yapma ekinin *-l-* fiilden fiil yapma eki ile genişlemiş şekli olarak düşünmüştür.

M. Ergin, ekin eskiden beri kullanıldığını ve işleklik sahasının pek geniş olmadığını belirtir.

KT : *barıgal-* ‘gitmek üzere olmak’, *batıgal-* ‘batmak üzere olmak’, *keligel-* ‘gelmek üzere olmak’, *kutal-* ‘mesut olmak’. Ek bu dönemde genellikle isimlere gelmektedir.

EAT : *çokal-* ‘çoğalmak’, *sağal-* ‘iyileşmek, sağlığına kavuşmak’, *yönel-* ‘yönelmek’

TT, AT ve GT’de ek, *+(A)l-* şeklinde sıfatlardan fiil türetir :

TT : *çoğal-* (<çok+al-), *azal-*, *daral-*, *boşal-*, *düzel-*, *incel-*, *eksil-*

AT : *boşal-*, *daral-*, *dinçel-* ‘dinlenmek, istirahat etmek’, *çoxal-*, *dikel-*, *köhnel-* ‘çok kullanmadan dolayı harap olmak, yıpranmak’, *incel-*

GT : *boşal-*, *azal-*, *daral-*, *kıral-* ‘kırışmak’, *bunal-*

[ALTAYLI 1994, A.BORJAKOW vd. 1999:199, CLARK 1998:528, ERGİN 1993:171, GÜLTEKİN 2002:127, HACIEMİNOĞLU 1984:190, HACIEMİNOĞLU 1996:149, İLKER 1997:55, KARA 2001:28, , ÖZKAN 1996:108, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:107, TİMURTAŞ 1995:430]

+(A)r- [+ar-, +er-, +r-]

M. Ergin, eskiden beri görülen bu ekin işleklik sahasının sınırlı olduğunu ifade eder.

TmT'de ek, +ar-, +er- ve +r- şekillerinde kullanılır.

+ar-, +er- ekinin eklendiği kelimelerde şu fonetik değişiklikler meydana gelir:

A)Sonu sedasız ünsüzle biten isimlere eklendiğinde sedasız ünsüz sedalılaştır: *gök* 'yeşil, ham (meyva için)'dan *göger-* 'yetişmek, göğermek'(290), *ak* 'ak, beyaz'dan *agar-* 'ağarmak, kır düşmek, kırçillaşmak' (22).

B)Sonu dar ünlü ile biten iki heceli sıfatlara eklendiğinde kelimenin sonundaki dar ünlüler düşer : *küyki* 'kambur'dan *küyker-* 'bükülmek, kamburlaşmak' (430), *mavı* 'mavi'den *mavar-* 'mavileşmek' (448).

C)Sonu -ık/-ik/-uk/-ük sesleri ile biten iki heceli sözlere -ar/-er eki geldiğinde, kelimenin sonundaki bu sesler düşer : *gışık* 'eğri'den *gışar-* 'eğrilmek' (266), *hüccük* 'sedalı'tan *hüccer-* 'tüy gibi sedalı olmak' (357).

+r- eki ise , sonu "a, e" ünlüsüyle biten kelimelere gelmektedir :

çola '1.kuytu 2.ıssız'dan *çolar-* 'ıssızlaşmak, tenhalaşmak' (124).

+ar-/er- eki TmT'de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *ot* 'ot'tan *otar-* 'hayvanları otlatmak' (493), *öy* 'ev, daire'den *öyer-* 'evlendirmek' (512).

İŞLEVLERİ:

1. Sıfatlara eklenerek çoğunlukla öznenin (bazen nesnenin) eklendiği kelimedeki özelliği kazandığını gösterir:

A)Sıfatlardan çoğunlukla geçişsiz fiiller yapar. Bu fiillere yalnız öznenin durumundaki değişimi gösterir, onların tesiri nesneye geçmez: *boz* 'boz, gri, kül rengi'den *bozar-* 'bozarmak, kül rengine dönmek' (81), *pökgi* 'şişkin, kabarık'tan *pökger-* 'şişmek' (536), *mavı* 'mavi'den *mavar-*

'mavileşmek' (448), *çola* '1.kuytu 2.ıssız'dan *çolar-* 'ıssızlaşmak, tenhalaşmak' (124).

B)Sıfatlardan bazen geçişli fiiller de yapar : *oya* 'uyanık, uyumayan' dan *oyar-* 'uyandırmak, kaldırmak' (497).

2.İsimlerden yapılan fiiller bazen olma, bazen yapma ifade ederler :

A)İsimlerden çoğunlukla geçişli fiiller yapar : *suv* 'su'dan *suv-ar-* 'sulamak' (591), *öy* 'ev'den *öyer-* 'evlendirmek' (512), *gaygi* 'kaygı, dert, keder'den *gaygir-* 'saklamak, korumak, esirgemek' (241).

B)İsimlerden bazen geçişsiz fiiller yapar : *yaş* 'yaş, gözyaşı'dan *yaş-ar-* 'yaşarmak' (682), *bug* 'buğu, buhar'dan *bugar-* 'buharlaşmak' (85).

3.Yansıma kelimelere gelerek fiiller türetir. Ancak bu fiiller miktar bakımından fazla değildir:

kemşer- 'zonklamak, atmak, titremek' (402), *yırşar-* 'kıs kıs gülmek' (700), *kürşer-* 'kötü görünmek' (430) (Yansıma kelimelerin kökleri sözlükte verilmediğinden dolayısıyla biz de veremedik.).

Tahsin Banguoğlu (2000:208), İlhan Çeneli (1997:37), *+ar-/+er-* ekinin *+a-/+e-* isimden fiil yapma ekiyle *-r-* fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade ederler.

M. Ergin ET'de *+ar-/+er-* ve *+ğar-/+ger-* ekinin bir arada kullanıldığını BT'de *-ğ/-g* seslerinin düşerek ekin BT(Güney-Batı Türkçesi - E.A.)'de tek ek haline gelmiş olduğunu belirtir.

ET : *suv+ğar-*, *suv+ar-*, *sarğar-*(*<sarığ+ar-*) 'sararmak', *tün+är-* 'karanlık basmak', *yaş+ar-* 'yeşillenmek', *kara+r-* 'kararmak', *belgü+r-* 'belirmek, ortaya çıkmak'

EAT : *suv+ar-*, *sar+ar-*, *yeş+er-*, *gög+er-*, *ag+ar-*, *yaş+ar-*, *kara+r-*

TT, AT ve GT'de ek, TmT' de olduğu gibi *+(A)r-* şeklinde kullanılmaktadır.

TT : *ever-*, *yeşer-*, *boz-ar-*, *gög-er-*, *kara-r-*, *baş-ar-*

AT : köz-er- ‘kor halinde yanmak’, boz-ar-, ağ-ar-, yaş-ar, suv-ar-
‘sulamak’, ot-ar- ‘otlamak’

GT : sar-ar-, ev-er- ‘evlendirmek’, kaba-r-, kara-r-, ağ-ar-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:208, A. BORJAKOW vd. 1999:195-196, CLARK 1998:528, ÇENELİ 1997:37, ERGİN 1993:172/173, GABAİN 1995:49, GÜLTEKİN 2002:127, İLKER 1997:57-63, KARA 2001:28, ÖZKAN 1996:108, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:108, TİMURTAŞ 1995: 430]

+cAr- [+car-, +cer-]

Sadece TmT’ de kullanılan işlek olmayan eklerden biridir. Tek heceli kelimelere gelen ek +car-, +cer- şekillerinde kullanılır.

+cAr- eki TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : kül+cer- ‘küle, toza dönüşmek’ (428), yag+car- ‘yağlanmak’ (669).

Ek, daima sedalı ünsüzlerden sonra gelerek ünsüz uyumuna tâbidir: çig ‘ter’den çigcar- ‘biraz terlemek’ (119), gan ‘kan’dan gancar- ‘kanamak’ (223), kül+cer- ‘küle, toza dönüşmek’ (428).

İŞLEVİ:

+cAr- eki bazı isimlere, sıfatlara yansıma kelimelere gelerek olma ifade eden geçişsiz fiiller türetir:

a. İsimlerden

çig ‘ter’den çigcar- ‘biraz terlemek’ (119), ‘tüy’den tüycer- ‘tüylenmek’ (640), gan ‘kan’dan gancar- ‘kanamak’ (223).

b. Sıfatlardan

öl ‘nemli, ıslak’tan ölcer- ‘nemlenmek, ıslanmak’ (502), şum ‘kötü, fena’dan şumcar- ‘hıçkırmak’ (610).

c. Yansıma Kelimelerden

hüv+cer- ‘tüy gibi sedalı olmak’ (359).

[A. BORJAKOW vd. 1999:205, CLARK 1998:529, İLKER 1997:66, KARA 2001:28]

+cIrA- [+cıra-, +cire-]

Sadece TmT'de kullanılan, işlek olmayan bir ektir.

Ayşe İlker, bu eki fonksiyon bakımından aynı olmasından dolayı +sIrA- ekinin bir varyantı olarak düşünmektedir.

+cIrA- eki, TmT'de iki şekilde kullanılmaktadır : +cıra-, +cire- .

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *al* '1.hile 2.cin'den *alcıra-* 'şaşırmak, ne yapacağını bilememek' (28) , *der* 'ter'den *dercire-* 'hafifçe terlemek' (149), *hayal* 'yavaş,ağır hareket'ten *hayalcıra-* 'kendini kaybetmek , şaşırma ; utanma' (339) .

İŞLEVİ:

İsimlerden geçişsiz fiiller türetir:

nem 'nem, ıslaklık'tan *nemcire-* 'nemlenmek, ıslanmak' (476), *al* '1.hile 2.cin'den *alcıra-* 'şaşırmak, ne yapacağını bilememek' (28), *der* 'ter'den *dercire-* 'hafifçe terlemek' (149), *gülüm+cire-* 'hafifçe gülümsemek' (317).

[A. BORJAKOW vd. 1999:207,CLARK 1998:529, İLKER 1997:65, KARA 2001:28]

+dA- [+da-, +de-]

TmT'de birkaç ismin dışında, çoğunlukla taklidî isim tabanlarına gelen ek, işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde, iki heceli yansılardan fiiller yapan çok canlı bir ektir.

TDG'de +dA- ekinin +lA- ekinin fonetik varyantı olup yansıma kelimelerden fiil yaptığı belirtilmektedir (A. BORJAKOW vd. 1999:200).

Ayrıca aynı kaynaktan +dA ekinin tek heceli yansıma kelimelere doğrudan eklenemediği ve önce *-il/-il/-ul/-ül*, *-ır/-ir/-ur/-ür* eklerinden

uygun biri getirildiği, sonra +*dA*- eklendiği belirtilmektedir (A. BORJAKOW vd. 1999:200).

Ek, TmT’de r ve l ile biten fiil gövdelerine getirilmektedir.

TmT’de +*dA*- eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *patırda*- ‘patırdamak’ (520), *hikirde*- ‘kıkırdayarak gülmek’ (349).

İŞLEVLERİ:

1. Ekin en belirgin fonksiyonu, yansıma kelimelere eklenerek geçişsiz fiiller türetmesidir:

haşırd- ‘haşırdamak, çtırdamak’ (337), *sork* ‘zonk’tan *sorkulda*- ‘zonklamak’ (583), *uvvulda*- ‘ulumak’ (651), *tıkırda*- ‘tıkırdamak’ (628), *kikirde*- ‘kıs kıs gülmek, kıkırdemek’ (409), *iñirde*- ‘sızlanmak, homurdanmak’ (381), *hussılda*- ‘burundan sesli sesli solumak’ (348).

2. Yansıma isimler dışındaki isimlere de gelerek fiiller türetir:

al ‘hile’den *alda*- ‘aldatmak’ (28), *gövşül* ‘eskimiş, yıpranmış (giysi için)’den *gövşülde*- ‘eskitmek’ (299), *kürk* ‘kuluçka’dan *kürkülde*- ‘gıdıklamak’ (430), *pür* ‘dal ve yapraklar, filiz’den *pürde*- ‘ağacın filizlerini, sürgünlerini kesip ayırmak’ (539), *lakgı* ‘geveze, boşboğaz’dan *lakgılda*- ‘çene çalmak, gevezelik yapmak’(433), *ün* ‘ses’ten *ünde*- ‘seslenmek’ (655).

Larry Clark +*dA* ekinin +*l^rrdA*-, +*l^rldA*- birleşik eklerinin bir parçası olduğunu belirtir. [CLARK 1998:528]

TDG’de bu eklerin, yukarıda ifade edildiği gibi iki ekin birleşmesinden oluştuğu belirtilmektedir.

ET’de tonlu ve tonsuz ünsüzle dört şekilde kullanılan, hem isimlere hem kalınlık-incelik uyumuna de yansıma kelimelere gelen ek, daha sonraları isimlere gelme özelliğini yitirerek yansıma kelimelerden kelime

türetmede işlek hale gelmiştir. EAT'de ve günümüzde TT, AT, GT'de is+te- fiili dışında ek, d'li şekilde kullanılır.

ET : ünte- 'çağırmaq, seslenmek', iste-/izde- 'istemek, aramak', alta- 'kandırmak', sıқта-/sığda-/sığta- 'feryat etmek'

EAT : alda-, ünde-, iste-, bagda- 'güreşte sarma takmak'

TT : ışılda-, parılda-, gürülde-, kımılda-

+dA- eki, çatı ekleriyle genişlemiş fiillerde daha kullanışlı görülür:

alda-t-, alda-n-, bağda-ş-, yelte-n-

AT : uğulda-, pışıl-da- 'fısıldamak', parılda-, cızırda-, iste-, şarılda-

GT : uulda- 'uğuldamak', kımılda-, parılda-, gıcırda-, tangırda-, cingilde- 'takla atmak', iste-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:204, A. BORJAKOW vd. 1999:200/206, CAFEROĞLU 1993, CLARK 1998:528, ERGİN 1993:172, GABAİN 1995:293/306/275, İLKER 1997:58, KARA 2002:28, ÖZKAN 1996:109, TİMURTAŞ 1995:430]

+GAR- [+gar-, +ger- ; +kar-, +ker-]

TmT'de işlek olmayan bir fiil yapma ekidir.

TmT'de ek, tek heceli kelimelerden fiil yapar. Tek heceli olmayanlar da tek heceli hale gelirler :

yazık 'kabahat, suç'tan yazık+gar- > *yazgar-* 'kabahat bulmak, suçlamak' (685).

TDG'de ekin +kar-/ker- şeklinin yansıma isimlerden fiil yapan +GXr- ekinin geniş ünlülü şekli olduğu belirtilmektedir (A. BORJAKOW vd. 1999:208).

TmT'de ekin +gar-, +kar- şekillerine rastlanmıştır.

Çalışmamızda kalın şekillerine rastladığımız ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *gapgar-* (226), *pañkar-* (517).

Ek, ünsüz uyumuna tâbi değildir: *pak+gar-* (515), *pañ* ‘boş’tan *pañkar-* ‘övünmek, yüksekten atmak’ (517), *gap* ‘kap, kapkacak’tan *gapgar-* ‘bir şeyi bir şeyle doldurmak’ (226).

İŞLEVİ:

İsimlerden, sıfatlardan ve yansıma kelimelerden fiiller türetir. (A. BORJAKOW vd. 1999:206)

çın ‘gerçek, hakikat’ten *çingar-* ‘gerçekleşmek’ (120), *gap* ‘kap, kapkacak’tan *gapgar-* ‘bir şeyi bir şeyle doldurmak’ (226), *pañ* ‘boş’tan *pañkar-* ‘övünmek, yüksekten atmak’ (517), *hañ* (*)’dan *hañkar-* ‘boşalmak, içinde bir şey olmamak’ (332).

N. Hacıeminoğlu, bu ekin birleşik olduğunu belirterek, ekin oluşumuyla ilgili iki ihtimal öne sürer:

1.İsimden *-k/-k-* ile türemiş fiillere *-Ar-* ettirgenlik ekinin gelmesi ve ikisinin kaynaşması sonunda teşekkül etmiş olabilir.

2.Sonu *-g/-ğ-* ile biten fiillere *+Ar-* fiil yapma ekinin gelmesiyle kurulan fiil, vurgusuz hecenin düşmesi yüzünden yanlış bölününce böyle bir ek ortaya çıkmış olabilir.

M. Ergin ekin ET’de *+gar-/+ger-* şeklinde olduğunu, ayrıca *+Ar-* şeklinde de bir isimden fiil yapma eki bulunduğunu belirtir ; BT (Güney-Batı Türkçesi - E.A.)’ye geçerken *ğ/g* seslerinin karışması sonucu bu eklerin tek ek haline geldiğini belirtir. (Örnekler için bkz. *+Ar-* eki)

Görülüyor ki TmT’de hem eski hem de yeni şekiller birlikte kullanılmaktadır.

[A BORJAKOW vd. 1999:208, CAFEROĞLU 1993, ERGİN 1993:172, GABAİN 1995:49, HACIEMİNOĞLU 1984:151, KARA 2001:28]

+GI⁴r- [+kır-, +kir-, +kur-, +kür- ; +gır-, +gir-, +gur-, +gür-]

ET'den itibaren kullanılan ve yansıma kelimelerden fiil yapan bir ektir. TmT'de örnekleri fazla değildir.

Çalışmamızda ekin şu şekillerine rastladık :+kır-, +kir-, +kür- ; +gır-, +gur-, +gür- .

TmT'de ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *hınç+gır-* 'hıçkırmak' (347), *heñ+kir-* 'hıçkıra hıçkıra ağlamak' (344).

TmT'de ek, dudak uyumuna tâbidir : *tüy+kür-* 'tükürmek' (641), *hor+gur-* (351).

+GI⁴r eki, TmT' de ünsüz uyumuna uymaz :*hınç+gır-* (347), *haykır-* (340), *vaykır-* (644).

İŞLEVLERİ:

M. Ergin ekin ses taklitlerinden olma veya yapma ifade eden fiiller türettiğini belirtir:

hay 'ünlem, ah, vah, tüh'ten *haykır-* 'haykırmak, bağırarak, feryat etmek' (340), *vay*'dan *vaykır-* 'bağırarak, vay vay diye bağırarak' (664), *tüy+kür-* 'tükürmek' (641), *hor+gur-* 'atın burnundan horultuya benzer ses çıkarması' (351), *bö+gür-* 'böğürmek, bağırarak' (82), *heñ* 'melodi, motif, hava'dan *heñkir-* 'bağırarak, haykırmak' (344).

Banguoğlu +I⁴r- isim fiil ekinin -k ile kapanan iki heceli bir isme gelerek bu "k" ile birleşme yoluyla doğmuş olabileceğini ifade eder : *sümük+ür-* > *süm+kür-* gibi.

ET'de +kır/+kir/+gır şekillerinde olan ek, EAT'de ve TT'de daima tonsuz ünsüzle +kI⁴r- şekillerinde kullanılır.

ET : aykır- 'haykırmak', yañkır- 'yankılanmak', kıskır- 'bağırarak'

EAT : sümükür-, kişkür- 'kışkırtmak'

TT : haykır-, fişkır-, tükür-, püskür-, pufkur-, çemkir-

AT'de +gI⁴r-, +xır-, +kür- +kir- şekillerinde olan ek, GT'de +kXr- şekillerinde kullanılmaktadır.

AT : çimkir-, püskür-, fişgır-, haygır-, çımxır-, 'birine kabaca cevap vermek'

GT : aykır- 'haykırmak', hiçkır-, püskür-, pufkur- tükür-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:213, A. BORJAKOW vd. 1999:208, ERGİN 1993:173, GABAİN 1995:49, GÜLTEKİN 2002:127, İLKER 1997:64, ÖZKAN 1996:109]

+ (I⁴)k- [+ık-, +ik-, +uk-, +ük-, +k-]

TmT'de işlek olmayan eklerdendir. Ancak ek, Batı Oğuz lehçeleriyle kıyaslandığında en çok örneği TmT ve AT'de bulunmaktadır.

TmT'de ek, şu şekillerinde kullanılır: +ık-, +ik-, +uk-, +ük-, +k- .

+I⁴k- eki TmT'de tek heceli isimlere eklenir. Eğer geldiği kelime birden fazla heceli ise, ünlü düşmesi sonucu tek heceli hale gelmektedir:

göni 'doğru, gerçek'ten *gönü+k-* 'yoluna girmek, düzelmek' (292), *ugur* 'doğrultu, yön, istikamet'ten *ugr+uk-* 'bir tarafa yönelmek' (643).

Ekin yardımcı ünlüleri kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *bir+ik-* (71), *can+ık-* (94), *kir+ik-* (411) .

Ekin yardımcı ünlüleri dudak uyumuna tâbidir : *zoruk-* (724), *otuk-* (494), *öcük-* (501).

İŞLEVLERİ:

İsimlerden, sıfatlardan olma bildiren geçişsiz fiiller yapar:

A) İsimlerden

dem 'nefes, soluk'tan *demik-* 'soluk almada güçlük çekmek' (144), *yel* 'rüzgar'dan *yelik-* 'esmek, dalgalanmak' (688), *yol* 'yol'dan *yoluk-* 'karşılaşmak, rastlamak' (706), *tazı*'dan *tazık-* 'ürküp kaçmak' (621).

B) Sıfatlardan

dar ‘dar’dan *darık-* ‘rahatı huzuru kaçmak’ (135), *hor* ‘zayıf’tan *horuk-* ‘zayıflamak’ (352), *zor* ‘1.güç 2. güçlü 3.sağlam’dan *zoruk-* ‘kuvvetlendirmek, artmak, şiddetlenmek’ (724), *bol* ‘bol, çok’tan *boluk-* ‘bollaşmak, artmak, çoğalmak’ (78).

C) ‘*bir*’ sayısından :*birik-* ‘1. birleşmek, katılmak 2. kavuşmak’ (71).

ET’de ve EAT’de ek $+(I^4)k-$ şeklindedir:

ET : tağık- ‘dağa çıkmak’, ‘yol’ dan yolğ- ‘karşılaşmak’, içik- ‘içeri girmek’

EAT : acık-, birik-/birük-, tarık- ‘içi sıkılmak, gönlü daralmak’

TT ve GT’de $+(I^4)k-$ şeklinde, AT’de $+ik-$, $+ix-$, $+ig-$, $+ux-$

TT-GT : gecik-, birik-, gözük-, acık-

AT : birik-, darıx- ‘canı sıkılmak’, acığ-, yolux-, keyik-, dolux-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:211, A. BORJAKOW vd. 1999:203, ERGİN 1995:173,GABAİN 1995:49, GÜLTEKİN 2002:127, KARA 2002:28, ÖZKAN 1996:109, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:108, TİMURTAŞ 1995:430]

$+(I^4)rgA-$ [$+irga-$, $+irge-$, $+ürge-$, $+urga-$]

TmT’de işlek olmayan eklerden biridir.

Tek heceli kelimelere gelen ek, kendinden önce yardımcı ünlü almaktadır. Çalışmamızda ekin şu şekillerine rastladık : $+irga-$, $+irge-$, $+ürge-$.

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *çın* ‘gerçek, doğru’dan *çınirga-* ‘gerçekleşmek’ (120), *geñ* ‘garip, şaşırtıcı’dan *geñirge-* ‘birine, birşeye şaşırmak’ (251).

Ekin yardımcı vokali, kelimeye dudak uyumu bakımından uyar:

düys ‘düş, rüya’dan *düysürge-* ‘1.rüya görmek 2. düşlemek, hayal kurmak’ (186), *müyn* ‘çekingenlik’ten *müynürge-* ‘çekinmek, sıkılmak’ (468).

İŞLEVİ:

Ek, tek heceli isim ve sıfatlardan geçişsiz fiiller türetir:

a. İsimlerden

düys ‘düş, rüya’dan *düysürge-* ‘1.rüya görmek 2. düşlemek, hayal kurmak’ (186), *çın* ‘gerçek, doğru’dan *çınırğa-* ‘gerçekleşmek’ (120), *müyn* ‘çekingenlik’ ten *müynürge-* ‘çekinmek, sıkılmak’ (468).

b. Sıfatlardan

geñ ‘garip, şaşkırtıcı’dan *geñirge-* ‘birine, birşeye şaşırmak’ (251), *mes* ‘1.şen, neşeli 2. bereketli, verimli’den *mesirge-* ‘1.nazlanmak, kapris yapmak 2.kudurmak, kabarmak’ (456), *yat* ‘*yabancı’dan *yadırga-* ‘çekinmek, utanmak, yabancı saymak, yadırgamak’ (668) (ünsüz sedalılılaşması).

N. Hacıeminoğlu ekin etimolojisiyle hakkında şu görüşü ileri sürer :
“İsimden +ı-/+i-/+u-/+ü- ile yapılan fiil üzerine önce +r- isim fiil eki gelmiş, sonra da -ğ-a/-k-e- isim ve fiil ekleri ile tekrar fiil türetilmiştir. ”
(HACIEMİNOĞLU 1984:196).

Banguoğlu ekin ET’den beri yaygın olmayan ve “gibi saymak, gibi davranmak” anlamı taşıyan fiiller yaptığını belirtir.

ET’de +rka-/+rkä- şekillerinde olan ek, EAT ve TT’de +ırğa- / +irge- olarak iki şekilde, AT’de +ırğa-/+irge-/+ırğa- şekillerinde kullanılır.

ET : alpırkan- ‘yiğitlenmek’, tsuyurğa- ‘merhamet etmek’, isirke- / äsirge- ‘esirgemek’

EAT : esirge-

TT : yadırğa-, esirge-, azırğa- ‘azımsamak’

AT : yadırğa-, esirge-, daşırğa- ‘ayağı nalsız hayvanın ayaklarını taşın ezmesi’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:213, A. BORJAKOW vd. 1999:205, CLARK 1998:529, ERGİN 1999:251, GABAİN 1995:50, HACIEMİNOĞLU 1984:196 , İLKER 1997:61, KARA 2001:29]

+lA- [+la- , +le-]

TmT’de en çok kullanılan isimden fiil yapma ekidir.Batı Oğuz grubu Türk lehçelerinde de en işlek olarak kullanılan isimden fiil türetme ekidir. ET’den beri işlekliliğini kaybetmemiş,aksine gittikçe yaygınlaşmıştır.

TmT’de ek, iki şekilde kullanılır : *+la-*, *+le-* .

TmT’de *+lA-* eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *tagta* ‘tahta’dan *tagtala-* ‘tahta ile örtmek’ (613), *tüsse* ‘duman, is’ten *tüssele-* ‘tütme, duman çıkarmak’ (640).

İŞLEVLERİ

+lA- eki isimlere, sıfatlara, sayılara, yansıma (tabiat taklidi) sözlere eklenerek fiiller yapar.

1. İsimlerden yapılan fiiller:

İsimlere gelerek bir fiili nesneyle veya kavramla tanımlayan fiiller türetir. İsimden türetilenlerin çoğu geçişli fiillerdir, geçişsiz olanlar da vardır :

Geçişli Fiiller:

sübse ‘süpürge’den *sübsele-* ‘süpürge ile temizlemek’ (592), *şine* ‘çivi’den *şinele-* ‘çivilemek, çivi çakmak’ (607), *yara*’dan *yarala-* ‘yaralamak’ (678) , *zincir* ‘zincir’den *zincirle-* ‘zincirle bağlamak’ (721), *garavul* ‘bekçi’den *garavulla-* ‘beklemek, birini, birşeyi korumak’ (231), *çarşak* ‘yaba’den *çarşakla-* ‘yaba ile toplamak’ (112), *bent* ‘baraj, bent’ten *bentle-* ‘baraj yapmak’ (59) .

Geçişsiz Fiiller :

hatıra 'kadir kıymet, saygı'dan *hatırala-* 'saygı göstermek'(338), *gurum* 'kurum'dan *gurumla-* 'kurumla örtülmek, kurumlanmak'(312), *yañısı* 'istihza, alay'dan *yañısıla-* 'alay etmek' (676), *gül* 'gül, çiçek'ten *gülle-* 'çiçeklenmek, çiçekle kaplanmak' (317), *sapalak* 'hile, oyun'dan *sapalakla-* 'hile yapmak, oyun etmek' (561).

2. Sıfatlardan yapılan fiiller

a) Ekin getirildiği sıfatlar, ifade ettiği manalı hale gelmeyi [(-lı) hale gel-] veya getirmeyi [(-lı) hale getir-] anlatır. Bunlar geçişli sıfatlardır :

yıgcam 'sık,kesif, gür'den *yıgcamla-* 'yoğunlaştırmak,koyulaştırmak, birbirine yakınlaştırmak' (696), *düz* 'düz, düzgün'den *düzle-* 'düzlemek, düzgün duruma getirmek' (187), *cübüt* 'çift'ten *cübütle-* 'çiftlemek' (102), *zor* 'güç, zor'dan *zorla-* 'mecbur etmek, zorlamak' (724), *gara* '1.kara, siyah 2. mec. iftira'dan *garala-* '1.karalamak, boyamak, 2.bir şeyi kirletmek 3. mec. birini karalamak, lekelemek, rezil etmek'(229) .

b) Öznenin bir özelliği ya da dış görünüşü, durumu, hareketi ile bağlantılı özelliklerini gösterirler. Bunlar geçişsiz sıfatlardır.

agsag 'aksak, topal'dan *agsagla-* 'topallamak' (25), *arzan* 'ucuz'dan *arzanla-* 'ucuzlamak' (34), *golay* 'yakın'dan *golayla-* 'yaklaşmak' (277), *selçeñ* 'seyrek, az'dan *selçeñle-* 'azalmak, seyrekleşmek' (574), *sakav* 'kekeme'den *sakavla-* 'kekelemek' (554) .

3. +*la-* eki zarflara gelerek çoğu geçişli, bazen ise geçişsiz fiiller yapar:

soñ 'sonra'dan *soñla-* 'bitirmek, tamamlamak' (582), *həzir* 'şimdi, şu anda'dan *həzirle-* 'hazırlamak' (342), *yokarı* 'yukarı'dan *yokarla-* 'yükselmek' (704) .

4. Tabiat taklidî isim kök ve gövdelerine gelerek taklidî fiiller yapar :
şıg+la- 'fokurdamak' (606), *şir+le-* 'şarıldamak, şarıl şarıl akmak' (607), *şar+la-* 'şarıldamak' (601), *cür+le-* 'cıldamak'(105), *kelemen+le-* 'paldır

küldür düşmek'(399), *mo+la-* 'böğürmek (inek hak.) (461), *mır+la-* 'mırıldanmak, mırıldamak' (459), *mä+le-* 'melemek' (451), *par+la-* 'parlamak, ışık vermek'(518), *uv+la-* 'ulumak' (651) .

5. Yabancı dillerden alınan isimlerin fiil haline getirilmesinde önemli rol oynar:

a. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerden :

hasap (<Ar.) 'hesap'tan *hasapla-* 'hesaplamak, saymak' (336), *hâzir* (<Ar.) 'hâzır'dan *hâzırle-* 'hazırlamak' (342), *tankıt* (<Ar.) 'tenkit'ten *tankıtle-* 'eleştirmek' (616), *täze* (<Far.) 'taze'den *täzele-* 'yenilemek' (622), *däne* (<Far.) 'tane, tohum'dan *dänele-* 'başaklanmak, başak bağlamak' (140).

b. Rusça-milletler arası kelimelerden :

grim (<Rus.) 'makyaj'dan *grimle-* 'boyamak' (304), *beton* (<Rus.)' dan *betonla-* 'betonlamak, beton dökmek' (62), *komplekt* (<İng.) 'takım' dan *komplektle-* 'bir şeyi takım yapmak' (415), *şstamp* (<Rus.) 'mühür'den *şstampala-* 'mühürlemek' (610) .

6. Sayı isimlerine gelerek

a) Bir işin, hareketin sayının miktarı kadar özne tarafından yapıldığını belirtir: *iki+le-* 'iki kişi olarak saldırmak' (373), *üç+le-* 'üç kişi çalışmak, bir işi üç kişi yapmak' (654).

b) Öznenin ya da nesnenin miktarının kökteki sayıya denkleşmesini, eşitlenmesini ifade ederler: *iki+le-* '1.çiftleştirmek 2. iki katına çıkarmak' (373).

+*la-* eki ET'den beri işlek bir şekilde kullanılmaktadır. ET'den günümüze ek, +*la-* şeklinde kullanılmıştır.

ET : *iywile-* 'büyülemek', *buzagula-* 'buzağulamak'

EAT : *dişle-*, *toyla-*, *ayırtla-* 'seçmek, ayıklamak', *acabla-* 'hayret etmek', *işle-*

Günümüzde her türlü isme gelerek isimden fiil yapma ekleri arasında rakipsiz kalmıştır.

TT : ağırla-, kolla-, taşla-, temizle-, üfle-, horla-, üçle-, beşle-

AT:soragla- ‘sormak’, odla- ‘ateşleyip yakmak’, balala- ‘1.doğurmak
2.mec. çoğalmak’, külekle- ‘rüzgar esmek, rüzgar olmak’, fırla-, horla-,
zibille- ‘kirletmek, çöp dökmek’

GT : darsıkla- ‘üzülmek’, durukla- ‘duraklamak’, kaşıkla-, özle-,
sözle- ‘söylemek’. -n ve -m ünsüzleriyle biten kelimelerin yanında ekin
ünsüzü benzeşmeyle -n’ye dönüşür : ikramna-, sabunna-, çetinne-
‘zorlaşmak’

[ALTAYLI 1994:188-195, A. BORJAKOW vd. 1999:187-195,
CLARK 1998:527, ÇENELİ 1997:39-40, ERGİN 1993:170-171, GABAİN
1999:49, GÜLTEKİN 2002:126, İLKER 1997:28-38, KARA 2001:29,
ÖZKAN 1996:109-110, ÖZTÜRK 1994:34-35, RÜSTEMOV -
BUDAGOVA 1960:106, TİMURTAŞ 1995:430]

+IA- Ekinin Genişlemiş Şekilleri

+IA- isimden fiil yapma eki, dönüşlülük eki -n- işteşlik eki -ş- ve
ettirgenlik eki -t- ile genişlemiş olarak da kullanılmaktadır.

+IAN- [+lan-, +len-]

+IA- ekinin -n- dönüşlülük ekiyle genişlemiş şeklidir.

N. Hacıeminoğlu +IAN- ekini +IA- ekinin içinde verir . M. Ergin ise
+IA- ekiyle yapılan bazı fiillerin kullanılmayıp, sonlarına bir fiilden fiil
yapma eki olarak kullanıldıklarını belirtir.

TmT’de örnekleri hayli fazladır : Bu ek ile türetilen fiiller, isim
tabanında belirtilen şeyi üzerinde bulundurma, o halde olma veya kendi
kendine yapma ifade eder. İsim ve sıfatlara gelerek geçişsiz fiiller türetir:

A. Soyut ve somut isimlerden

'dil'den *dillen-* 'ağzını açmak, konuşmak' (161), *pul* 'para'dan *pullan-* 'zengin olmak, zenginleşmek' (539), *umut* 'umut'tan *umutlan-* 'umutlanmak' (647), *peyda* 'yarar,fayda'dan *peydalan-*'faydalanmak, yararlanmak'(527) .

B. Sıfatlardan

comart 'cömert'ten *comartlan-* 'el açıklığı, cömertlik göstermek' (102), *cahil* 'genç'ten *cahillan-* 'gençleşmek' (93), *birehim* 'acımasız, kalpsiz'den *birehimlen-* 'acımasız olmak' (71), *şat* 'mutlu, sevinçli, memnun'dan *şatlan-* 'sevinmek, mutlu olmak' (601), '*cansız*'dan *cansızlan-* 'cansız, solgun olmak' (95) .

C. Ek, yansıma kelimelerden de fiiller türetir. Ama bu ekle yansıma kelimelerden yapılan fiillere Türkmen Türkçesinde seyrek rastlanır.

'*heşer*'den *heşerlen-* 'hayretle, şaşkınlıkla bakmak' (345), '*hiñ*'den *hiñlen-* 'şarkı, türkü mırıldanmak' (350).

Batı Oğuz Lehçelerinden örnekler:

TT : hazırlan-, heveslen-, evlen-, canlan-, ayaklan-, seslen-, nazlan-, öfkelen-, pahalalan-, akıllan-,keyiflen-, kibirlen-, rahatsızlan-, bağlan-,dillen-, hayıflan-....

AT : hazırlan-, heveslen-, seslen-, şöhrätlan-,bahalan-, 'pahalalanmak', aydınlan-, zorlan-, evlen-, güçlen-, budāğlan - 'dallara, kollara ayrılmak', küçüklen- 'yaltaklanmak, kuyruk sallamak', maariflen- 'ilim sahibi olmak, bilgi kazanmak', arlan- 'utanmak', avaralan- 'başıboş gezmek, faydalı bir iş yapmamak'...

GT : çoklan- 'çoğalmak', duruklan- 'oyalanmak', hızlan-, kanatlan-, toplan-, tukurlan- 'yuvarlanmak', girgin-nen- 'yiğitlik göstergesi yapmak', küflen-, diken-nen-, evlen-, hazırlan-, yaalan- 'yağlanmak'

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:218-219, A. BORJAKOW vd. 1999:201, CLARK 1998:527, COŞKUN 2000:62, ÇENELİ 1997:41, ERGİN 1993:171, HACIEMİNOĞLU 1984:207-209, İLKER 1997:38, ÖZKAN 1996:110, ÖZTÜRK 1994:35, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:107]

+IAŞ- [+laş-, +leş-]

+IA- ekinin -ş- işteşlik ekiyle genişlemiş şeklidir. TmT’de örnekleri hayli fazladır.

İŞLEVLERİ:

1. Karşılıklı ve birden fazla kişi tarafından yapılan işteş fiiller türetir: *çilim* ‘sigara’ dan *çilimleş-* ‘birbiriyle sigara içmek’ (122), *dava* ‘tartışma, kavga’ dan *davalaş-* ‘tartışmak, çekişmek, münakaşa etmek’ (138), *dil* ‘dil, lisan’ dan *dilleş-* ‘sözleşmek, anlaşmak’ (161), ‘yüz’ den *yüzleş-* ‘yüzleşmek, yüz yüze gelmek’ (715), *sövda* ‘alışveriş’ ten *sövdalaş-* ‘pazarlık yapmak’ (586), *maslahat* ‘akıl, öğüt, tavsiye’ den *maslahatlaş-* ‘danışmak, istişare etmek, akıl danışmak’ (447), *vada* ‘vaat’ ten *vadalaş-* ‘karşılıklı vaat vermek, sözleşmek’ (661) .

2. Sıfatlardan ve bazı isimlerden oluş bildiren ve öznenin durumundaki değişimi bildiren geçişsiz, tek kimseli fiiller türetir :

yabanı ‘yabani’ den *yabanılaş-* ‘yabanileşmek’ (668), *uzak*’ tan *uzaklaş-* ‘uzaklaşmak’ (652), *çapgın* ‘keskin soğuk, ayaz’ dan *çapgınlaş-* ‘soğumak, ayaz olmak’ (111), *endigan* ‘düzgün, muntazam, düzenli’ den *endiganlaş-* ‘düzleşmek’ (201), *ara* ‘ara, mesafe’ den *aralaş-* ‘girmek, gelmek’ (32) .

Ek, Batı Oğuz lehçelerinde de yukarıdaki TmT’deki fonksiyonlarıyla kullanılır.

EAT : yir+leş- ‘yerleşmek’

TT : kucak+laş-, dert+leş-, selamlaş-, şakalaş-, güzelleş-, iyileş-, bayramlaş-, tembelleş-, katılaş-

AT : kolhozlaş-, gucaglaş-, salamlaş- ‘selamlaşmak’, iy ‘koku’dan iyleş- ‘birini koklamak’, zorlaş-, bayramlaş-, demokratikleş-, andlaş- ‘antlaşmak, söz vermek, yemin etmek’

GT : dostlaş- ‘dostluk kurmak’, kiyatlaş-, ‘mektuplaşmak’, paylaş-, şakalaş-, elleş- ‘tokalaşmak’, selamleş-, zorlaş-, gerginleş-, düzleş-, kartlaş- ‘yaşlanmak’, kamburlaş-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:219, A. BORJAKOW vd. 1999:202, CLARK 1998:527, COŞKUN 2000:63, ERGİN 1993:171 , GÜLTEKİN 2002:127, İLKER 1997:43-48, ÖZKAN 1996:110, ÖZTÜRK 1994:35, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:106]

+lAt- [+lat- , +let-]

+lA- ekinin -t- ettirgenlik ekiyle genişlemiş şeklidir.

Herhangi bir işin, hareketin veya oluşun dışarıdan bir etken veya güç tarafından yaptırılması, oldurulması manalarını ifade eder.

süzgek ‘süzülüp duran (göz için)’den *süzgeklet-* ‘gözünü süzmek’ (595), *yañ* ‘yankı’dan *yañlat-* ‘yankılanmak’ (676), *oñat* ‘iyi, güzel’den *oñatlat-* ‘iyileştirmek, düzeltmek’ (488), *göz* ‘göz’den *gözlet-* ‘aratmak, araştırmak’ (302), *kir*’den *kirlet-* ‘bir şeyi kirletmek, lekelemek’ (411), *der* ‘ter’den *derlet-* ‘1.terletmek 2.buğulandırmak’ (150), *pürepürle-* ‘ağızına kadar doldurmak’tan *pürepürlet-* ‘ağızına kadar doldurtmak’ (539).

Ek, TT, AT ve GT’de TmT’deki fonksiyonuyla kullanılmaktadır :

TT : baş+lat-, ter+let-, göz+let-, aydın+lat-, güneş+let-, imza+lat-, taze+let-

AT : baş+lat-, ter+let-, göz+let-, aydın+lat-, güneş+let-, teze+let-, yarag+lat- ‘silahla donatmak’, dua+lat- ‘dua okuma merasimi (nikahta) yaptırmak’, derman+lat- ‘ilaçlatmak’

GT : yufka+lād- ‘inceltmek’, bol+lat- ‘çoğaltmak’, güzel+led-er ‘güzelleştirmek’, genç+led-er ‘gençleştirmek’, üklet- ‘yükletmek’, dilim+net- ‘dilimletmek’, baş+lat-, tekrar+lat-, ter+let-, taaze+let-

[ÖZKAN 1996:110, İLKER 1997:48-50, COŞKUN 2000:63, ERGİN 1993:35, ALTAYLI 1994, ÖZTÜRK 1994:35]

+rA- [+ra-, +re-]

Sadece TmT’de görülen ek, çalışmamızda iki kelimedede geçmektedir.

TmT’de *+ra-/+re-* şekillerinde kullanılan ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir .

İŞLEVİ:

Ek, isim ve sığata gelerek geçişsiz fiiller türetmiştir.

garañkı ‘karanlık’tan *garañkıra-* ‘kararmak, akşam olmak’ (230), *däli* ‘deli’den *dälire-* ‘delirmek’ (140).

[A. BORJAKOW vd. 1999:206, İLKER 1997:63, KARA 2001:29]

+sA- [+sa-, +se-]

TmT’de işlek olmayan eklerdendir. Batı Oğuz Lehçeleri içinde ekin örnekleri en çok AT’de görölmektedir.

Ek, TmT’de iki şekilde kullanılmaktadır : *+sa-*, *+se-* .

Ek, TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *suv* ‘su’dan *suvsa-* ‘susamak’ (591), *küy* ‘düşünce, niyet’ ten *küyse-* ‘istemek’ (431) .

Sedalı ünsüzlerden sonra gelen ek, ünsüz uyumuna aykırıdır: *burug+sa-* ‘buram buram tütmeğ’ (88), *suv+sa-* (591).

İŞLEVLERİ:

1. *+sA-* eki, isimlere gelerek ismin ifade ettiği nesneye karşı arzu ve ihtiyaç duyulduğunu belirten istek fiilleri türetir:

küy ‘düşünce, niyet’ ten *küyse-* ‘istemek’ (431), *suv* ‘su’dan *suvsa-* ‘susamak’ (591).

2. Aşağıdaki fiilde istek anlamı yoktur:

gor ‘kor, köz’den *gorsa-* ‘pişirmek’ (281).

3. Yansıma kelimelere gelerek kelimenin ifade ettiği duruma benzemeyi ifade eder :

küpür+se- ‘gevrek olmak, sedalı olmak’ (429), *burug+sa-* ‘buram buram tütme’ (88).

ET, EAT’de *+sa-/+se-* şeklinde kullanılan ek, günümüzde TT, AT ve GT’de aynı şekilde kullanılır. İstek anlamı taşıyan ek, günümüzde ‘öyle bulmak, saymak’ anlamlarında da fiil türetir. Ayrıca ET’den beri benzerlik fiilleri yapan *+sı-/+si-* eki de günümüzde Batı Oğuz Lehçelerinde (TT , AT ,GT) kullanılmaktadır.

ET : *suvsa-* ‘susamak’, *erükse-* , *ulugsa-* ; *suvsi-* ‘sulanmak, su tadı almak’

EAT : *susa-*, *sense-*

TT : *garipse-*, *susa-*, *kutsa-*, *kanıkça-*, *duraksa-*, *mühimse-*, *kapsa-*

AT : *susa-*, *geripse-*, *aksa-* ; *ağırsı-* ‘ağırlaşmak’, *tamahsı-* ‘birşeyi elde etmeğe heveslenmek’

GT : *susa-*, *toksa-*, *kapsa-*, *doyumsa-*, *etse-* ‘et arzu etmek’ ; *darsı-* ‘üzülmek’

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:222/223, A. BORJAKOW vd. 1999:207, ERGİN 1993:174, GABAİN 1995:50, GÜLTEKİN 2002:127, İLKER 1997:62, KARA 2001:29, ÖZKAN 1996:111, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:108, , TİMURTAŞ 1995:430]

+sI⁴rA- [+sıra-, +sire-, +sura-, +süre-]

Verimli sayılabilecek bir ektir.

Sadece TmT'de görülen ek, dört şekilde kullanılmaktadır :+sıra-, +sire-, +sura-, +süre- .

Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *naziksire-* 'nazlanmak, cilvelenmek' (475), *sada* 'sade'den *sadasıra-* 'kendini sade saymak' (551).

+sI⁴rA- eki, sadece tek heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde dudak uyumuna tâbidir: *suv* 'su'dan *sıvsıra-* 'susamak' (591), *mön* 'aptal'dan *mönsüre-* 'hiçbirşey bilmiyormuş gibi davranmak' (463), *dogum* 'yiğitlik, cesaret'ten *dogumsıra-* 'yiğitlik taslamak' (167).

İŞLEVLERİ:

1.Louis Bazin ekin taklit veya yaklaşım ifade ettiğini belirtir. Ek, kişinin kendisini olduğundan başka göstermesini ifade eden fiiller türetir. Bunlar çoğunlukla geçişsiz fiillerdir:

yese 'becerikli'den *yesersire-* 'kendini becerikli göstermek' (693), *garıp* 'yoksul'dan *garıpsıra-* 'kendini yoksul göstermek' (233), *cahil* 'genç'ten *cahılsıra-* 'kendini genç göstermeye çalışmak' (93), *köpbilmiş* 'çok bilmiş'ten *köpbilmişsire-* 'bilgiçlik taslamak' (421).

2. Bir şeye meyilli olma, bir şeye duyulan arzuyu gösteren fiiller yapar:

çaysıra- 'çay içmek istemek' (114).

3. 'yeke' kelimesine gelerek fiil yapar :

yeke 'tek, kimsesiz'den *yekesire-* 'kendini yalnız hissetmek' (687).

4.Bazı isim ve sıfatlardan geçişsiz fiiller türetir :

garında 'akraba'dan *garındaşırsıra-* 'akraba olmak' (233), *yetimsire-* 'yetim kalmak' (694), *gurak* 'kuru'dan *guraksıra-* 'kurumak' (308).

Gabain, +sI⁴rA- ekinin +sır+a- veya +sız+ra- şeklinde oluştuğu kanaatindedir. ET'de kullanılan ek '+sız/+siz kalmak' manasındadır : il+sire- 'ülkesiz kalmak', tatığ+sıra- 'tatsızlanmak'.

[A. BORJAKOW vd. 1999:204, İLKER 1997:64, KARA 2001:29, CLARK 1998:529, BAZIN 1958:308-317, GABAİN 1995:50]

TmT'de İşlek Olmayan Diğer İsimden Fiil Yapım Ekleri :

+arla-/+erle-: *dız* 'diz'den *dızarla-* 'çökmüş develeri dizlerinden bağlamak' (157), *ız* 'iz'den *ızarla-* 'takip etmek, izlemek' (366).

+aş-/+eş-: **gart* 'yaşlı'dan *gart+aş-* > *gartaş-* 'yaşlanmak, eskimek' (236).

+dırğa-/+dirge-: *yel* 'rüzgar, yel'den *yeldirge-* 'aklını kaybetmek' (688).

+durıl-/+düril-: *ok* '1. ok 2. kurşun'dan *okdurıl-* 'atılmak, sıçramak' (484).

+ga-/+ge-: *ıs* 'koku'dan *ısga-* 'koklamak' (365).

+ın- /+in- /+un- /+ün- /+n-: *avı* 'şiddetli ağrı'dan *avin-* 'acı duymak,sızı duymak' (37), *oya* 'uyanık, uyumayan'dan *oyan-* 'uyanmak' (497), *dok* 'tok'tan *dokun-* '(karnı) doymak' (168), *yalta* 'tembel'den *yaltan-* 'tembellik etmek ,üşenmek' (674).

+na-/+ne-: *gat* 'kat, sıra, tabaka'dan *gatna-* '1. gitmek, işlemek 2. bir yere gitmek' (239).

+pa-/+pe-: *yel* 'yel, rüzgar'dan *yelpe-* 'yellenmek, yelpazelemek' (689).

+sın-/+sin-: *kem* 'kusur, noksan, eksiklik'ten *kemsin-* 'aşağılanmak, kendini küçük düşmüş hissetmek' (402), *yük* 'yük'ten *yüksün-* 'mec. yük saymak' (712).

+sıt-/+sit-: *kem* 'kusur, noksan eksiklik'ten *kemsit-* '1. gücendirmek 2. aşağılanmak, küçültmek' (402).

+şa-/+şe-: *avı* 'şiddetli ağrı' dan *avuşa-* 'acımak, sızlamak'(37).

+ürt-: *öñ* 'ön, ön taraf'tan *öñürt-* 'bir şeyi geride bırakmak ,arkada bırakmak' (506).

+**za-**/**ze-**: *hiñ* ‘*dolu’dan *hiñza-* ‘coşup taşmak, ağızına kadar dolmak’ (347).

[A. BORJAKOW vd. 1999:208/209]

FİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Çatı Ekleri :

-Ar- [-ar-, -er-]

TmT'de birkaç kelimedede görülen işlek olmayan bir faktitif ekidir. TDG'de ekin tek heceli geçişsiz fiillere eklendiği belirtilmektedir.

İŞLEVİ:

Geçişli-ettirgen fiiller türetir: *it-er-* 'itmek' (386), *çök-er-* 'düzlerinin üstüne oturmak' (125), *gayt-ar-gı* 'cevap, yanıt, karşılık' (*gayt-* 'dönmek') (242), *gid-er-* 'kaçırmak, elden çıkarmak' (271), *çık-ar-* (120), *oñ-* 'onmak, gün görmek, yaşamak bir şeyle yetinmek'ten *oñ-ar-* '1.düzeltilmek, onarmak 2.başarmak' (488), *yak-ar-* (672): *yalbar-* 'yalvarmak' fiiliyle birlikte kullanılır.

M. Ergin "Bu ekin eski *-gar-*, *-ger-* 'den geldiği anlaşılmaktadır. Hiç değilse onunla ilgili görünmektedir. Fakat daha ET devresinde eki *-ar-*, *-er-* şeklinde gördüğümüz de unutulmamalıdır" der.

ET: könger-, çıkar-, oñar-

EAT-TT: çıkar-, onar-, gider-, kopar-, uyar-

AT: çıkar-, göpar-, yaxar-, gaytar-

GT: çıkar-, kızar-, kopar-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:278, , A. BORJAKOW vd. 1999:240, CLARK 1998:535, ERGİN 1993: 203, İLKER 1997:83, KARA : 2001:33, ÖZKAN 1996:116, TİMURTAŞ 1995:434]

-dAr- [- dar-, -der-]

TDG'de ek hakkında "Bazı geçişsiz fiillere eklenen işlek olmayan bir ektir." ifadesi yer almaktadır. TmT'de iki şekilde kullanılan ek kalınlık-incecik uyumuna tâbidir .

İŞLEVİ:

Geçişli- ettirgen fiiller türeten faktitif eki, birkaç kelimedede görülür: *dın-* ‘kurtulmak’tan *dın-dar-* ‘kurtarmak, serbest bırakmak’ (155), *ın-* ‘dökülmek’ten *ın-dar-* bir kaptakini başka bir kaba dökmek (364), *in-* ‘inmek’ten *in-der-* ‘yıkma; indirmek, yığdırmak’(378), *ag-* ‘düşmek’ten *ag-dar-* ‘düşürmek’ (23), *düñ-* ‘*dönmek’ten *düñ-der-* ‘devirmek, alt üst etmek’ (181).

M. Ergin bu eki *-dır-*, *-dir-*’in bir başka şekli kabul eder. Ekin *-dur-*, *-dür-* ‘ün düzleşmesi ile ortaya çıkabileceği gibi, gönder- fiilinin ET’deki köndger- şekline bakılarak eski *-gar-*, *ger-* faktitif ekinin ğ ve g’sinin düşmesiyle de meydana gelebileceğini açıklar.

ET: axtar-, yumdar-, köndger-, aktar-

EAT: dön-der-, aq-tar-, gös-ter-, gön-der-

TT : dön-der-, ak-tar-, gös-ter-, gön-der-

AT: dön-der-, gös-ter-, gönder-

[BANGUOĞLU 2000:275, A. BORJAKOW vd . 1999:240, CLARK 1998:535, ERGİN 1993:202, İLKER 1997:85, KARA 2001:33, TİMURTAŞ 1995 : 434]

-dI⁴r- [**-dır-**, **-dir-**, **-dur-**, **-dür-**]

L.Clark, TmT’de fiillerin ettirgen şeklinin *-dI⁴r-* ekiyle yapıldığını, diğer eklerin daha az kullanıldığını ya da işlek olmadığını belirtir [CLARK 1998:535].

M.Ergin, bu ekin eskiden beri işlek olarak kullanıldığını belirtir. *-dI⁴r-* eki, TmT’de sadece ünsüzle biten fiilere gelmektedir ve TmT’de dört şekilde kullanılır: *-dır-*, *-dir-*, *-dur-*, *-dür-* .

–*dl^Ar-* eki TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *lezzetlen-dir-* (438), *üleş-dir-* (654), *unut-dir-* (648), *köy-* ‘yanmak’tan *köy-dür-* ‘yakmak’ (425) .

TmT’de genel kaideden dolayı ek, tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra dudak uyumuna uyar, birden fazla heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra dudak uyumuna aykırıdır: *sön-dür-* (586), *sol-dur-* (582), *uy-dur-* (651), *görüş-dir-* (297), *gözük-dir-* (303)...

–*dl^Ar-* eki , TmT’de sedalı şekilleriyle kullanıldığından ünsüz uyumuna tâbi değildir: *sal-dır-* (556), *oy-dur-* (497), *motorlaş-dir-* (462), *kircik-* ‘hafifçe kirlenmek(elbise için)’ten *kircik-dir-* ‘hafifçe kirletmek’ (411), *öp-dür-* (506), *seret-* ‘bakmak’tan *seret-dir-* ‘baktırmak’ (571).

İŞLEVİ:

–*dl^Ar-* eki geçişli ve geçişsiz fiillerden geçişli-ettirgen fiiller türetir:

1) Kök fiillere geldiği örnekler:

sat-dır- (564), *ser-dir-*(571), *mün-* ‘binmek’ten *mün-dür-* ‘bindirmek’ (466), *oz-* ‘öne geçmek, bir şeyi geçmek’ten *oz-dur-* ‘1.öne geçirmek, 2. öne geçmek’ (500), *diy-dir-* ‘dedirtmek’ (165), *göm-dür-* (291), *gon-dur-* ‘kondurmak’ (278), *art-dır-* (33), *çüm-* ‘suya girmek’ten *çüm-dür-* ‘suya girdirmek’ (127).

2) Türemiş fiillere geldiği örnekler: –*dl^Ar-* eki, isimden fiil türetme eklerinden en çok +*lan-*, +*laş-* üzerine, fiilden fiil türetme eklerinden –(*I^A)n-* ve –(*I^A)ş-* üzerine geldiği görülür:

görüş-dir- (297), *canlan-dır-* (95), *birleş-dir-*(72), *umumlaş-dir-* (647), *öylen-dir-*‘evlendirmek’ (513), *geyin-dir-* ‘giydirmek’ (255), *gönük-* ‘yollanmak, yönelmek’ten *gönük-dir-* ‘göndermek, yöneltmek’ (292) , *gurat-* ‘kurutmak’tan *gurat-dır-* ‘kurutturmak’ (309).

Banguoğlu $-d^A r-$ ekinin, iki ettiren çatı eki $-t-$ ile $-ür-$ eklerinin üst üste gelmesinden doğmuş bir birleşik olduğunu belirtir (BANGUOĞLU 200). Hacıeminoğlu da aynı görüştedir (HACIEMİNOĞLU 1984:103).

ET'de ekin $-tur-$, $-tür-$, $-dur-$, $dür-$ olarak yalnız yuvarlak şekilleri vardı. EAT'de d'li ve yuvarlak şekilli kullanılmıştır. Günümüzde ünlü uyumuna bağlanan ekin TT ve GT'de tonlu ve tonsuz şekilleri, AT'de ise sadece tonlu (d'li) şekilleri kullanılmaktadır.

ET: öldür-, aktur-, yidür-, amriltur-

EAT: yandur-, itdür-, yagdur-, irışdür-, bildür-

TT: yazdır-, güldür-, sustur-, indir-, saçtır-, seçtir-

AT: yazdır-, küldür-, susdur-, indir-, saçdır-, yıxdır-, duydur-
'hissettirmek, sezdirmek'

GT:yazdır-, güldür-, sustur-, indir-, saçtır-, diktir-, duydur-
'duyurmak', süündür- 'söndürmek'

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:275-276, A. BORJAKOW vd. 1999:239-240, CLARK 1997:535, ÇENELİ 1997:45-46, ERGİN 1993:201-202, GABAIN 1995:60, HACIEMİNOĞLU 1984: 103-107 , İLKER 1997: 80-82, KARA 2001:33, ÖZKAN 1996:116, RÜSTEMOV - BUDAGOVA 1960:143-145, TİMURTAŞ 1995:434]

$-(I^A)l-$ [-ıl-, -il- , -ul- , -ül-, -l-]

ET'den beri pasiflik ve meçhullük bildiren en işlek yapım ekidir. $-(I^A)l-$ eki, TmT'de "l ve la /le" ile biten fiiller dışında her fiil tabanına gelebilir.

Ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere 'ı, i, u, ü' yardımcı ünlüleriyle bağlanır. Batı Oğuz lehçelerinde ünlüyle biten fiillere $-(I^A)l-$ eki gelmez, TmT'de bazı örnekler bu kuralın dışındadır.

-(I⁴)l- eki, aynı fiil tabanına birkaç fiilden fiil yapım eki getirildiğinde (olumsuzluk eki *-ma-/me-* hariç), diğerlerinden sonra gelmektedir. Ekin yardımcı ünlüleri tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra dudak uyumuna tâbi, birden fazla heceli yuvarlak ünlülü fiillerde dudak uyumuna tâbi değildir: *çöz-ü-l-* (126), *oy-u-l-* (499), *göm-ü-l-* (291), *ürküz-*‘ürkütme, korkutma’tan *ürküz-i-l-* ‘ürkütülmek, korkutulmak’ (656), *doñdur-ı-l-* ‘dondurulmak’ (170). Ancak şu örnek istisna olarak kuralın dışındadır: *yugur-u-l-* ‘yoğurulmak’ (709).

İŞLEVİ:

1.Pasiflik- Meçhullük Fonksiyonu :

M. Ergin ekin geçişsiz fiillerden meçhul fiiller, geçişli fiillerden pasif fiiller yaptığını belirtir. Pasif fiiller bir uğranılma, maruz kalma ifade ederler. Bu fiillerde o fiilin belirttiği harekete maruz kalan pasif bir fail vardır. Meçhul fiillerin çekimli şekillerinde hiçbir fail belirtisi bulunmaz:

kov-u-l- ‘kovulmak’ (419), *köv-* ‘kazmak’tan *köv-ü-l-* ‘kazılmak, bellenecek’ (425), *köpelt-* ‘çoğaltmak’tan *köpeld-i-l-* ‘çoğaltılmak’(422), *gönükdir-* ‘göndermek, yöneltmek’ten *gönükdir-i-l-* ‘gönderilmek, yöneltilmek’ (292), *gutar-* ‘bitmek’ten *gutarı-l-l-* bitirilmek’ (707), *yıgşır-* ‘saklamak, gizlemek’ten *yıgşırıl-* ‘saklanmak, gizlenmek’ (678).

Ünlü ile biten fiillerle kullanımı: *gora-* ‘korumak’tan *goral-* ‘korunmak, sakınmak’ (280), *süyre-* ‘sürümek’ten *süyrel-* ‘sürüklenilmek’ (594), *sara-* sarmak, dolamak’tan *saral-* ‘etrafına sargı çevrilmek, sarılmak’ (592) , *oka-* ‘okumak’tan *okal-* ‘okumak’ (484), *yöñke-* ‘suç atmak, lekelemek’ten *yöñkel-* ‘bir şeye sarılmak,dolanmak’ (708).

2.Dönüşlülük Fonksiyonu:

-(I⁴)l- eki, bu fonksiyonuyla seyrek kullanılmaktadır:

yırşar- ‘kıs kıs gülmek’ten *yırşar-ı-l-* ‘gülümsemek’ (700), *yoy-* ‘bozmak, harap etmek’ten *yoy-u-l-* ‘çirkinleşmek, bozulmak’(707), *yık-*

'yenmek'ten *yık-ı-l-* 'yenilmek, mağlup olmak' (698), *yor-u-l-* 'yorulmak' (707).

ET'de ünlüyle ve l sesiyle biten tabanlara da geldiği görülür. ET döneminde yardımcı ses, ünlü uyumuna uyarken EAT'de daima düzdür.

TT, AT ve GT'de ünlüyle ve l sesiyle biten tabanlara (genel olarak) gelmez. GT'de *tanı-l-* 'tanınmak' örneği bu kural dışındadır. Bu lehçelerde yardımcı ses dudak uyumuna uyar. Edilgenlik ifadesi taşıyan $-(X)n-$ ekinden sonra $-(I^4)l-$ eki gelebilmektedir.

ET: *kat-ı-l-*, *ört-ü-l-*, *togra-l-*, *okı-l-*, *kıl-ı-l-*

EAT: *tök-i-l-* / *dök-i-l-*, *ört-i-l-*, *kon-ı-l-*, *yay-ı-l-*, *din-i-l-*, *yor-ı-l-*

TT: *at-ı-l-*, *gid-i-l-*, *kork-u-l-*, *dök-ü-l-*

AT: *aç-ı-l-*, *géd-i-l-*, *tök-ü-l-*, *tik-i-l-*, *oy-u-l-*

GT: *işid-i-l-*, *sar-ı-l-*, *dök-ü-l-*, *oy-u-l-*, *yor-u-l-*

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:281-282, A.BORJAKOW vd.1999: 222-227, CLARK 1998:532, ÇENELİ 1997:50-51, ERGİN 1993:193-196, GABAIN 1995:59, H.GALİYEV 1982:107, GÜLTEKİN 2002:130, İLKER 1997:70-73, KARA 2001:33, ÖZKAN 1996:117, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:145-147, TİMURTAŞ 1995:434]

$-(I^4)n-$ [*-ın-*, *-in-*, *-un-*, *-ün-*, *-n-*]

Eskiden beri işlek olarak kullanılan dönüşlülük ekidir. Ancak uzun bir kullanım döneminden sonra mana olarak da genişleyerek pasiflik ve meçhullük işlevi de kazanmıştır.

Ek, TmT'de ünlü ile biten fiil tabanlarına doğrudan, ünsüzle biten fiil tabanlarına "ı, i, u, ü" yardımcı ünlüleriyle bağlanır. Yardımcı ünlüler tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerde dudak uyumuna tâbi, birden fazla heceli yuvarlak ünlülü fiillerde dudak uyumuna tâbi değildir.

-(*T*⁴)*n*- eki *n* ile biten fiil köklerine getirilmemektedir. Bu ekten önce fiil tabanına başka hiçbir fiilden fiil yapan ek gelmez.

İŞLEVİ:

TDG’de ek, “İşliğin gaydım derecesi” (filin meçhullük bildirme fonksiyonu) ve “işliğin özlük derecesi” fiilin dönüşlülük fonksiyonu) bahislerinde açıklanmaktadır.(A. BORJAKOW vd.1999 :222/227)

1.Dönüşlülük Fonksiyonu:

M. Ergin “Bu fiillerin asıl vazifeleri failin kendisine tesir eden, failin üzerine dönen hareketleri karşılamalarıdır. Bu arada hareket failin üzerine döndüğü için bir kendi kendine olma veya yapma ifade ederler.” diye ekin işlevini açıklar.

A)Olma ifade eden geçişsiz fiiller:

gubarla- ‘sisle örtülmek’ten *gubarla-n-* ‘sislenmek’ (304), *nemle-n-* ‘nemlenmek, nem kapmak’(476), *yıgcamla-* ‘koyulaşmak, yoğunlaşmak’tan *yıgcamla-n-* ‘koyulaşmak, yoğunlaşmak’ (696) , *süyre-* ‘sürümek’ten *süyre-n-* ‘sürünmek’(595).

B)Yapma ifade eden geçişli fiiller:

oyka- ‘ovmak, oğuşturmak’tan *oka-n-* ‘sürünmek, ovalanmak’ (498), *serme-* ‘araştırmak,yoklamak’tan *serme-n-* ‘kendisi için araştırmak, yoklamak’ (572) , *dara-n-* ‘taranmak kendi saçlarını taramak’ (134), *tik-i-n-* ‘dikinmek’(629), *dogra-n-* ‘ kendisi için doğramak’(166), *getir-i-n-* ‘ kendisi için getirmek’ (254), *gey-i-n-* ‘giyinmek’ (255).

2 Edilgenlik Fonksiyonu

Türkçe’de asıl pasiflik eki -(*T*⁴)*l-*, her fiile getirilememekte, sonu vokalle biten fiiller, sonu -*l* ile biten bu eki almamaktadır; bu fiillerin pasif ve meçhul şeklini yapmak gerekince sonlarına -(*T*⁴)*n-* eklenmektedir.

a) Sonu *l* ile biten fiillerden : *yol-* ‘yolmak, kopartmak’tan *yol-u-n-* ‘1. yolunmak 2. kesilmek, koparılmak’ (706), *bil-i-n-* ‘bilinmek,anlaşılmak’ (69), *böl-ü-n-* ‘bölünmek’ (83) , *çal-* ‘bilemek’ten *çal-ı-n-* ‘bilenmek’ (109).

b) la / le ile biten fiillerden : *kal'kulirle-* 'hesaplamak'tan *kal'kulirle-n-* 'hesaplanmak' (392), *geple-* 'konuşmak'tan *geple-n-* 'konuşulmak' (252), *mahabatla-* 'övmek'ten *mahabatla-n-* 'övülmek' (443), *normala-* 'normlara bağlamak'tan *normala-n-* 'normlara bağlanmak' (479), *kökke-* 'teyellemek'ten *kökke-n-* 'teyellenmek' (420).

3.Kelimenin yalın olarak artık kullanılmadığı veya *-n-*'nin asıl anlamının kaybolduğu fiillerde *-n-* eki görülebilir:

akıllan- 'akıllanmak' (27), *inan-* 'inanmak' (363), *ökün-* 'pişman olmak' (502).

Poppe ve Ramsdet'e göre $-(I^4)n-$ Moğolca'nın *-ni-* ekiyle aynıdır.

Edilgen yapıdaki $-(I^4)n-$ eki, bazı Türkologlara (Gabain, Brockelmann) göre edilgenlik eki $-(I^4)l-$ 'nin aykırılışmasıyla meydana gelmiştir (ÇENELİ 1997:52).

ET döneminden beri ek, dönüşlülük ve edilgenlik fonksiyonuyla fiiller türetir. Son sesi l ile biten fiillerin dönüşlülüğü ve edilgenliği de $-(I^4)n-$ ekiyle yapılır. ET'den günümüze ek, aynı şekilde kullanılmaktadır.

ET: bilin- 'kendini bilmek', kılın- 'hazırlanmak', ötün- 'rica etmek, dua etmek'

EAT: Bu dönemde ekin yardımcı ünlüsü genellikle düzdür: işlen-, okın- 'okunmak', görün- 'görünmek', sevin-, dögin-, 'döğünmek'.

TT: elen-, söylen-, den-, delin- ; giyin-, dövün-, bakın-, taran-

AT: elen-, delin-, bulun-, bulandırıl- ; görün-, sévin-, sağın-, 'hayvanın sütünü kendisi için sağmak', alın-, géyin-

GT: elen-, delin-, bulun-, den-; bakın-, giyin-, görün-, öden-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:283-285, A. BORJAKOW vd. 1999: 223-227 / 227-232, CLARK 1998:533, ÇENELİ 1997:52-53,

ERGİN 1993:191-193, GABAIN 1995:59, H.GALIYEV 1982:107, GÜLTEKİN 2002:130, İLKER 1997:67-69, KARA 2001:33, ÖZKAN 1996:117,RÜSTEMOV-BUDAGOVA1960:139-141/145-147, TİMURTAŞ 1995:434]

-(I⁴)r- [-ır-, -ir- , -ur-, -ür- ,-r-]

ET'den bu yana kullanılan faktitif eklerinden biridir. M.Ergin ekin ünlüyle biten fiillere gelmediğinden aradaki vokalin ekin bünyesine dahil olup olmadığını kestirmenin güç olduğunu belirtir ve konsonantla biten fiille ek arasındaki ünlüyü, yardımcı ünlü kabul etmek gerektiğini belirtir. [ERGİN 1993:200]

-(I⁴)r- eki, TmT'de genellikle ç,ş ile biten tek heceli fiillere eklenir ve ek , fiillere “ı,i,u,ü” yardımcı ünlüleriyle bağlanır. Ek, sadece tek heceli fiillere geldiğinden, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yardımcı vokal dudak uyumuna uyar: *göç-ü-r-* ‘taşımak, yerini değiştirmek’ (290), *doy-u-r-* (172), *düş-* ‘inmek’ten *düş-ü-r-* ‘indirmek’ (184).

İŞLEVİ:

Umumiyetle geçişsiz fiillere gelerek geçişli-ettiren fiiller türetir:

yat-ı-r- (683), *dad-ı-r-* ‘tattırmak, bir parça ikram etmek’ (130), *govş-* ‘ulaşmak’tan *govş-u-r-* ‘bir şeyi birine vermek, ulaştırmak’ (285) , *iç-i-r-* ‘içirmek’ (369), *öç-* ‘sönmek’ten *öç-ü-r-* ‘söndürmek’ (501), *düş-* ‘inmek’ten *düş-ü-r-* indirmek’ (184), *gaç-ı-r-* ‘birini / bir şeyi kaçırmak’ (217), *çoş-u-r-* ‘çoşturmak’ (103).

T. Banguoğlu, ekin çok eski bir yapılık olduğu için, dilimizde ettiren anlamını yitirmiş, anlamca kökünden uzaklaşmış, hatta kökleri bırakmış fiilleri, ipuçlarına dayanarak bu eke mal eder: *yaşır-* ‘saklamak, gizlemek’ (682), *ayır-* (39), *egir-* ‘eğirmek’ (194).

ET ve EAT dönemlerinde ekin yardımcı ünlüsü daima yuvarlaktır; TT, AT ve GT'de uyuma bağlanmıştır

ET: ölü-, bütür- 'bitirmek', kälür- 'getirmek', basur- 'birinin emrine girmek'

EAT: geçür-, düşür-, bişür-, togur-, batur-, geyür-

TT: geçir-, düşür-, pişir-, doğur-, batır-, doyur-

AT: kécir-, düşür-, bişir-, batır-, doyur-

GT: geçir-, düşür-, pişir-, doğur-, batır-, doyur-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:286-287, A. BORJAKOW vd. 1999:240, CLARK 1998:534-535, ÇENELİ 1997:54, GABAIN 1995:60, GÜLTEKİN 2002:130, ERGİN 1993:199-200, İLKER 1997:84, KARA 2001:33, ÖZKAN 1996:117]

-(I⁴)ş – [-ış-, -iş-, -uş-, -üş-, -ş-]

Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerinden olan ek, işteşlik veya oluş bildirme fonksiyonuyla kullanılır. Ek, TmT'de ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere "ı,i,u,ü" yardımcı ünlüleriyle bağlanır. *tut-a-ş-* 'tutuşmak' (638) fiilinde yardımcı ses 'a'dır.

-(I⁴)ş- eki sadece fiil kök ve gövdeleri ile isimden türemiş fiiller üzerine gelebilir. Ancak nadir olarak -(I⁴)n- ekinden sonra getirildiği görülür : *toparla-n-ı-ş-* 'birlikte toparlanmak' (632), *söye-n-i-ş-* 'beraber yaslanmak, dayanmak' (587).

Ekin yardımcı ünlüleri tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra dudak uyumuna uyar, birden fazla heceli yuvarlak ünlülü kelimelerde ise uyuma aykırıdır: *ur-u-ş-* 'kavga etmek, dövüşmek'(649), *yüz-ü-ş-* '(birlikte) yüzmek' (715), *süpür-i-ş-* 'birlikte süpürmek' (593), *göçür-i-ş-* 'beraber taşımak, yerini değiştirmek' (290).

İŞLEVİ:

TDG’de ek “işliğin şariklik derecesi” başlığı altında verilir ve üç fonksiyonuna değinilir: 1. cümlenin öznesi işi, hareketi başka birine yardım için yerine getirir. 2. iki ya da birkaç öznenin birbiri ile yarışması, güç denemesi, tartışması gibi hareketleri anlatır. 3. birkaç öznenin işi, hareketi birlikte yaptığını anlatır.

Çalışmamızda $-(I^f)_ş$ - ekini fonksiyonuna göre üç grupra inceledik :

1) İşteşlik Bildirenler : Bu fiiller, hareketin karşılıklı ya da birlikte yapıldığını ifade ederler:

oğşa-ş- ‘birbirini okşamak’ (483), *mıdırda-ş-* ‘fısıldamak’ (457), *kesekle-ş-* ‘birbirine kesek atmak ‘ (404), *geple-ş-* ‘konuşmak, sohbet etmek’ (252), *gıp-ı-ş-* ‘birbirlerine gözle işaret etmek, göz kırpmak’ (261) , *gör-ü-ş-* (297), *sözle-ş-* ‘sözleşmek, anlaşmak’ (588).

2) Oluş Bildirenler: *dola-ş-* ‘dolaşmak, karışmak’ (169), *yukal-ı-ş-* ‘incelemeye başlamak’ (710) , *bula-ş-* ‘kirlenmek, pislenmek, bulanmak’ (86), *tut-a-ş-* ‘tutuşmak, yanmak’ (638), *könel-* ‘aynı anlam’dan *könel-i-ş-* ‘eskimek’ (421), *yet-i-ş-* ‘olmak, olgunlaşmak, pişmek’ (694), *mayla-* ‘aynı anlam’dan *mayla-ş-* ‘ısınmak’ (450).

3) Müstakil Bir Manada Kullanılanlar:

Bu fiillerde kökün bildirdiği hadisenin yapılmasında (daha çok) bir failin sıkı sıkıya hissesi vardır. Kök fiilleri yazı lehçesinde bırakılmıştır: *yapış-* (677), *garış-* ‘bir şeye karışmak’, *barış-* ‘uyuşmak, anlaşmak’ (47), *çalış-* ‘çalışmak, çabalamak’ (149).

ET’de $-(I^f)_ş$ - ‘den önce gelen yardımcı vokaller, vokal uyumuna bağlıydı, EAT’de ise bazan düz, bazan yuvarlaktır.

ET: tap-ı-ş-, amra-ş-, kör-ü-ş-, ur-u-ş-

EAT: bögr-ü-ş-, dög-ü-ş-, kuç-ı-ş-, gör-i-ş-, tut-ı-ş-

Günümüzde TT, AT,ve GT'de yardımcı vokaller uyuma bağlanarak $-(I^4)\text{ş-}$ şeklinde olan ek, AT'de nadiren bazı fiillerde 'a,e' yardımcı ünlüsünü almaktadır.

TT: gülüş-, bakış-, dövüş-, vuruş-, çalış-, değiş-, yetiş-, çalış-, kavuş-

AT: gülüş-, baxış-, döyüş-, tut-aş- 'dövüşmek', geliş-, barış-, ğarış-, çalış-

GT: gülüş-, bakış-, düüş-'dövüşmek', buluş-, şakalaş-, geliş-, barış-, çalış-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:288-290, A. BORJAKOW vd. 1999:232-239, CLARK 1998: 533-534, ÇENELİ 1997:57-58, ERGİN 1993:196-198, GABAIN 1995:60, İLKER 1997:73-77, KARA 2001:33 , ÖZKAN 1996:117-118, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960:141-143, , TİMURTAŞ 1995:434]

$-(I^4)z-$ [-iz-, -iz-, -uz-, -üz-]

Çalışmamızda ekin üç şekline rastladık: -iz-, -uz-, -üz- .

TDG'de bu ekin, yukarıda geçen $-(I^4)r-$ ekinin fonetik varyantı olup bir heceli fiillere eklenen ve işlek olmayan bir faktitif eki olduğu belirtilmektedir.

L. Bazin, TmT'de birkaç fiilin ettirgenlik eki olarak $-(I^4)z-$ ekini aldığını belirtir.

İŞLEVİ:

$-(I^4)z-$ eki, ettirgen- geçişli fiiller türetir: *ir-* 'bıkmak ,usanmak'tan *ir-iz-* 'usandırmak, bıktırmak' (383), *gir-* 'girmek'ten *gir-iz-* 'sokmak, bırakmak, izin vermek' (274), *gork-uz-* 'korkutmak, ürkütmek' (281), *ürk-üz-* 'ürkütmek, korkutmak' (656), *tur-* 'yerinden kalkmak'tan *tur-uz-* 'kaldırmak' (637), *ım-ız-ga-n-* 'uyuklamak, kestirmek' (363) , son örneği Banguoğlu bu ekle türemiş kabul etmektedir.

ET: ut-u-z- 'yenilmek, üttürmek', tut-u-z- 'tutturmak, teslim etmek', tüt-ü-z- 'tüttürmek' (61), em-üz-

EAT: em-z-ür-, tüt-ü-z-, ut-u-z- 'yenilmek, kaybetmek', tam-z-ır- 'damlatmak'

TT: em-z-ir-, ut-u-z- 'kumarda kaybetmek'

AT: ax-ı-z- 'azar azar akıtmak', dad-ı-z- 'tattırmak', dam-ı-z- 'damlatmak', em-iz- 'emzirmek', doğ-u-z- 'doğurmasına yardımcı olmak', galx-ız- 'kaldırmak', gorx-u-z-

GT: tüt-ü-z- 'tütsülemek, em-z-ir-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:293, BAZİN 1958 (çev. E. GEMALMAZ 1988 :9), A. BORJAKOW vd. 1999:240, GABAIN 1993:61, ERGİN 1995:203, İLKER 1997:85-86, ÖZKAN 1996:118, TİMURTAŞ 1995 : 435]

-kez-

TDG'de ekin sadece "gör-" fiiline eklendiği belirtilmiştir: *gör-* 'görmek'ten *gör-kez-* 'göstermek, sergilemek' (295). 'görmek' fiilinin ettirgen şekli AT'de *görset-*, TT ve GT'de *göster-* şeklinde yapılmaktadır.

[ALTAYLI 1994, L.BAZİN 1958 (çev. E:GEMALMAZ 1988:9), A. BORJAKOW vd. 1999:241, CLARK 1998: 537, İLKER 1997:89]

-t-

ET'den beri kullanılan faktitif ekidir

-t- eki, TmT'de ünlüyle ve r,l ünsüzleriyle biten birden fazla heceli fiillere eklenir; TmT'de en verimli eklerden biridir. Ek, r,l konsonantları ile biten fiillere yardımcı ünlü almadan eklenir. Nadiren sedasız ünsüzle biten tek heceli tabanlara eklenir ve araya yardımcı ünlü alır: *ak-ı-t-* (27).

İŞLEVİ:

-*t*- eki geçişli ve geçişsiz fiillerden geçişli- ettirgen fiiller türetir:

1)ünlü ile biten fiillerden

yekesire- ‘kendini yalnız hissetmek’ten *yekesire-t*- ‘birini yalnız ve kimsesiz bırakmak’ (687), *suva-t*- ‘sıva yaptırmak’ (591) , *yıla*- ‘ısınmak’tan *yıla-t*- ‘ısıtmak’ (699), *oka*- ‘okumak’tan *oka-t*- ‘bir şeyi birine okutmak’ (484), *üşe*- ‘üşümek’ten *üşe-t*- ‘üşütmek’ (657).

2)r,l ile biten fiillerden

otur-t- (495) , *gızar-t*-‘ kızartmak, kızdırmak’ (268) , *gönder-t*- (292), *diril-t*- ‘diriltmek’ (163), *inçel-t*- ‘inceltmek’ (377), *yılgır*- ‘gülümsemek’ten *yılgır-t*- ‘gülümsetmek’ (699), *kiçel*- ‘küçülmek’ten *kiçel-t*- ‘küçültmek’ (40) .

3)Yazı lehçesinde bırakılan tek ve iki heceli fiil tabanlarından -*t*- ekiyle türetilmiş bazı fiillere raslanır. Bu fiillerin çoğunda ettirgenlik anlamı kaybolmuştur:

unut- ‘unutmak’ (648), *eşit*- ‘ışitmek’ (206), *ayt*- ‘söylemek’ (40), *ört*- (507), *yırt*- (700).

Banguoğlu -*it*- fiil çatı ekinin erkenden bir çok kullanışta yerini anlatımlarıyla birleştiği ve daha genç rakibi -*dir*- ekine bıraktığını, dilimizde de yalnız, çok heceli sesliyle biten ve başlıca akıcılarla kapanan tabanlara geldiğini belirtir [BANGUOĞLU 2000:292].

Ek, ET’de ‘r,l’den başka konsonantla veya başka vokalle biten tek heceli fiillere de gelebilmektedir. ET’den günümüze ekin yardımcı vokali, uyuma tâbidir.EAT’de ek,iki vokal arasında bazan sedalışarak -*d*- olmuştur, bunun dışında önceden beri - t - şeklindedir.

ET: *ti-t*- ‘dedirmek’, *sev-i-t*-, *okı-t*-

EAT:*inci-t*-, *eri-t*-, *ak-ı-d-ur*-, *ağla-d-an*-, *ey-i-t*-, *dur-u-t*-

TT: oku-t-, tanı-t-, uyu-t-, kork-u-t-, geçir-t-, yönel-t-

AT: oxu-t-, tanı-t-, oya-t- ‘uyandırmak,uykudan kaldırmak’,gorx-u-t-
, kéçir-t-, azal-t-

GT: oku-t-, tanı-t-, uyu-t-, kork-u-t-, geçir-t-, üüsel-t-, ‘yükseltmek’

[GABAIN 1995:60, ERGİN 1993:200-201, GÜLTEKİN 2002:130, İLKER 1997:77-80, A. BORJAKOW vd. 1999:240-241, BANGUOĞLU 2000:292, KARA 2001:33, ÇENELİ 1997:59-60, CLARK 1998:535, RÜSTEMOV -BUDAGOVA 1960: 143-144, ÖZKAN 1996 : 116-117, ALTAYLI 1994]

Hareketin Sıkça Tekrarlandığını İfade Eden Sıklık ve Yineleme Bildiren Ekler:

-AkIA- [-akla-, -ekle-, -kla-, -kle-]

TmT’de işlek olmayan eklerdendir. Fiilin ifade ettiği hareketin yinelendiği ve sıkça yapıldığını ifade eder. *-AkIA-* eki, ünsüzle biten fiillerden sonra *-akla-*, *-ekle-*, ünlüyle biten fiillerden sonra *-kla-* / *-kle-* şeklindedir. Çalışmamızda ekin *-ekle-* ve *-kla-* şekillerine rastladık:

it-ekle- ‘itmek’ (386), *oyna-kla-* ‘oynamak, oyun etmek’ (498).

[A. BORJAKOW vd. 1999:211, CLARK 1998:537]

-(A)IA- [-ala-, -ele-, -la-, -le-]

Ek, TmT’de sonu ünsüzle biten fiillere *-ala-*, *-ele-*, ünlü ile biten fiillere *-la-*, *-le-* şeklinde eklenir. Ek kalınlık-incelik uyumuna tâbidir : *bog-ala-* ‘boğmak, boğazını sıkmak’ (76), *it-ele-* ‘itelemek’ (386).

İŞLEVİ:

M.Ergin ekin kuvvetlendirme fonksiyonu olduğunu belirtir.TDG’de hareketin çok kez tekrarlandığını ifade eden fiiller türettiği belirtilir:

dep-ele- ‘tepmek, çifte atmak’ (148), *dık-ala-* ‘iyice tıkmak, çok tıkmak’ (154), *kov-ala-* ‘kovalamak, izlemek’ (419), *silk-ele-* ‘silkelemek’ (579), *os-* düşünmek’ten *os-la-* ‘bir şeyi düşünmek, beklemek’ (492), *oyka-* ‘ovmak, oğuşturmak’tan *oyka-la-* ‘(sık sık) ovmak, oğuşturmak’ (498), *ät-le-* ‘atlamak’ (191).

Banguoğlu bu ekin *-ekle-* / *-akla-* ekindeki damak sesinin düşmesiyle meydana gelebileceğini açıklar.

Ek , TT, AT ve GT’de *-ala-* / *-ele-* şeklinde kullanılır.

TT: eş-ele-, kov-ala-, silk-ele-, it-ele-, dürt-ele-

AT: eş-ele-, dürt-ele-, it-ele-, silk-ele-,

GT: sars-ala-, ek-ele-, silk-ele-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:277, A. BORJAKOW vd. 1999:212, CLARK 1998:537, ERGİN 1993:205, İLKER 1997:88, KARA 2001:32, ÖZKAN 1996:115]

-cAkIA- [-cakla-, cekle-]

TmT’de işlek olmayan eklerdendir. Fiilde bildirilen hareketi kuvvetlendirir ve yinelendiğini ifade eder. Ek, TmT’de *-cakla-* / *-cekle-* şeklinde kullanılır. Ek bazı tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra dudak uyumuna uyarak *-cukla-* / *-cükle-* şekline döner.

-cAkIA- eki, kalınlık, incelik uyumuna tâbidir : *garan-* ‘bakınmak’tan *garan-cıkla-* ‘aynı anlam’ (229), *bök-* ‘atlamak, sıçramak’tan *bök-cekle-* ‘aynı anlam’ (82), *keyer-* ‘kuşkulanmak, kulak kabartmak’tan *keyer-cekle-* ‘aynı anlam’ (407), *yum-* ‘yummak’tan *yum-cukla-t-* ‘gözlerini kısmak’ (710).

[A. BORJAKOW vd. 1999:211, CLARK 1998:537]

-cA(LA)- [-cala-, -cele-, -ca-, -ce-]

Az miktardaki fiillerden sıklık bildiren fiiller yapan verimsiz eklerden biridir. Ek TmT'de *-ca-/ -ce-* şeklindedir, bazı kelimelerde *-la- / -le-* eki de gelir ve ek *-cala-/ -cele-*şeklini alır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *gar-ca-* (231), *dör- cele-* (173).

Ekin sadece sedalı şekli (c'li) olduğundan ünsüz uyumuna tâbî değildir: *ık-ca-* (361), *gar-ca-* (231).

İŞLEVİ

Fiildeki hareketin çok kez yapıldığını anlatan, yineleme ifade eden fiiller türetir:

gar- 'aynı anlam'dan *gar-ca-* 'karıştırmak, karmak' (231), *dör-* 'kurcalamak'tan *dör-cele-* 'aynı anlam' (173), *ık-* '1.sallamak, sarsmak 2. yavaş yavaş hareket etmek'ten *ık-ca-* '1. yavaş yavaş hareket etmek, dalgalanmak 2. amaçsızca dolaşmak, gezinmek' (361) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:212, CLARK 1998:537]

-gI⁴IA- [-gıla-, -gile-, güle-, gula-]

TmT'de işlek olmayan eklerdendir. Fiilin ifade ettiği hareketin sıkça yapıldığını, yinelendiğini gösterir.Çalışmamızda ekin şu şekillerine rastladık: *-gıla-, -gile-, -güle-* .

Üç kelimedede rastladığımız ek, ünlü uyumlarına uymaktadır: *bas-* basmak, ezmek'ten *bas-gıla-* '1. çiğnemek, basarak düzeltmek 2. yoğurmak, karmak' (49), *dürt-güle-* 'dürtmek,sokmak, saplamak' (182), *say-* 'yün, pamuk gibi şeyleri değnekle dövmek'ten *saygıla-* 'kamçılama' (564).

Fiilden isim yapan *-gı/-gi* ile isimden fiil yapan *+la- / +le-* ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

[A. BORJAKOW vd. 1999:210, CLARK 1998:537]

-(I⁴)şdır [-ışdır-, -ışdır-, -uşdır-, -üşdir-, -şdır-, -şdır-]

TmT'de sıklık ve yineleme bildiren fiil yapım eklerinin en işleklerinden biridir. -(I⁴)şdır- eki, TmT'de ünsüzle bitenlere -(I⁴)şdır- ünlüyle bitenlere -şdır- şekliyle eklenmektedir.

-(I⁴)şdır- eki, kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *böl-üşdir-* 'bölmek, ayırmak' (83), *dık-* 'tıkmak'tan *dık-ışdır-* 'tıkıştırmak' (154), *dil-ışdır-* 'dilmek' (161).

Ekin ilk hecesindeki ünlü, tek heceli yuvarlak ünlülü fiillerden sonra uyuma tâbidir, ancak ikinci hecesindeki ünlü daima düz olduğundan -(I⁴)şdır- eki, dudak uyumuna tâbi değildir.

İŞLEVİ:

Fiilin gösterdiği hareketin çok tekrarlandığı ifade eden fiiller türetir:

ciltle-şdır- '(sürekli) ciltlemek' (102), *ütükle-* 'ütülemek'ten *ütükle-şdır-* 'birkaç giysiyi birlikte ütülemek' (658), *üfle-şdır-* 'birkaç kez üfleme' (654), *gaytala-* 'tekrarlamak'tan *gaytala-şdır-* 'sık sık yinelemek, tekrar yapmak' (242), *yol-uşdır-* '(sık sık) yolmak, koparmak' (706).

Banguoğlu ekin çok eski olmayan bir bileşik olduğunu ifade eder. Ek, -I⁴ş- işteşlik eki ile -dI⁴r- ettirgenlik ekinin üst üste gelmesiyle oluşmuştur.

Ek, TT'de -I⁴ştI⁴r- AT'de -I⁴şdI⁴r- şekillerinde kullanılır.

TT: itiştir-, çekiştir-, kırıştır-, çırpıştır-, dürtüştür-, oğuştur-

AT: çekişdir-, çırpışdır-, dürtüşdür-, ovuşdur-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000: 290, A. BORJAKOW vd. 1999:211, CLARK 1998:536, KARA 2001:33]

-kAIA-[-kala-, -kele-]

TmT’de sıklık bildiren verimsiz eklerdendir. TmT’de *-kala-/kele-* şekillerinde kullanılır.

İŞLEVİ:

Bir örnekte rastladığımız ek, fiildeki hareketin tekrarlandığını ifade eder: *ov-* ‘herhangi bir şeyi elle bastırarak ezmek, oğuşturmak’tan *ov-kala-* ‘ovalamak, ovmak, oğuşturmak 2. dövmek, buruşturmak, ezmek’’ (496) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:213, CLARK 1998:537]

-mAIA- [mala-, -mele-]

TmT’de işlek olmayan sıklık ve yineleme bildiren eklerdendir. Ek, TmT’de iki şekilde kullanılır: *-mala-, -mele-* .

Ek, TmT’de kalınlık-incelik uyumuna tâbidir: *gez-mele-* (256), *yol-mala-* (706).

İŞLEVİ:

Kök fiilin taşıdığı anlamı kuvvetlendirir ve fiilin gösterdiği harekete süreklilik kazandırır:

yol-mala- ‘sökmek, yolmak’ (706), *gez-mele-* ‘gezinmek’(256), *ık-* ‘dolaşmak; yavaş yavaş hareket etmek’ten *ıkmala-* ‘gezinmek’(361), *yör-* ‘yürümek’ten *yör-mele-* ‘sürünmek, sürünerek yürümek (böcek hak.)’ (708).

-mALA- eki fiilden isim yapan *-ma / - me* ekiyle, isimden fiil yapan *+la- /+le-* ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (A. BORJAKOW vd. 1999:210).

Ayşe İlker, ekin TT’de işlek olmadığını, örneklerinin en çok AT ve TmT’de görüldüğünü belirtir. İlker GT’de ekin örneklerine rastlayamamıştır.

TT: *sarmala-, kakmala-, tırmala-, karmala-*

AT: basmala-, bürmele-, büzmele-, ezmele-, yarmala-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:293, A. BORJAKOW vd. 1999:210, CLARK 1998:537, ÇENELİ 1997:51, İLKER 1997:88-89, KARA 2002:33]

-pe-

Bir kelimedede rastladığımız ek, fiilin bildirdiği hareketin sıkça yapıldığını belirtmiştir: *sür-* ‘1. sürmek 2. toprağı işlemek, sürmek’ten *sür-pe-* ‘sürekli sürtmek’ (593).

Fiildeki Hareketin İlerlemesinin (sürecinin) veya Gerçekleşmesinin Her Zamankinden (daha) Zayıfladığını , Azaldığını İfade Eden Ekler:

-cİrA- [-cıra-, -cire-]

Ek, TmT’de iki şekilde kullanılmaktadır: *-cıra-*, *-cire-* .

TDG’de ekin çoğunlukla n sesiyle biten fiillere eklendiği belirtilmektedir. *-cİrA-* eki, TmT’de kalınlık-incelik uymaktadır: *gerin-* ‘uzanmak, gerinmek’ten *gerin-cire-* ‘aynı anlam’ (253) , *ıran-* ‘sallamak, sarsılmak, sendelemek’ten *ıran-cıra-* ‘sallanmak’ (365).

İŞLEVİ:

Fiilde bildirilen hareketin ilerlemesinin veya gerçekleşmesinin olağankinden (daha) zayıfladığını ifade eder:

dileñ- ‘dilenmek’ten *dileñ-cire-* ‘dilenmek yalvarırcasına istemek’ (160), *sıpın-* ‘özgürlüğe kavuşmak, kendini kurtarmak’tan *sıpın-cıra-* ‘bir işi yapmamak için bahane aramak’ (577), *irkil-* ‘uyumak, pinekleme’den *irkil-cire-* ‘hafifçe uyuklamak’ (383).

Aşağıdaki örnekte ekin fonksiyonu hissedilmemektedir: *zeyren-* ‘şikayet etmek sızlanmak,dert yanmak’tan *zeyrencire-* ‘aynı anlam’ (720) .

TDG'de *-cIrA-* ekinin iş adları yapan *-cı-/ -ci* ekiyle isimden fiil yapan *+ra-/ +re-* ekinin birleşmesinden oluştuğu belirtilmektedir.

[A. BORJAKOW vd. 1999:214, CLARK 1998:536]

-dAkIA- [-dakla-, -dekle-]

Çalışmamızda bir kelimedede rastladığımız ek, TmT'de işlek değildir.

TDG'de ekin, bir taraftan fiildeki hareketin ilerlemesinin (sürecinin) azaldığını, zayıfladığını bildirirken diğer taraftan o hareketin çok defa tekrarlandığını da ifade ettiği belirtilir.

buk- '1.gizlemek, saklamak 2.gizlenmek, saklanmak'tan *buk-dakla-* '1.gizlice gitmek, saklana saklana gitmek 2.saklanmak, gizlenmek' (85).

[A. BORJAKOW vd. 1999:215]

-(I)ncIrA- [-incıra-, -incire-, -ncıra-, -ncire-]

Çalışmalarımızda ekin *-incıra-* ve *-ncıra-* şekillerine rastladık. Fiilde ifade edilen hareketin gerçekleşmesinin olağankinden (daha) zayıfladığını ifade eden fiiller yapar :

kak- 'silkelemek, silmek'ten *kak-incıra-* 'silkinmek'(391), *salla-* '1. salınarak yürümek 2. sarkmak, sarkık durmak'tan *salla-ncıra-* 'yüzünü sarkıtıp yürümek'(558).

TDG'de ekin *-I⁴n-* dönüşlülük ekiyle *-cIrA-* ekinin birleşmesi neticesinde oluştuğu belirtilmektedir.

[A. BORJAKOW vd.1999:213, CLARK 1998:536]

-I⁴msIrA- [-umsıra-, -ümsire-, -imsıra-, -imsire-]

Çalışmamızda bir kelimedede rastladığımız ek, *-ümsire-* şeklindedir.

gül- 'gülmek'ten *gül-ümsire-* 'hafifçe gülümsemek' (317).

TDG’de *-sıra / -sire-* ekinin *-cıra- / -cire-* ekinin fonetik varyantı ve fonksiyonlarının benzer olduğu belirtilmiştir.

- *msIrA-* eki, fiilden isim yapan *-ım/-im/-m* ekiyle *+sıra-/ +sire-* isimden fiil yapma ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir [A. BORJAKOW vd. 1999:214] .

TDG’de bu ekin yerine *+sa-/ +se-* getirildiğinde aynı anlamın ortaya çıktığı belirtilir ve “gülümse-“ fiili örnek verilir.

J. Deny, *+msa-* ekinin çok az kelimedede görüldüğünü ; *-sa-*, *-st-* ekleriyle aynı manada olduğunu ve ekte küçültme kavramının bulunduğunu belirtir [DENY 1941 :488] .

Hacıeminoğlu, *+msa-* ekini *+sa-/ +se-* isimden fiil yapım ekleri içinde verir ve *azımsa-*, *benimse-*, *küçümse-* kelimelerindeki *-ım/-im- -um/-üm-* unsurunun *gül-* fiilinden önce “gülüm” isminin, sonradan *gülümse-* fiilinin teşekkül tarzına benzetilmek için getirildiğini ifade eder [HACIEMİNOĞLU 1984:214] .

M. Ergin ise, “*-mse-* ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği *gül-ü-mse-* ‘nin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse *gül-* fiilinden *-m* ile yapılmış isim *-se-* ile fiil yapılmıştır.” şeklinde düşünmektedir.

Bu fiil Batı Oğuz lehçelerinde de kullanılır:

TT- AT : *gül-ü-mse-*

GT : *gül-ü-msä -*

[ALTAYLI 1994, A. BORJAKOW vd. 1999:214, CLARK 1998: 536, DENY 1941:488, ERGİN 1993:174, İLKER 1997:63, HACIEMİNOĞLU 1984 : 214, ÖZKAN 1996:118]

-mArlA- [-marla-, -merle-]

Çalışmamızda iki kelimedede rastladığımız ek, TmT’de işlek değildir.

Kalınlık-İncelik uyumuna tâbi olan ek, fiilde anlatılan hareketin ilerlemesinin (gerçekleşmesinin) olağankinden daha azaldığını , onun sadece bir kısmının gerçekleştiğini ifade eder:

bas- ‘basmak, ezmek, sıkmak’tan *basmarla-* ‘1.ıstırap vermek, eziyet çektirmek 2. bastırmak, sıkıştırmak’ (49), *yuv-* ‘mec. aklamak’tan *yuvmarla-* ‘birinin suçunu, kusurunu gizlemek’ (711).

TDG’de ekin birleşik olduğu belirtilmiş ancak etimolojisi hakkında bilgi verilmemiştir.

AT’de *basmarla-* ‘birdenbire üzerine atlayarak yakalamak, tutmak’ kelimesinde de bu ek olabilir.

[ALTAYLI 1994:96, A. BORJAKOW vd. 1999:215, CLARK 1998:536]

-(U)mcİrA-[-umcıra-, -ümcire-, -mcra-, -mcire-]

Çalışmamızda ekin *-mcıra-*, *-ümcire-* şekillerine rastladık. İki kelimedede rastladığımız ek, ünlü uyumlarına uymaktadır.

İŞLEVİ:

Fiilde ifade edilen hareketin gerçekleşmesinin olağankinden (daha) zayıfladığını ifade eder:

agla- ‘ağlamak’tan *agla-mcıra-* ‘ağlayacak gibi olmak’(24) , *gül-* ‘gülmek’ten *gül-ümcire-* ‘hafifçe gülümsemek’ (317) .

TDG’de bu ekin, iş adları (fiilden isim eki) yapan *-um/-üim/-m* ekiyle isimden fiil yapan *+cıra-/ +cire-* ekinin birleşmesi neticesinde oluştuğu belirtiliyor.

[A. BORJAKOW vd. 1999:213, CLARK 1998:536]

Fiilin Bildirdiği Hareketin Bitmeye Yaklaştığını Bildiren ve Fiili Pekiştiren Ekler :

-AñkırIrlA- [-añkırIrla-, -eñkirle-, -ñkirle-, -ñkırIrla-]

TDG’de bu ekin, hareketin bitmeye yaklaştığını ifade eden eklerle karşılaştırıldığında aktif olduğu belirtilir. Ancak çalışmamızda eke şu kelimedede rastladık : *yet-* ‘varmak, yetişmek, erişmek’ten *yet-eñkirle-* ‘1.yetişmek 2.bir şeyin hemen hemen sonuna kadar gitmek’ (694) .

Clark, bu ekin birleşik olduğunu belirtmiş ancak etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir.

TDG’de ekteki *-kır-/kir-* ögesinin düşürülerek ekin *-añla-/eñle-* varyantının da fiillere eklendiği belirtilir. Tek heceli fiillere gelen bu şeklin, ilki kadar işlek olmadığı da vurgulanmıştır.

[A. BORJAKOW vd. 1999:215-216, CLARK 1998:536, İLKER 1997:89, KARA 2001:33]

Diğer Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-A- [-a-, -e-]

Çalışmamızda birkaç kelimedede rastladığımız ek, TmT’de işlek değildir.

Hacıeminoğlu, ET’den beri bütün şivelerde nadir olarak kullanılan bir pekiştirme eki olduğunu, fakat zamanla kökle kaynaşıp pekiştirme vazifesini yitirdiğini belirtir. Hacıeminoğlu fiilden isim yapan *-agan /-egen,* *-anak /-enek* eklerinin bünyesinde bu ekin olduğunu ve pekiştirme fonksiyonunun hissedildiğini de açıklar.

gur- ‘yapmak, kurmak’tan *gura-* ‘kurmak’ (308), *un-* (<oñ-) ‘yapmak, etmek’ten *una-* ‘onaylamak’ (647), *or-* ‘ekinleri orakla biçmek’ ten *ora-* ‘birşeyin etrafını sarmak, dolamak, çevirmek’ (490).

Banguoğlu eki, ET’de fiil köklerine berkitme eki olarak getirilen -ge- ekinin damak sesini düşürmesiyle meydana gelmiş bir ek saymaktadır.

ET : tol-ga-, bul-ga-

TT : dar- ‘aynı anlam’dan dara- ‘taramak, karıştırmak, dağıtmak, aramak’, sav- ‘savmak, göndermek’ten sav-a-ş-, tık-a-

AT : tux-a-, dara-

GT : tık-a-

[ALTAYLI 1994, BANGUOĞLU 2000:276, A. BORJAKOW vd. 1999:216, ÇENELİ 1997:45, HACIEMİNOĞLU 1984:97-98, İLKER 1997:87]

-Ay- [-ay-, -ey-]

Çalışmamızda rastlayamadığımız bu ekin Oskar Hanser, TmT’de oldukça işlek olduğunu belirtir. Hanser, -Ay- ekinin fonksiyonunun şaşırma hayret vb. bildirdiğini, bazen bir durumu vurgulamak için de kullanılabileceğini açıklar ve şu örnekleri verir:

Bayram şatlığınnan yaña uçāycak bolyardı. ‘Bayram mutluluğundan uçacak gibiydi.’

Şükür, sürümüz golayda eken , kākam onı desinecik gara –yatağa getirāydi. ‘Şükür, sürümüz yakındaymaş , babam onu hemen ağıla getirdi.’

Louis Bazin, -ay- /-ey- ekleriyle fiillerin hafifletilmiş şekillerinin yapıldığını belirtir ve şu örnekleri verir:

al-āy- ‘biraz almak’, gör-ēy- ‘bak+hele!’ .

[BAZİN 1958 (çev. E. GEMALMAZ 1988 :9), HANSER 1977:139]

-k-

TmT' de işlek olmayan bir ektir.Ünsüzle biten kelimelerde ünlü uyumlarına göre kendinden önce “ı, i, u, ü” yardımcı ünlülerinden birini alır.

Hacıeminoğlu bu ekle türeyen fiillerde hem mana pekişmesi hem de dönüşlülük halinin bulunduğunu belirtir.

dım- ‘ağır, boğucu ve bunaltıcı olmak (hava hak.)’tan *dım-ı-k-* ‘aynı anlam’ (155), *ac-ı-k-* ‘acıkmak’ (<ac- acıkmak) (20) .

Hacıeminoğlu son örnekte fiilin kökünün unutulmuş yerini genişlemiş şekle bıraktığını belirtir.

[BANGUOĞLU 2000:279-280 , HACIEMİNOĞLU 1984:111]

-nA- [-na-, -ne-]

TmT'de işlek olmayan eke, çalışmamızda şu kelimedede rastladık :
yığ- ‘toplamak’tan *yığna-* ‘toplamak, bir araya getirmek’ (697) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:216]

-sA- [-sa-, -se-]

Ek, TmT'de işlek değildir ve çalışmamızda şu kelimedede geçmektedir:

gaba- ‘kuşatmak’tan *gab-sa-* ‘1.dışını çevrelemek, içine almak 2. kısırmak, ezmek’ (216) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:216]

-zA- [-za-, -ze-]

TmT'de işlek olmayan ek, çalışmamızda şu kelimelerde bulunmaktadır:

köv- ‘bir şeyi kazıp bellemek’ten *köv-ze-* ‘kabuğunu çıkarmak’ (425), *gaba-* ‘kapamak’tan *gabza-* ‘engel olmak, yasaklamak’ (216) .

[A. BORJAKOW vd. 1999:216]

OLUMSUZLUK EKİ

Türkmen Türkçesi-Türkçe sözlükte olumsuzluk ekine rastlayamadık, ancak tezimizde bütünlüğün sağlanması amacıyla bu bölümü Ayşe İLKER' in çalışmasından aynen aktarıyoruz.

Fiilden fiil yapma eki olan olumsuzluk eki dört yazı dilinde de **-ma-**, **-me-** ' dir.

Ancak olumsuzluk ekinin haber kiplerinde kullanılışında yazı dilleri arasında bazı farklılıklar vardır.

Görülen geçmiş zamanda olumsuzluk eki, TT, GT, AT ve TmT' de **-ma-**, **-me-** olarak fiil kökü veya gövdesine eklenir : gel-me-di (TT, GT, AT, TmT), al-ma-dı (TT, GT, AT, TmT).

Öğrenilen geçmiş zamanda da aynı şekilde eklenir. Ancak, TmT'de **-ıpdır-**, **-ipdir-** şekilli öğrenilen geçmiş zaman eki **-ma-**, **-me-** olumsuzluk eki üzerine yardımcı ses almadan eklenir: **al-ma-ıpdır-ım** (almamışım), **bil-me-ıpdır-sin** (bilmemişsin), AT'de ise **-ıb** şekilli öğrenilen geçmiş zamanda yardımcı ses kullanılır : **başla-ma-y-ıb-san** (başlamamışsın).

TmT'de daha çok rivayet anlatımı için kullanılan 'eken' şeklinin olumsuzluğu da **däl < değil** ile yapılır : **barcak däl eken** (varmayacakmış) .

Şimdiki zamanda olumsuzluk eki, TT ve AT'de ünlüleri daralarak kullanılır: **gel-mi-yor**, **bak-mı-yor** (TT), **gel-mi-r < gel-me-ir**, **bax-mı-r < bax-ma-ır** (AT).

GT ve TmT'de olumsuzluk ekinin ünlüleri daralmaz. GT'de olumsuzluk ekinin şimdiki zamanda kullanılışında uzunluk hissedilir : **al-ma-ar-ım**, **ver-me-er-sin** (GT). **al-ma-yar-ın**, **ber-me-yär-sin** (TmT).

Belirsiz gelecek zaman, yani geniş zamanda olumsuzluk ekinin kullanılışı, 1. ve 2. şahıslarda GT, AT, TmT'de benzerdir :

GT'de **almarım**, **almarsm**, **almar**, **almarız**, **almarsmız**, **almarlar**,

AT'de **almaram, almazsan, almaz, almarix , almarsmız, almazlar,**

TmT'de **almarın, almarsın, almaz, almarıs, almarsmız, almazlar,**

TT'de ise geniş zamanın olumsuz şekli;

almam, almazsın, almaz, almayız, almazsınız, almazlar, şeklinde yapılır. GT'de de bu şekilde kullanılmaktadır.

Gelecek zamanda olumsuzluk eki, TT, GT ve AT'de bir değişikliğe uğramaz ve imlâda daima -ma-, -me- yazılır, **bak-ma-yacağım (TT), bak-maya-cam (GT) , bax-ma-yacağım (AT),** ancak, TmT'de gelecek zamanın olumsuz şekli "**däl**" kelimesi ile yapılır : **men bakcak däl** (bakmayacağım). Gereklik şeklinin olumsuzu da TmT'de "**däl**" ile yapılır, "**men almadı däl** (almamalıyım)". TT, GT ve AT'de gereklik şeklinin olumsuzu yine -ma-, -me- ekiyle yapılır.

[İLKER 1997:90]

KELİME BİRLEŞTİRME YOLUYLA KELİME TÜRETME

Birleşik kelimeler, bir kavramı karşılamak üzere iki veya daha çok kelimenin birleşmesi neticesinde meydana gelir. Birleşik kelimeler bünyesindeki kelimelerin türleri açısından birkaç grupta ele alınabilir:

1) İki ismin bir araya getirilmesiyle oluşan birleşik kelimeler:

a. iki basit ismin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

baş+uç > başuç ‘başucu’ (52), *beden+terbiye > bedenterbiye* ‘beden eğitimi, jimnastik’ (56), *bil* ‘bel’+ *kuşak* ‘kuşak’> *bilkuşak* ‘kemer, kuşak’ (68), *göz+yaş>gözyaş* ‘gözyaşı’ (303), *gelin+barmak* ‘parmak’>*gelinbarmak* ‘şam parmağı (bir üzüm türü)’ (249), *şam* ‘akşam’+*çırak* ‘lamba’>*şamçırak* ‘mum’ (599), *pişik* ‘kedi’+ *guyruk* ‘kuyruk’>*pişikguyruk* ‘bir ot, kedi kuyruğu otu’ (531).

b. Belirtisiz isim tamlaması şeklinde iki basit ismin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

dil+uc-i>diluci ‘dilb. dilucu’ (161), *dil+ard-ı > dilardı* ‘artdamak, artdamaksıl’ (160), *dız* ‘diz’+*biz-i* ‘bez-i’ > *dızbizi* ‘kadın şalvarı için bez’ (157), *gulak+toz-i > gulaktozi* ‘kulak tozu, kulağın arasındaki çıkıntı’ (306), *huda* ‘Tanrı’ +*yol-i > hudayolu* ‘dileğin yerine gelmesi gibi sebeplerle Tanrı adına verilen sadaka’ (356), *nay* ‘ney’+*baş-ı > naybaşı* ‘ağırbaşlı, vakur’(472), *tagta* ‘tahta’+*bit-i > tagtabiti* ‘tahta kurusu’ (613), *söz+soñ-i > sözsoñi* ‘ek’ (588), *söz+baş-ı > sözbaşı* ‘önsöz’ (588).

c. Basit isimle türemiş ismin bir araya gelmesiyle yapılanlar :

c1. Basit isim + isimden türemiş isim şeklinde

yol+başçı > yolbaşçı ‘idareci, şef, başkan, yönetmen’ (705), *el+yaglık* ‘eşarp’ > *elyaglık* ‘mendil’ (199), *göz+bagçılık > gözbagçılık* ‘gözbağcılık, hipnozculuk’ (302).

c2. Basit isim + fiilden türemiş isim şeklinde

can+algıç ‘alıcı’ > *canalgıç* ‘Azrail’ (94), *iç+yakgıç* > *içyakgıç* ‘iğrenç, tiksindirici’ (370), *kitap+söyüci* ‘sevici,sever’ > *kitapsöyüci* ‘kitapsever’ (412), *gelin+alıcı* > *gelnalıcı* ‘düğün alayı, gelin almaya giden insan grubu’ (249).

2) Sıfatla ismin / isimle sıfatın bir araya getirilmesiyle oluşan birleşik kelimeler :

a. Basit sıfatla basit ismin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

mavi ‘mavi’+*göz* > *mavugöz* ‘mavi gözlü’ (ünlü yuvarlaklaşması) (375), *ilk +ağşam* > *ilkağşam* ‘akşamın ilk saatleri’ (375), *inçe+kesel* ‘hastalık’ > *inçekesel* ‘verem’ (377), *kem* ‘az’+*akıl* > *kemakıl* ‘aklı az’ (401), *ter* ‘taze’+*baş* ‘tane, başak’ > *terbaş* ‘iri, yuvarlak, beyaz üzüm’ (625), *şa* ‘ana, esas’+*yol* > *şayol* ‘ana yol, geniş yol’ (602), *yaşıl* ‘yeşil’+*baş* > *yaşılbaş* ‘suna’ (682), *gic* ‘geç’+*öylän* ‘öyleyin’ > *gicöylän* ‘akşamın ilk saatleri’ (271), *sarı+yag* > *sarıyag* ‘eritilmiş yağ’ (563).

b. Türemiş sıfatla ismin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

süytli ‘sütlü’+*aş* > *süytlaş* ‘sütlaç’ (595) (Biri ünlü ile biten, diğeri ünlüyle başlayan iki kelime bir araya gelerek birleşik kelime oluşturmuş ve ilk kelimenin sonunda bulunan ünlü düşmüştür.), *oklu+kirpi* > *oklukirpi* ‘kemiriciler sınıfından üzeri dikenli, memeli bir hayvan, kirpi’ (485), *otlu+çöp* > *otluçöp* ‘kirbit’ (494).

c. Basit sıfatla türemiş ismin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

kiçi ‘küçük’+*gövünli* ‘gönüllü’ > *kiçigövünli* ‘alçak gönüllü, mütevazı’ (409), *iki+gövünli* ‘gönüllü, kalpli’ > *ikigövünli* ‘kararsız’ (373), *iki+yüzli* > *ikiyüzli* ‘iki yüzlü’ (374), *köp* ‘çok’+*yıllık* > *köpyıllık* ‘uzun yıllı, uzun süreli’ (423), *üç+burçluk* ‘köşelik’ > *üçburçluk* ‘üçgen’ (654), *köp* ‘çok’+*taraplı* ‘tarafli’ > *köptaraplı* ‘çok kenarlı’ (422), *öñ* ‘ön’+*atlı* > *öñatlı* ‘gelin almaya giderken ve dönerken önde bulunan atlı’ (505), *sovuk* ‘soğuk’+*ganlı* ‘kanlı’ > *sovukganlı* ‘soğukkanlı, dayanıklı’ (585).

d. Basit isimle sıfatın bir araya getirilmesiyle yapılanlar:

ser ‘baş’+*sag* ‘sağ, iyi’ > *sersag* ‘ayık’ (572), *hamur* ‘hamur’+*turşu* ‘eşki’ > *hamırturşu* ‘maya, hamur mayası’ (331).

3) İsimle bir fiil şeklinin bir araya getirilmesiyle oluşan birleşik kelimeler :

a. İsimle *-ma/-me*’li isim-fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

dem ‘soluk, nefes’+*gısma* > *demgısma* ‘astım’ (144), *gara*+*basma* > *garabasma* ‘karabasan, kabus’ (228), *uçdan*+*tutma* > *uçdantutma* ‘tamamıyla, büsbütün, baştan başa, istisnasız (olarak)’ (642), *gol*+*yazma* > *golyazma* ‘el yazması’ (277).

b. İsimle *-an/-en*’li sıfat fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

daş+*deşen* > *daşdeşen* ‘ağaçkakan’ (136) .

c. İsimle *-ar/-er*’li sıfat-fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

adam+*söyer* ‘sever’ > *adamsöyer* ‘insan sever, insancıl’ (22), *bâş* ‘beş’+*atar* > *beşatar* ‘tüfek’ (55), *gan* ‘kan’ + *düşer* > *gandüşer* ‘akraba’ (223), *el*+*yeter* > *elyeter* ‘erişilebilir’ (199), *gün*+*doğar* > *gündoğar* ‘doğu’ (320), *gün*+*batar* > *günbatar* ‘batı’ (319), *mihman* ‘misafir’+*söyer* > *mihmansöyer* ‘misafirperver’ (458), *yurt*+*basar* > *yurtbasar* ‘saldırgan’ (711).

d. İsimle *-maz/-mez*’li sıfat-fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

gara+*söymez* > *garasöymez* ‘ürkek, çekingen’ (230), *göz*+*yetmez* > *gözyetmez* ‘uçsuz bucaksız, gözün yetmeyeceği kadar’ (303).

e. İsimle görülen geçmiş zaman eki almış fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

dik+*düşdi* > *dikdüşdi* ‘inatçı, direnen’ (159), *ön*+*aldı* ‘suyun önüne çekilen set, baraj’ (505), *ovlak* ‘oğlak’+*gapdı* ‘kaptı’ > *ovlakgapdı* ‘at üstünde oğlak kapmaya çalışılarak oynanılan bir oyun’ (496).

f. İsimle – *f'cl* 'lı sıfat-fiilin bir araya getirilmesiyle yapılanlar :

gelin+alıcı > *gelinalıcı* 'düğün alayı, gelin almaya giden insan grubu'

(249) (İkinci hecesinde dar ünlü bulunan kelime ile ünlüyle başlayan iki kelime bir araya gelerek birleşik kelime oluşturduklarında, ilk kelimenin ikinci hecesindeki dar ünlü düşmüştür) .

4)İki fiilin bir araya getirilmesiyle oluşan birleşik kelimeler :

Bu birleşik kelimelerde iki fiil, doğrudan veya "ı,i,u,ü," zarf-fiill ekleriyle bağlanırlar:

övüs- 'esmek'+*ü+ber-* 'vermek' > *övsüber-* 'esmeye başlamak' (510), *sus-* 'kepçe ile olmak, çekmek'+*u+ber-* > *susuber-* 'kepçe ile alıvermek' (590), *sıp-* 'birinin elinden kaçıp kurtulmak'+*ber-*>*sıpber-* 'kaçmak, sessizce gitmek' (577), *çal+ı+ber-* > *çalıber-* 'enstrumanı çalmak' (109), *sarna-* 'mırıldanmak'+*ber-* > *sarnaber-* 'arka arkaya, hızla, çabuk çabuk konuşmak' (563), *gör+ü+ber-* > *görüber-* 'bakmak, görmek' (296), *goy+bolsun* > *goybolsun* 'kaldırmak, iptal etmek, vazgeçmek' (287).

BİBLİYOGRAFYA

- AKALIN ,Mehmet
1998 ,Tarihî Türk Şiveleri , Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yay:161, Ankara
- AKKUŞ, Muzaffer
1995, Kitab-ı Gunya, TDK Yay., Ankara
- AKKUŞ, Muzaffer
2001, Seyyid Nigârî Divânı, Niğde Üniv. Yay., Niğde
- ALTAYLI, Seyfettin
1994, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II cilt, MEB Yay. , İstanbul
- BANGUOĞLU, Tahsin
1938, Altosmanische sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar, Leibzig
- BANGUOĞLU, Tahsin
1957, ‘Türkçede Benzerlik Sıfatları, TDAY (Belleten)
- BANGUOĞLU, Tahsin
2000, Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara
- BAYATLI, Hidayet Kemal
1996, Irak Türkmen Türkçesi, TDK Yay., Ankara
- BAZIN, LOUIS
1958, “Le Turkméne”, Wiesbaden, Phtf, s.308-317 ; Çeviren
Efrasiyap GEMALMAZ, Atatürk Üniv. Fen-Edb. Fak. Erzurum, 1998, s.9
- BİRAY, Himmet
1999, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Türk Dil Kurumu,
Ankara
- BORJAKOW, A. ; SARIHANOW, M.; HOJAYEW B. ;
ÄRNAZAROW S.
1999 ,Türkmen Diliniñ Grammatikasy, Morfologiya, Aşgabat (Ruh
neşriyat), TDK Yay.

- BURAN, Ahmet – ALKAYA, Ercan
2001, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara
- CAFEROĞLU, Ahmet
1993, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul
- CLAUSON, S. Gerard
1972, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford : At The Clarendon Press.
- COŞKUN, Volkan
2000, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara
- ÇENELİ, İlhan
1997, Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri, çev. Mustafa Argunşah, TDK Yay., Ankara
- DEMİR , Necati
“Değirmen Kelimesi Üzerine” , Türk Dili Dergisi Temmuz 2002, s.209-213.
- DENY, Jean
1941, Türk Dili Grameri – Osmanlı Türkçesi (Tercüme eden :Ali Ulvi Elöve) , İstanbul
- DERLEME SÖZLÜĞÜ
1993, X. Cilt, Ank Üniv. Basımevi, II. Baskı, TDK Yay., Ankara
- DEVELLİOĞLU, Ferit
1996, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara
- DİLAÇAR, Agop
1995, Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK Yay., Ankara
- DİLÇİN, Cem
1983, Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara
- ECKMANN, Janos
1953, ‘Türkçede –rak, -rek Ekine Dair’, TDAY (Belleten s.49-52)

- ERCİLASUN, Ahmet Bican
1973, “-maç/-meç Eki Üzerine”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, cilt 21, s.83-87, İstanbul.
- ERDAL, M.
1991, Old Turkic Word Formation. Vol.1. Wiesbaden : Otto Harrassowitz.
- EREN, Hasan
1999, Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara
- ERGİN, Muharrem
1999, Üniversiteler için Türk Dili, Bayrak Yayınları, İstanbul
- ERGİN, Muharrem
1993, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul
- FRANKLE ,Eleanor
1948 , Word Formation in the Turkic Languages ,printed by Columbia University Press .
- GABAİN, A. Von
1945, Özbekische Grammatik - Mit BIBLIOGRAPHIE, LESESTÜCKEN UND WÖRTERVERZEICHNIS (MIT EINER KARTE VON TURKISTAN MIT ORTSNAMEN IN ÖZBEKISCHER FORM), Leipzig und Wien
- GABAİN, A. Von
1993, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yay., Ankara
- GALIYEV, H.
1982, Azerbaycan Dili, Maarif Neşriyatı, Bakı
- GENCAN, Tahir Nejat
1966, Dilbilgisi, İstanbul
- GÜLSEVİN, Gürer
1997, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK Yay., Ankara

- GÜLTEKİN, Mevlüt
1994, DER TURKEITURKISCHE DIALEKT VON IMRENLER
BEI KONYA, Mainz.
- GÜLTEKİN, Mevlüt
-2002, 'Lügat-i Türkî' de Geçen Yapım Ekleri' ,Niğde Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt 1, no 1, s.125-131, Niğde.
- GÜNEŞ, Sezai
1997, Türk Dil Bilgisi, İzmir
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin
1984, Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller, Cönk Yayınları,
İstanbul.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin
1996, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara
- HANSER, Oskar
1977, 'Türkmen Manual' Descriptive Grammer of Contemporary
literary Turkmen-Texts Glossary, Wien
- HATİPOĞLU, Vecihe
1981, Türkçenin Ekleri, TDK Yay., Ankara
- İLKER, Ayşe
1997, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil, TDK Yay., Ankara
- JOHANSON, Lars
1998, The Turkic Languages, by Routledge, London and New York
- KARA, Mehmet
2001, Türkmen Türkçesi, Akçağ Yay., Ankara
- KORKMAZ, Zeynep
1973, Marzuban-name Tercümesi, Ankara
- KORKMAZ, Zeynep
1992, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yay. , Ankara
- KORKMAZ, Zeynep

- 1995, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep
- 2000, Türkçe'de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay., Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat
- 1996, Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan
- 1994, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara.
- POPPE, Nicholas
- 1954, GRAMMAR OF WRITTEN MOGOLIAN, Otto Harrossowitz, Wiesbaden.
- RÄSÄNEN, M.
- 1969, Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen, Helsinki.
- R. E. RÜSTEMOV – Z. İ. BUDAGOVA
- 1960, Azərbaycan Dilinin Grammatikası, 1.Hissä, Morfologiya, Bakı.
- SAPAROV, Muhammetmurat
- 1997, 'Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik ve Çok Anlamlılık İlişkisi', Doktora Tezi, Dnşm. Günay KARAAĞAÇ, Ege Üniversitesi, İzmir.
- SEVORTYAN, E.V.
- 1996, Affiksı İmennogo Slovo Obrazovaniya v Azerbaycanskom Yazıke. Moskova : İzdatelstva "Nauka".
- SEVORTYAN, E.V .
- 1980, Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov, Moskova.
- TEKİN, Talat-ÖLMEZ, Mehmet
- 1999, 'Türk Dilleri' Giriş, Simurg yay. İstanbul.

-TEKİN, Talat

1988, Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, TDK Yayınları, Ankara.

-TEKİN, Talat

1997, Türkoloji Eleştirileri , Simurg Yay. ,Ankara.

-TEKTİGÜL, Janna Orınbasarkızı

‘Türk Eklerinin Etimolojisi Hakkında’, Türk Dili Dergisi Kasım – 2002 .

-TİMURTAŞ, Faruk Kadri

1994, Eski Türkiye Türkçesi, Enderun Kitabevi, İstanbul.

-TİMURTAŞ, Faruk Kadri

1995, Tarihi Türkiye Türkçesi Araştırmaları III -Osmanlı Türkçesi, İstanbul Üniv. Edb.Fak. Yayınları, İstanbul.

-Türkçe Sözlük

1998, I-II cilt, TDK Yay., Ankara.

-VARDAR ,Berke yönetiminde Nüket Güz ,Erdim

ÖZTOKAT,Osman SENEMOĞLU,Emel SÖZER

1988,“Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü”, ABC Basımevi, İstanbul.

-YÜCE, Nuri

“Güney-Batı Türkçesi (Oğuzca)” , İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., 12-II. Cilt, sayfa 495.

-YÜCE, Nuri

“Türkmen Türkçesi”, İslam Ansiklopedisi, MEB Yay. ,12.cilt-II, s.515-516.

SONUÇ

Bu çalışmamızda Türkmen Türkçesinde kullanılan 192 adet yapım eki ve kelime türetme tarzı olarak kelime birleştirme yolu incelenmiştir. Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde görülmeyen birtakım ekler tespit edilmiştir: +cAñ, +mtIk, +cImAk, +sOv, -mI⁴t, -gl⁴t, -(A)vAç, -v, +sI⁴rA- gibi.

Bazı eklerin Eski Türkçedeki arkaik şekilleriyle kullanıldığı ortaya çıkarılmıştır: -gAk / -Ak [gaçak (216) / gaçgak (216) 'kaçak'] gibi. Eklerin bazılarının işlekliliği Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında farklılık arz eder. Mesela yansıma isim yapan +dI eki Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden daha işlek bir ektir.

Türkmen Türkçesinde eklerin kalınlık-incelik uyumuna tam uymasına karşılık dudak uyumu ve ünsüz uyumunun tam olarak yerleşmediği de bu çalışmanın ortaya çıkardığı bir başka sonuçtur.

Tezimizde yapım eklerinin ses özellikleri, şekilleri, fonksiyonları, etimolojileri, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesindeki durumları ile Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde kullanılan şekillerine yer verilmiştir.

Kelime birleştirme yoluyla kelime türetme bahsinde ise birleşik kelimeler oluşumları bakımından sınıflandırılarak bu çalışma sonuçlandırılmıştır.